

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

За заг. редакцією Клепанчук О. Ю.

Навчальний посібник

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2023

УДК [336.01.02:330.8](477)(075.8)

Т 33

Автори:

Клепанчук О. Ю. канд. екон. наук, доц. кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка;

Татарин Н. Б. – канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри фінансового менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка;

Нагорнюк О. П. – канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри економіки та публічного управління Львівського національного університету імені Івана Франка;

Юрків Р. Р. – доктор філософії, доцент кафедри економіки та публічного управління Львівського національного університету імені Івана Франка.

Рецензенти:

- д-р економічних наук, проф. *Коренюк П. І.*
(Дніпровський державний технічний університет);
- д-р економічних наук, проф. *Підлипна Р. П.*
(Ужгородський торговельно-економічний інститут
Державного торговельно-економічного університету);
- д-р економічних наук, проф. *Свидрук І. І.*
(Львівський торговельно-економічний університет)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
протокол №__від__2023 р.*

Т 33   **Теорія та історія фінансової системи** : навч. посібник /
[О. Ю. Клепанчук, Н. Б. Татарин, О. П. Нагорнюк та ін.]; за заг. редакцією
О. Ю. Клепанчук. Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 282 с.
ISBN

У навчальному посібнику «Теорія та історія фінансової системи» розкриті об'єктивні передумови виникнення й функціонування, роль і значення фінансів і фінансової системи. Висвітлено цілісне бачення історії становлення фінансової науки, знань про зміну форм господарського розвитку в історичній послідовності, напрямів цих змін, зв'язку сучасних господарських форм та їхніх історичних аналогів, фінансової політики з господарським досвідом попередніх поколінь, аргументовано необхідність вивчення її історичного надбання з урахуванням національних особливостей.

Для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, викладачів, аспірантів та усіх, хто прагне підвищити власну фінансову грамотність.

УДК [336.01.02:330.8](477)(075.8)

Зміст

Передмова	7
Розділ 1. Історичні передумови виникнення	
фінансової системи.....	9
1.1. Історичне формування сутності фінансів	9
1.2. Становлення та розвиток фінансової науки	17
1.3. Теоретичні основи побудови	
фінансової системи	22
1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах	
України.....	26
Запитання для закріплення матеріалу	46
Тестові завдання.....	47
Рекомендована література.....	49
Розділ 2. Основні аспекти формування	
грошової системи.....	50
2.1. Історія виникнення грошової системи.	
Виникнення та еволюція гривні.....	50
2.2. Становлення грошового обігу на території України	
та поза її межами	56
2.3. Розвиток елементів грошового господарства	
на сучасній території України та поза її межами	67
2.4. Грошова реформа. Історія нової гривні незалежної	
України	81
Запитання для закріплення матеріалу	86
Тестові завдання.....	87
Рекомендована література.....	88

Розділ 3. Становлення та розвиток банківської системи.....	89
3.1. Еволюція банківської системи.....	89
3.2. Зародження та розвиток банківської системи	102
3.3. Банківські інституції в Західній Україні.....	128
3.4. Становлення та розвиток банківської системи після проголошення незалежності.....	143
Запитання для закріплення матеріалу	149
Тестові завдання.....	149
Рекомендована література.....	151

Розділ 4. Зародження та формування бюджетної системи	152
4.1. Історичні передумови поняття «бюджет»	152
4.2. Теоретичні основи формування бюджетної системи	165
4.3. Становлення та розвиток бюджетного устрою в Україні	168
4.4. Становлення бюджетної системи України після проголошення незалежності	175
Запитання для закріплення матеріалу	179
Тестові завдання.....	180
Рекомендована література.....	181

Розділ 5. Історичне формування податкової системи.....	182
5.1. Історичні етапи формування податкової системи	182
5.2. Теоретичні основи побудови податкової системи	186
5.3. Податкова система України в різні історичні періоди.....	190
5.4. Система податкового законодавства. Принципи податкового законодавства Незалежної України.....	194
Запитання для закріплення матеріалу	198
Тестові завдання.....	199
Рекомендована література.....	200

Розділ 6. Теоретичні та історичні основи побудови страхової справи в Україні	201
6.1. Історична сутність страхування	201

6.2. Теоретичні засади страхової справи.....	207
6.3. Зародження страхування на території України.....	212
6.4. Етапи формування страхового ринку після проголошення незалежності України	219
Запитання для закріплення матеріалу	230
Тестові завдання.....	231
Рекомендована література.....	232
Розділ 7. Теоретичні засади формування фінансів	
у зарубіжних країнах.....	233
7.1. Соціально-економічні моделі та особливості організації фінансових систем країн із розвинутою ринковою економікою.....	233
7.2. Сучасні риси державних фінансів у країнах із розвинутою ринковою економікою.....	240
7.3. Загальні риси організації управління фінансами у зарубіжних країнах.....	259
7.4. Взаємозалежність фінансових систем різних країн .	265
Запитання для закріплення матеріалу	269
Тестові завдання.....	270
Рекомендована література.....	271
Питання для самоконтролю	272
Список літератури.....	275
Предметний покажчик	281

ПЕРЕДМОВА

Наприкінці минулого століття Україна, як і більшість постсоціалістичних країн, потрапила в епіцентр історичних трансформацій, пов'язаних із переходом від централізованої планової економіки до ринкового господарства, від авторитаризму до розвитку демократії; не менший вплив справляли процеси державотворення та політичних реформ, формування громадянського суспільства. Розбудова в Україні ринкової економіки і демократії вимагала переосмислення всіх проблем суспільного життя, які дедалі більше фокусуються у сфері фінансів. В умовах, що склалися, фінансова наука постійно поглиблює розуміння економічної природи фінансів та їхньої об'єктивної необхідності у розвитку суспільства, функціонального призначення в економічній системі держави. Адже на їхньому використанні ґрунтуються, здебільшого інструменти важелі ринкового регулювання та функціонування механізму оподаткування, ціноутворення, розрахунково-платіжних відносин, система економічного стимулювання, комерційний розрахунок, інвестиційна і банківська діяльність, розвиток фінансового ринку й страхування тощо.

Переосмислення багатого минулого має велике значення для точного й глибокого розуміння витоків національної економіки та фінансів, оцінки й успішного використання нагромадженого досвіду реформування, визнання багатоваріантності та альтернативності розвитку на будь-якому його етапі. Формування й еволюція самотутньої

фінансової науки з урахуванням національних особливостей вимагає осмислення усталених наукових традицій, щоб оцінити можливість їхнього продовження у сучасних дослідженнях.

З урахуванням закономірностей функціонування фінансів і фінансової системи формується економічна політика держави загалом і її фінансова політика зокрема, стратегія і тактика якої змінюються залежно від характеру і спрямованості панівної економічної доктрини, здійснюючи багатовекторний вплив держави на соціально-економічний розвиток, створення передумов функціонування відкритого суспільства.

Розділ 1

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

- 1.1. Історичне формування сутності фінансів.
- 1.2. Становлення та розвиток фінансової науки.
- 1.3. Теоретичні основи побудови фінансової системи.
- 1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України.

Ключові терміни і поняття: *фінанси; гроші; внески; фінансові відносини; функції фінансів; фінансова наука; предмет фінансової науки; фінансові ресурси; розподільна функція фінансів; контрольна функція фінансів; об'єкти фінансів; суб'єкти фінансів.*

1.1. Історичне формування сутності фінансів

Фінанси є достатньо стародавньою економічною категорією. Окремі елементи фінансових відносин були відомі ще за тисячі років до нашої ери, що засвідчують сучасні археологічні знахідки. Наприклад, у шумерів – однієї з ранніх цивілізацій – вже в третьому тисячолітті до нашої ери торговцям видавали суми грошей у формі позики або створювали «спільні каси» для захисту їхніх інтересів на випадок втрати вантажу під час перевезення, про що укладались офіційні папери. Закони вавилонського царя Хаммурапі (1792¹–1750 рр. до н.е.) вимагали укладання письмових угод між учасниками торговельних караванів. Очевидно, що така практика була виправданою, оскільки передавалася від покоління до покоління.

Ототожнення фінансів із грошима. Доволі часто у буденному житті фінанси ототожнюють із грошима, хоча це дві різні економічні категорії з різним суспільним призначенням. Фінанси виникають із появою грошей. Гроші, виконуючи функцію засобу обігу, стають капіталом, тобто самозростаючою

вартістю – вартістю, що приносить прибуток, дохід. Отже, гроші створюють умови для появи фінансів як самостійної сфери грошових відносин, як частини виробничих відносин.

Термін «фінанси» походить від латинського слова «finis», що означає кінець, закінчення, фініш. У стародавньому світі й у середині XV століття термін «finis» застосовували в грошових відносинах, що виникали між державою (в особі короля, суддів і т. п.) і населенням. Він означав остаточний розрахунок, тобто завершення грошового платежу.

Особи, які сплатили внески на користь судді, короля різних державних органів, отримували на руки документ, т. з. «fine». Згодом від назви цього документа виник термін «financia», який латинською мовою означав «грошовий платіж».

У XVI ст. у Франції латинський термін «financier» перетворюється у французький термін «finance», що означає готівку, дохід. Цей термін використовують у сенсі сукупності публічних (тобто державних) доходів і витрат і поступово трансформують у сучасне поняття фінансів.

Фінанси як історична категорія. Фінанси є продуктом цивілізації. Вони виникають із появою торгівлі і як похідна від торгівлі. Поділ праці та розпад первісного суспільства сприяють появі класів і держави. Домашнє господарство і стада тварин із родової (сімейної) власності переходять у приватну власність, стаючи предметом обміну, тобто перетворюються в товар. З'являються гроші як знак обміну. Значну роль у суспільстві відіграють ті, у кого багато грошей, що сприяє появі купців і капіталу. Розвиток процесу купівлі-продажу товару за гроші зумовив появу грошових позик й обмінних пунктів (крамниць обміну), разом з якими з'являються відсоток, лихварство і банки. Державі для виконання своїх функцій необхідні грошові ресурси, які формуються в добровільній, а ще більше – в примусовій формі за допомогою зборів і податків. Усе це сприяє формуванню фінансів і фінансової системи держави. Причому спочатку з'являються фінанси громадян і на їхній основі виникають фінанси держави як суспільного інституту.

1.1. Історичне формування сутності фінансів

З розпадом феодалізму і поступовим розвитком у його надрах капіталістичного способу виробництва щораз більшого значення набувають грошові доходи і витрати держави; частка натуральних зборів і повинностей різко скоротилася.

Цікаві факти...

Завдяки телеграфу Федеральним Банком у США 1918 року вперше здійснено грошовий переказ.

Еволюційні форми фінансів та їхні характерні риси. В умовах панування натуральних відносин навіть у найрозвинутіших державах гроші не виконували всіх своїх функцій. Відповідно, й фінанси як система грошових відносин не могли носити загального характеру. Немає достовірних даних про господарчий устрій первісного суспільного строю, тому можна тільки припустити, що за відсутності постійного державного апарату не існувало й системи формування доходів та витрат такої держави. З формуванням державного апарату і поширенням його функцій, передусім за формування постійних військ, проведення фортифікаційного і дорожнього будівництва, зростає роль фінансів. Основними джерелами доходів рабовласницьких держав є контрибуції, військова здобич, натуральні податки й особисті повинності. Можливо, у конкретній державі в конкретний час деякі групи населення і платили грошовий податок, однак загалом для рабовласницької формації грошовий податок міг носити лише випадковий характер – грошові податки не могли панувати при феодалізмі з натуральною формою ведення господарства.

Тільки на стадії розпаду цього суспільства, насамперед після другого великого суспільного розподілу праці, з'являються товарно-грошові відносини з надзвичайно вузькою сферою їхнього застосування. З розподілом праці і зародженням товарного обміну з'явилася майнова нерівність, виникли антагоністичні класи. Була потрібна сила, здатна захистити

Перша передумова. У середньовіччі в Центральній Європі у результаті перших буржуазних революцій ще зберігалися монархічні режими, але влада монархів була значно обмеженою і, найголовніше, – відбулося відторгнення голови держави (монарха) від казни. Виник загальнодержавний фонд грошових коштів – бюджет, яким голова держави не міг особисто розпоряджатися

Друга передумова. Формування та використання бюджету стало носити системний характер, тобто виникли законодавчо закріплені системи державних доходів та витрат із визначеними складом і структурою (особливістю бюджету стало те, що основні групи витратної частини бюджету практично не змінювалися протягом багатьох століть)

Третя передумова. Податки у грошовій формі набули переважного характеру, в той час коли раніше доходи держави формувалися головним чином за рахунок натуральних податків і трудових повинностей

Рис. 1.1. Еволюційні передумови виникнення фінансів

власність, стримати спалахи відкритої ворожнечі між класами. Такою силою виявилася держава, що прийшла на зміну родовій общині. Для забезпечення матеріальної основи функціонування державного апарату потрібні гроші, які можна взяти зі сфери матеріального виробництва. Отже, з виникненням держави у суспільстві з'являється об'єктивна потреба у формуванні системи перерозподільчих відносин (розподіл уже розподіленого), яка з розвитком товарно-грошових відносин набуває грошової, азгодом і фінансової форми.

Як бачимо з рис. 1.1, тільки після розвитку державності і грошових відносин став можливим розподіл створеного продукту у вартісному вираженні. Розподільчі відносини – це частка економічних відносин у суспільстві, і фінанси, як вираження цієї об'єктивно існуючої сфери економічних відносин, є економічною категорією. Вони мають яскраво виражене специфічне суспільне призначення – формування і використання грошових фондів держави шляхом особливих форм руху вартості. Водночас фінанси є історичною категорією,

1.1. Історичне формування сутності фінансів

оскільки вони мають стадії виникнення, розвитку, тобто змінюються у часі (рис. 1.1).

Закономірності історичного розвитку фінансових відносин у рабовласницькому і феодальному суспільствах:

– з усієї сукупності відносин, виражених фінансами, одержали деякий розвиток головним чином податки, збори, позики;

– фінанси стали органічно пов'язані з доходами і витратами держави, займають підпорядковане місце щодо цих категорій; фінанси тісно пов'язані з правовою діяльністю держави, підпорядкованою інтересам пануючого класу;

– фінанси почали виражати приватноправовий (не публічний) принцип діяльності держави;

– податки, збори, позики, а також грошові витрати держави були вкрай неврегульованими: їх, зазвичай, не контролювали представницькі органи влади;

– витрати здебільшого були непродуктивними; розвиток грошових відносин, поряд із існуванням натуральних податків і трудових повинностей, відіграв істотну роль у розпаді рабовласницького і феодального способів виробництва.

Цікаві факти...

Люди витрачають на 12–18 % більше, коли використовують кредитні картки. Намагайтеся розрахуватись готівкою, щоб скоротити непотрібні витрати.

У період первинного накопичення капіталу фінанси набувають свого подальшого розвитку, порівняно з феодалізмом, і виявляють якісно нові закономірності:

– це вже система грошових відносин, контрольована представницькими органами влади;

– відбувається розмежування доходів і витрат держави і особистих доходів і витрат монархів;

- відносини, пов'язані з формуванням доходів держави і їх використанням, стають вартісними відносинами;
- в умовах усунення держави від підприємницької діяльності всі витрати стають практично непродуктивними;
- податки і позики починають відігравати роль вирішальних методів формування доходів держави;
- зростає значення державного кредиту; ХХ ст. відзначається могутнім розвитком продуктивних сил, створенням монополістичних об'єднань, розширенням функцій капіталістичних держав (період розвинутого капіталізму).

Держава не тільки забезпечує обороноздатність країни, охорону приватної власності на засоби виробництва, свободу підприємництва і правопорядок, й бере участь у процесі виробництва, розподілу і використання суспільного продукту. В цей період різко зростають державні витрати, значною мірою зумовлені витратами на мілітаризацію. Істотно збільшуються питома вага й абсолютні суми витрат на соціальні цілі (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення), значного розвитку набувають витрати держави на економіку.

З'явилися нові державні витрати на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих регіонів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються. Величезні витрати зумовили необхідність збільшення податків – головного знаряддя мобілізації ресурсів у державний і місцеві бюджети та перерозподілу національного доходу.

Історичний характер фінансів доводить, що будь-яка держава у будь-який час створює систему формування і використання фондів, необхідних для реалізації своїх функцій. Методи і форми створення і використання фондів можуть суттєво відрізнятись, однак джерела виникнення фондів завжди обмежені, і жоден уряд не може створити нові джерела доходів для повернення своїх видатків. Йдеться не про форму вилучення, а про об'єкт, що оподатковується. Такими об'єктами були майно та дохід. Хоча стосовно форм вилучення можна

1.1. Історичне формування сутності фінансів

сказати, що вже в античних державах, поряд із прямими, виникають і непрямі податки.

Прямі податки збирали з власників землі і худоби, за часів війни вводили майновий податок.

Непрямі податки збирали у формі мита та податків на торгівлю.

У ХХ ст. зросло значення прямих податків і головного серед них – прибуткового податку з фізичних осіб. Уперше цей податок ввели у Великобританії 1842 р., а у більшості країн Західної Європи і США – у першій чверті ХХ ст. Другим великим прямим податком був податок на прибуток корпорацій. Однак разом зі збільшенням прямих податків упродовж 1970–1990 рр. у продовж відбулося підвищення непрямих податків, передусім за все за рахунок надходжень з акцизів і податку на додану вартість. Незважаючи на підвищення податків, доходів, що акумулюються, не вистачало на відшкодування зростаючих витрат держави. Бюджети країн характеризуються великими хронічними дефіцитами, державними позиками, що відшкодовуються, випуск яких спричиняє зростання державного боргу.

Після Другої світової війни значного розвитку набули місцеві фінанси, позабюджетні спеціальні урядові фонди, фінанси державних підприємств. Другою сферою фінансових відносин були фінанси приватних національних і транснаціональних корпорацій (за своєю організаційною структурою – акціонерні суспільства), що набули значного поширення у країнах із розвиненою ринковою економікою. Акції давали змогу трансформувати грошові заощадження у виробничі інвестиції. Виключно важливого значення набували питання фінансового менеджменту. Якщо в докапіталістичних формаціях кредит набував характеру розподілу операцій між державою і лихварями, то в капіталістичних сформувався як банківський і комерційний. Кредитні ресурси надавали позичальникам на певний термін на умовах повернення і сплати, фінансові – безкоштовно і без повернення.

Функціонування фінансів сприяло створенню і зростанню кредитних ресурсів. Функціонування кредиту, своєю чергою, дало змогу сформувати надання фінансових ресурсів у розпорядження суб'єктів господарювання і держави, зокрема через фінансовий ринок.

Оскільки виникнення фінансів пов'язане, по-перше, з розвитком товарно-грошових відносин і, по-друге, з посиленням ролі держави, розширенням її функцій, то причиною появи фінансів можна вважати потреби суб'єктів господарювання і держави у фінансових ресурсах, які забезпечують їхню діяльність (рис. 1.2).

Етапи розвитку фінансів. Розглядаючи історію суспільства, можна окремити основні етапи розвитку фінансів, іншими словами – відстежити еволюцію форм фінансів.

Перший етап – це нерозвинена форма фінансів. Вона характеризується невиноробним характером фінансів, тобто основна маса грошових коштів (2/3 бюджету) витрачалась на військові цілі і практично не впливала на економіку

Другий етап. Характерною рисою другого етапу цього періоду була вузькість фінансової системи, оскільки вона складалася з однієї ланки (бюджетної) і кількість фінансових відносин була обмеженою. Здебільшого ці відносини стосувалися формування та використання бюджету

Третій етап почав формуватися із розвитком державності і товарно-грошових відносин – виникла необхідність у нових загальнодержавних фондах грошових коштів та, відповідно, нових групах грошових відносин, пов'язаних із формуванням і використанням цих фондів

Рис. 1.2. Етапи розвитку фінансів

Сьогодні повсюдно, незалежно від політичного та економічного устрою держави, фінанси вступили в нову стадію розвитку. Це зумовлено великою кількістю ланцюгів фінансових систем, високим ступенем їхнього впливу на економіку, різноманітністю фінансових відносин. На цій стадії фінанси стають одним із найважливіших знарядь непрямого впливу на відносини суспільного відтворення

1.2. Становлення та розвиток фінансової науки

матеріальних благ, робочої сили та виробничих відносин.

Основні закономірності фінансової системи в розвиненій формі:

- набувають розвитку всі ланки фінансів;
- фінанси стають одним із найважливіших знарядь непрямої дії на відносини суспільного відтворення: відтворення матеріальних благ, робочої сили і виробничих відносин;
- щораз більшу частку національного доходу перерозподіляють через державний бюджет;
- податки використовують як метод дії на розвиток матеріального виробництва;
- підвищується значення прибуткового податку з населення як наймасовішого податку;
- різко зростає роль державного кредиту;
- відбуваються крупні зміни в бюджетному устрої, бюджетному процесі;
- існує тенденція довгострокового бюджетного прогнозування;
- з'являються принципово нові форми у фінансових відносинах.

1.2. Становлення та розвиток фінансової науки

Фінансова наука розвивалася протягом наступних століть і в нинішній час вона є рушійною силою у розвитку фінансових відносин. З її допомогою моделюють фінансові відносини на національному і міжнародному рівні, приймають доленосні політичні та економічні рішення. Фінансова наука як самостійна галузь знань тісно пов'язана з усіма економічними науками. Вона використовує загальну інформаційну базу, користується загальними принципами, методами і прийомами, має загальний об'єкт – суспільство.

Термін «наука» використовували давньогрецькі мислителі Платон і Арістотель, вживали Архімед та інші

відомі філософами. До початку другого тисячоліття економічні погляди (включаючи й фінанси) викладали у філософії.

У XV ст. з остаточним відокремленням політичної економії від філософії фінансову науку розглядали як складову економічної науки, що продовжувалося до XVIII ст. (рис. 1.3).

Термін «фінанси», що у перекладі з латинської мови означає «платіж», використовували з метою розкриття механізму мобілізації матеріальних і фінансових ресурсів для потреб утримання монархів, державних структур та оборони країни. Для цього безконтрольно вводили податки, різні збори і платежі. З розвитком торгівлі термін «фінанси» використовували для позначення платежів (внесків), які здійснювалися на користь держави.

Безпосередньо у науковий обіг термін «фінанси» ввів 1577 р. французький учений і політик Жан Боден у праці «Шість книг про республіку» з метою виділення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави.

Упродовж XVI–XVII ст. відбулося відокремлення державної казни від казни сімей монархів, унаслідок чого виникли поняття «державні фінанси», «державний бюджет», «державний кредит». Платники податків почали офіційно визнавати право держави на оподаткування замість надання платникам певних суспільних послуг. Фінансові потоки стали прозорими, змінилося бачення сутності фінансів (рис. 1.3).

У XVIII ст. із розвитком державного господарства та демократичних засад з'явилося фінансове право. Жак Неккер (міністр фінансів Франції) 1784 р. представив королю звіт про фінансовий стан нації. Так уперше оприлюднили офіційний документ, що містив дані про доходи і видатки Франції за декілька років. Цей період характеризувався виокремленням фінансової науки як самостійної галузі наукових знань.

Загалом XIX ст. позначається розвитком капіталізму, поглибленням розуміння і трактування фінансів,

1.2. Становлення та розвиток фінансової науки

розширенням

Перший етап (початок XV ст. – середина XVII ст.) – в процесі зародження фінансової науки розвивалося вчення про платежі, податки та державні доходи

Другий етап (друга половина XVII ст. – кінець XVIII ст.) – продовжується розвиток вчення про державний бюджет та його визначну роль для розвитку державності

Третій етап (початок XIX ст. – початок XX ст. до 1914 р.) – продовжується розвиток та поглиблення вчення про державні фінанси, доходи, заробітну плату, кредит, страхування тощо

Четвертий етап (1914 р. до теперішніх часів) – пов'язаний із ринковою концепцією розвитку фінансів. Вивчають такі фінансові категорії, як фінансовий ринок, фінансовий механізм, механізм оподаткування, кредитування тощо; розкривається зв'язок фінансової науки з іншими економічними науками

Рис. 1.3. Етапи зародження фінансової науки.

сфери фінансових відносин. Фінанси використовують як вагомий чинник політичного і соціально-економічного життя суспільства.

Із розвитком товарно-грошових відносин розширилися і вдосконалилися функції держави, відбулися глобалізаційні процеси, об'єднання економічних систем, створення потужних міждержавних фінансових структур, змінилося місце фінансів у сфері економічних відносин, їхня роль у внутрішньому житті країни та на світовому рівні.

Найвищого рівня розвитку досягли фінанси у XXI ст. З посиленням глобалізаційних процесів фінансові відносини вийшли далеко за межі окремих держав, стали домінуючими у світовій економіці і політиці.

Розділ 1
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

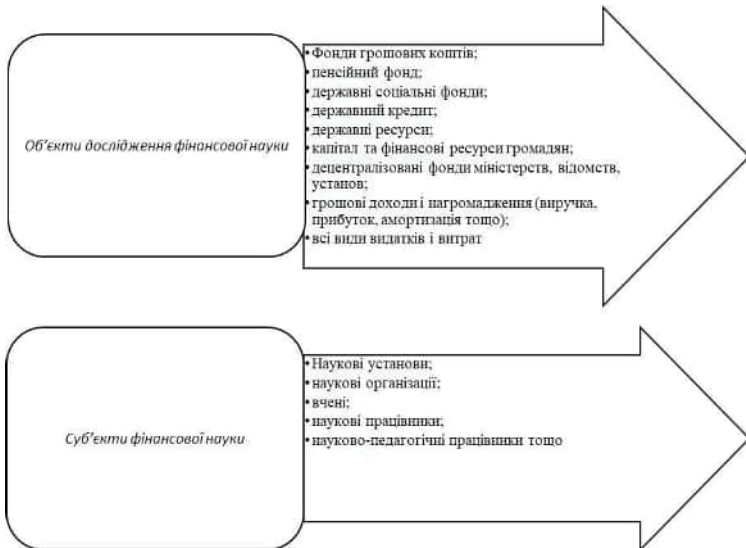

Рис. 1.4. Структура фінансової науки

Цікаві факти...

Незважаючи на те, що термін «фінанси» вперше з'явився в Італії у XIII столітті, батьківщиною розвитку науки про фінанси вважають Францію. Саме там у XV столітті виникло поняття «фінансова наука», а згодом французький учений Жан Боден створив теорію фінансів. Наведемо цікаві факти про фінанси.

Фінансова наука – система знань про фінансові явища і процеси, зі з'ясованими достовірними передумовами виникнення, механізмами і принципами функціонування, доказовими обґрунтованими положеннями і висновками про їх вплив на людину, господарство, цивілізацію, з оцінкою досягнень, вигод, втрат. Фінансованаука– суспільно-економічна наука, що вивчає сукупність фінансових явищ, пов'язаних із розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту (ВВП).

Метою фінансової науки є пізнання дії об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства у сфері фінансів, передача результатів наукових досліджень для практичної реалізації.

Предметом фінансової науки є сукупність грошових економічних відносин, що виникають на різних рівнях економічної системи між різними суб'єктами (державою, юридичними та фізичними особами), які пов'язані зі створенням і використанням фондів грошових коштів.

Наука про фінанси налічує кілька етапів:

У суспільно-історичній реальності фінансова наука має три вияви:

- 1) як певна сукупність знань, відомостей, інформації про фінанси;
- 2) як діяльність, пов'язана з продукуванням знань про фінанси;

З) як сукупність колективів, інститутів, установ, що забезпечують здійснення фінансової наукової діяльності (рис. 1.4).

Сьогодні фінансова наука є рушійною силою у розвитку фінансових відносин. З її допомогою моделюють фінансові відносини національного і міжнародного масштабу, приймають доленосні політичні та економічні рішення.

1.3. Теоретичні основи побудови фінансової системи

Фінансова система держави є відображенням форм і методів конкретного використання фінансів в економіці. Відповідно, структура фінансової системи значною мірою визначається економічною моделлю суспільства. Наприклад, у державі тоталітарного типу фінансова система спрощена і дещо примітивна. Не всі її ланки достатньо розвинені.

Зараз у світі налічують понад 20 різних моделей фінансових систем окремих держав.

У державах із ринковою економікою фінансові системи найдосконаліші, протесуттєво відрізняються в різних державах. У державах із перехідною економікою фінансові системи характеризуються тим, що їхні окремі ланки перебувають на стадії формування. Це стосується насамперед фінансового ринку, державного кредиту, страхових і резервних фондів тощо.

Цікаві факти...

За останні пів століття коефіцієнт інтелекту жителів розвинених країн (як і країн, що розвиваються) зростає швидкими темпами. Сьогодні спостерігають поступовий спад середнього рівня коефіцієнта інтелекту – такі дані психолога з Нової Зеландії Джеймса Фліна. Флін протягом

1.3. Теоретичні основи побудови фінансової системи

п'яти років проводив дослідження, щоб з'ясувати, що ж є головним «двигуном прогресу»– прагнення людини до знань, зручності чи загальна доступність до енергетичних ресурсів. На думку дослідника, зростання економіки переважно підтримувалося саме інтелектом, сукупною творчою дією жителів розвинених країн і країн, що розвиваються.

Фінансові системи деяких держав можуть відрізнятися за своєю структурою, але мають загальну ознаку: їхня фінансова система являє собою сукупністю різноманітних фондів фінансових ресурсів, які різняться за методами мобілізації та напрямками використання, однак тісно пов'язані між собою, мають прямий і зворотний вплив на економічні й соціальні процеси в державі, а також на формування й використання фондів фінансових ресурсів на окремих ланках. Розлад фінансової системи може спричинити фінансову кризу в державі.

Отже, сукупність фондів фінансових ресурсів та взаємозв'язок між ними утворює фінансову систему країни.

Фінансова система властива кожній державі незалежно від рівня економічного розвитку (*рис. 1.5*).

Внутрішня структура фінансової системи відображає об'єктивну сукупність фінансових відносин і є загальною для всіх країн. Вона складається зі сфер та ланок.

Сфера характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин. В основу вирізнення сфер покладено рівень економічної системи.

Ланка – це відокремлена за певною ознакою частина фінансових відносин. Вирізнення ланок проводять за наявності автономного фонду фінансових ресурсів або специфічних форм і методів фінансових відносин.

Можна стверджувати, що кожна ланка фінансової системи є самостійним її елементом, проте ця самостійність відносна всередині єдиного цілісного.

Поділ фінансових систем

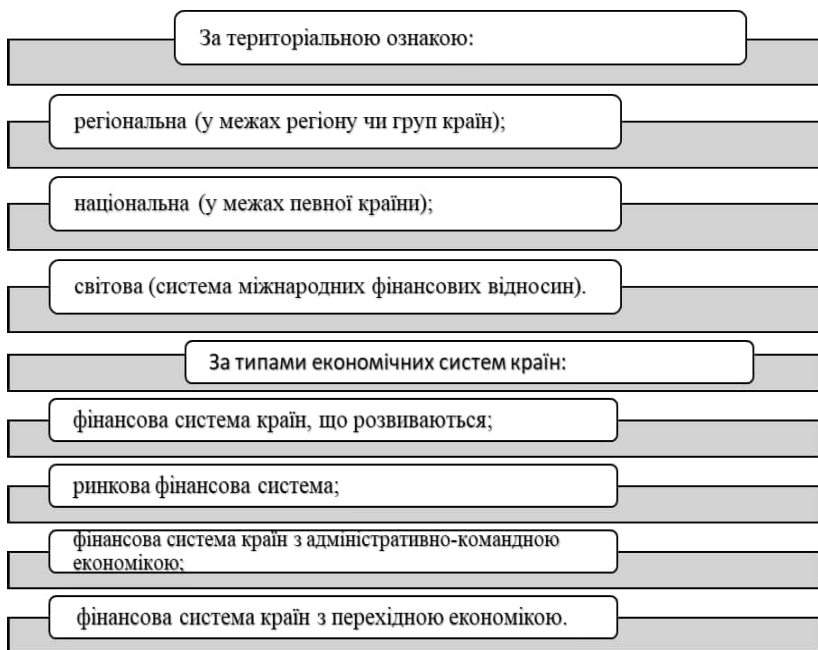

Рис. 1.5. Типи фінансових систем

Виокремлюють чотири сфери фінансової системи (рис. 1.6).

Фінансові системи мають певні характерні риси:

- Кожна ланка фінансових систем має властиві їй методи мобілізації коштів для створення фондів фінансових ресурсів.
  - Кожна ланка фінансової системи є відносно самостійною і має власну специфічну сферу застосування.
  - Між ланками фінансової системи існує тісний взаємозв'язок і взаємна обумовленість, кожна ланка може успішно функціонувати лише за досконалості й ефективності системи загалом.

1.3. Теоретичні основи побудови фінансової системи

Рис. 1.6. Сфери фінансової системи

- Фінансова система держави досягає найбільшої ефективності лише тоді, коли відлагоджена та законодавчо закріплена діяльність кожної ланки.

- Залежно від чинників, що впливають на організацію фінансів, насамперед на формування й використання фондів фінансових ресурсів, кожен ланку фінансової системи можуть поділити на менші підрозділи.

Поділ фінансової системи на окремі ланки – явище об'єктивне, зумовлене потребами економічного розвитку. Структура фінансової системи є динамічною, її не можна розглядати у статичному вигляді. У процесі економічного розвитку її можуть доповнювати або деякі її ланки відмирають.

Проте сьогодні очевидно, що фінансова наука постійно поглиблює своє розуміння фінансової системи, її структури, функцій тощо. Якщо в середині ХХ століття науковці, здебільшого, ототожнювали поняття фінансової системи ототожнювали з поняттям державних фінансів, тобто різних видів бюджетів, то у наш час до складу фінансової системи

почали входити фінанси підприємницьких структур, державний кредит, страхові й позабюджетні фонди тощо.

Для теорії практичне має правильне визначення фінансової системи загалом і окремих її ланок зокрема важливе значення, воно сприяє побудові ефективної фінансової політики, націленої на економічне зростання та покращення добробуту населення.

Щодо формування організаційної будови фінансової системи треба зазначити, що вона складається з фінансового апарату (тобто органів управління фінансами) та фінансових інститутів. Фінансова система базується на таких ключових засадах:

- принцип розподілу фінансових ресурсів на централізовані та децентралізовані;

- принцип самостійності (кожна ланка фінансової системи країни має свої джерела формування доходів та напрями їхнього використання);

- принцип єдності (всі ланки фінансової системи поєднані між собою через систему фінансових відносин, які виникають під час формування, розподілу та використання фінансових ресурсів);

- принцип функціонального призначення ланок фінансової системи;

- принцип адміністративно-територіального розподілу фінансових ресурсів.

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

Історичний огляд еволюції фінансів України доводить, що її фінансова система пройшла тривалий шлях становлення і розвитку, упродовж якого формувались її структура, функції та засадничі положення. Процес становлення і розвитку фінансової системи України є доволі складним та суперечливим. Сьогодні в нашій державі ще не завершений

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

процес формування фінансової системи, щопочала розвиватися як національна лише після проголошення незалежності України. Тобто формується сучасна система європейського спрямування, яка має безпосередньо еволюційний характер. Це зумовлено насамперед державною самостійністю України та переходом економіки на ринковий тип відносин. Загалом необхідно наголосити на тому, що етапи становлення певних моделей фінансової системи відповідають історичним етапам розвитку державності України.

Період правління княгині Ольги перші кроки фінансової системи на території України 946–947 рр. Після підписання миру князем Олегом із візантійським урядом останнім довелося сплатити русам велику контрибуцію й надати певні пільги руським купцям і послам, яких не мала жодна інша країна. Отже, Олег сформував дієвий механізм забезпечення фінансових потреб держави шляхом надходжень до казни із зовнішніх джерел, але не існувало жодної регламентації фіскальних норм і термінів, що ускладнювало розвиток фінансової системи того часу. Вперше таку спробу зробила княгиня Ольга, яка впорядкувала фінансову систему країни шляхом проведення фінансово-адміністративної реформи 946–947 рр. Зокрема, для запровадження дещо стабільнішого порядку стягнення податків із населення Ольга запровадила новий порядок стягнення данини – так звані «становища», а також «уроки», які безпосередньо регламентували характер і розмір данини. Якщо провести паралель, то на сучасному рівні такий метод означав би сплату державного податку, отож, ця спроба була першою у реформуванні податкової системи. Також необхідно наголосити на тому, що за часів правління княгині Ольги з'явилися такі фінансові відносини, які через кілька століть фінансиста назвуть рентою.

Період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX–XIII ст.). Перші ознаки фінансових відносин з'явилися в Україні за часів Київської Русі та Галицько-

Волинського князівства (IX–XIII ст.). Головними потребами слов'янських політичних союзів були утримання князя, військові заходи, державне управління, судочинство, підтримка дипломатичних зв'язків та ін. Задоволення цих потреб здійснювали переважно за рахунок особистих повинностей і натуральних зборів. Князь жив здебільшого на доходи від власного господарства, важливими складовими якого були мисливство, рибальство, торгівля, скотарство та землеробство і до якого належала ціла система повинностей навколишнього населення (ставити княжий двір, годувати княжих коней, косити княжі луки, обробляти княжі поля тощо).

Головним джерелом доходів князівської скарбниці були примусові побори, найдавніша форма яких – *данина* (військова контрибуція); її сплачували підкорені племена. Згодом вона набула значення родового поняття, до складу якогосьходили всі обов'язкові платежі населення на користь князя – натуральні збори, які князь збирав особисто (*полюддя*) або які доставляло йому саме населення (*повози*). До них додавалися *добровільні дарунки населення* – дари, поклони, почесть. Невдовзі ці збори набували (повністю або частково) грошової форми. Водночас князівську скарбницю поповнювалась за рахунок надходжень від торгівлі (одна з найнадійніших і безперебійних статей князівських доходів), доходів від органів судочинства, доходів від надання позик тощо.

Важливу роль у слов'янському державному житті відіграла *татарська данина*, що спочатку виникла як наслідок підкорення переможцю, а згодом привчила населення до сплати прямого податку та спричинила виникнення поняття *тягла* як обов'язку населення. З часом збір татарської данини перейшов у руки московського князя. Нічого не змінилось і після знищення татарського ярма: населення продовжувало платити данину, але тепер, надійшовши до великокнязівської казни, вона там і залишалась.

Отже, Київська Русь мала доволі розгалужену систему поповнення державної казни, яка відображала існуючий

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

соціально-економічний уклад. Однак фінансові операції здійснювали хаотично, непланово та без відображення результатів, що зрештою спричинило зменшення доходів княжої казни, а згодом – занепад держави.

Без розвиненої економіки і міцного державного управління Київська Русь та Галицько-Волинське князівство стали підвладні сильнішим державам – Польщі та Литві.

Період Польсько-Литовської доби (XIV–XVI ст.) характеризувався поступовим втрачанням атрибутів української державності (мови, традицій, державної символіки) та національних особливостей законодавчої, судової і податкової систем. Упродовж другої половини XVI–XVII ст. фінансово-податкова система України зазнала істотних змін. У Литовському князівстві головним податком була *сербщина*, у Польському королівстві – *десятина* на користь церкви та *стація* (натуральна повинність на утримання війська). Отже, разом із втратою державності у середині XIV ст. фінансову систему України та її складові визначали та регламентували іноземні країни – Польща, Литва, Угорщина, Молдавія.

Українські землі належали Великому князівству Литовському, Польському й Угорському королівствам, Молдавському князівству. Внаслідок об'єднання Великого князівства Литовського і Польського королівства (Люблінська унія 1569 р.) утворилася держава – Річ Посполита. Чернігово-Сіверські землі, що 1503 р. належали Московській державі, 1618 р. приєднали до Речі Посполитої.

Розглянемо адміністративний поділ, площу і населення українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. У результаті походу короля Казимира III 1349 р. Галицька Русь увійшла до складу Польщі як окреме автономне утворення з правом карбування власної монети. Галицькі срібні монети, карбовані з початку 50-х років XIV ст. і до 1414–1415 років, дослідники пов'язують зі згадуваними в тогочасних писемних джерелах «загальновживаними грошами» (*grossi usuali*),

«грошами руської лічби (*grossi numeri Ruthelialis*), «монетами, що курсують у Руській землі» (*moneta in terra Russie*).

Значна частина українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського і Руського, що мало своїм наслідком визволення від ординського іга, сприяло поживленню економічного та політичного життя. У наймогутніших князівствах Південної Русі-України – Київському та Новгород-Сіверському – карбували власні монети за Володимира Ольгердовича (1362–1394) та Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380–1392).

Період із початку XVI ст. характеризується постійними, але безуспішними спробами польського та литовського урядів уніфікувати грошові системи обох держав. І хоча польські королі з династії Ягеолів були одночасно і Великими князями Литовськими і Руськими, Польща і Велике князівство Литовське і Руське становили окремі держави з усіма відповідними політичними та економічними інститутами, в тому числі грошовими системами.

Період Козацької доби (XV–XVIII ст.) В Українській козацькій державі (УКД) фінанси підпорядковувалися гетьману, вони були невіддільні від його приватного господарства. Доходи створеного державного скарбу за Б. Хмельницького становили сотні тисяч золотих. Частина доходів він отримував від земельних володінь – колишніх королівщин, маєтків магнатів, шляхти і католицького духовенства. У трьох воєводствах (Київському, Брацлавському та Чернігівському) королівщинам належало близько 450 міст і сіл, магнатам і шляхті – близько 1 400, католицькій церкві – понад 50. Ці землі частково займали селяни й козаки, частково перейшли у відання військового скарбу. Більшу частину цих земель держава передала старшині та козакам, які не одержували жодної платні грішми, а також монастирям. Деяку частину землі військовий скарб продав.

Значні доходи УКД одержувала з сільськогосподарських промислів. У її власність перейшли млини, винокурні, броварні,

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

корчми, лісові буди та інші підприємства, які раніше належали королівщинам або шляхті. В умовах становлення та зміцнення Української козацької держави великого поширення набула оренда. Орендували винокурні, шийки, корчми, млини та ін. Великими орендарями були магістрати й монастирі. Водночас багаті козаки та міщани брали оренду на власні імена. Вони здебільшого орендували млини, винокурні, шинки.

Важливою статтею *поповнення державного скарбу* були доходи від торгівлі. Існували такі *внутрішні торгові збори*, що їх платили на торгах і ярмарках, зокрема: *возове* – від возів, *помірне* – від мір збіжжя, *повідерщина* – від продажу відрами спиртних напоїв, а на дорогах – *мостове, перевіз*. Великі міста гроші від цих зборів брали на власні потреби, а містечка передавали їх до скарбу. Повністю належали скарбові *кордонні мита* від ввезення та вивезення товарів. Усі старі оборонні універсали, надані купцям, було скасовано, «аби і найменший ущербок скарбові нашому військовому не був», проте гетьман іноді звільняв купців від мит та інших торгових зборів.

Головним джерелом *прибутків військового скарбу* були загальні податки з населення Української козацької держави. Зокрема, стягували: *побір* або *подимне* – постійний податок від хати, дворів, землі; *стацію* – надзвичайний податок, який призначений переважно на утримання війська. Розміри податків становили від 1 до 12 золотих, інколи їх сплачували зерном. Податки платили здебільшого селяни та міщани. Оподатковували також виробників спиртних напоїв. Цей податок, який називали показанщиною, платили і козаки. Кошти державного скарбу за Б. Хмельницького витрачали здебільшого «на утримання послів і на всякі військові потреби». Рядових козаків за свою службу забезпечували земельними ділянками. Проте вища військова старшина й адміністрація одержували платню грішми: генеральний писар – 1 000 золотих, генеральний обозний, військові судді – по 300, судовий писар – 100, гетьманський бунчужний, гарматні, полкові, сотенні хорунжі – по 50 золотих. Таку

платню затвердили «Березневими статтями» 1654 р. Делегати Війська Запорозького пропонували видавати платню також полковникам і полковим осавулам по 200 золотих, сотникам – по 100, іншим старшинам – по 50, рядовим козакам – по 30 золотих, але це прохання не задовольнили.

Незважаючи на складні умови Визвольної війни середини XVII ст., фінанси України загалом були добре організовані. Державний скарб, успішно долаючи труднощі, виконував покладені на нього важливі функції.

Гетьман І. Брюховецький зробив невдалу спробу відокремити державні фінанси і передати їх до Московського царського скарбу, встановив посаду генерального підскарбія. З цього часу починається втручання Москви у фінансові справи України.

Неподільність особистих коштів гетьмана і державного скарбу негативно відображалися на українських фінансах. Наприклад, при арешті гетьмана І. Самойловича конфіскували і державний скарб, половину коштів забрала Москва, решту залишили новому гетьману І. Мазепі, за якого приватний і державний доходи знову об'єднали. Після його смерті комісія на чолі з Карлом XII визнала спадщину гетьмана приватною і передала небожеві А. Войнаровському. Внаслідок цього мазепинці за кордоном (зокрема, гетьман П. Орлик) були змушені витратити свої кошти на державні справи.

Конституція 1710 р., складена П. Орликом, обмежила право гетьмана розпоряджатися державними коштами, військовий скарб відділила від гетьманського та передала генеральному підскарбієві. На утримання гетьманів іділили доходи з індукти, Гадяцького полку і Шептаківської сотні. Податки зменшили, оренду і збори на утримання війська скасували.

Період Царської Росії. У роки правління Малоросійських колегій (1722–1727 і 1764–1782) встановили контроль над фінансами України. Інструкції регламентували збирання податків, збирачі яких щомісяця і кожну третину роздавали

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

у колегію рапорти про свою роботу. До Росії 1725 р. відіслали 244 255 крб податків. Гетьман Д. Апостол реорганізував українські фінанси, відновив посаду генерального підскарб'я, відокремив державний скарб від приватного скарбу гетьмана, встановив окремих державний бюджет – *військовий скарб*, розмір видатків у сумі 144 тис. крб щорічно. Проте державний скарб залишався під контролем російського уряду. Спеціальні інструкції регулювали діяльність двох генеральних підскарб'їв (один із них обов'язково був росіянином) фінансового управління – «Канцелярії зборів» і «Рахункової комісії». Вони керували збиранням податків, витратами, контролювали фінанси магістратів. Гетьман К. Розумовський зробив останню спробу відстояти фінансову автономію України, проте успіху не досяг. Царський указ 1754 р. вимагав подавати точні відомості про прибутки та видатки українського скарбу. Зі скасуванням в Україні гетьманства (1764) фінансову систему України об'єднали з фінансовою системою імперії Романових. Дуже обтяжливим для українського народу виявилось безплатне утримання російської армії. Селяни і козаки-підпомічники збирали гроші, продукти харчування (порції), фураж (рації). До 1707–1709 рр. збори були незначними. Після полтавських подій на Лівобережній Україні постійно перебувало до 10 російських полків, а під час військових дій – значно більше. Упродовж 1716–1783 рр. збори стали постійним податком (їх називали «консистенські дачки»). З 1764 р. Цей податок існував як грошовий (по 1 крб із кожного двора). Населення Гетьманщини виконувало державні «загальнонародні» повинності, обов'язковість яких підтверджували грамоти І. Скоропадського, Д. Апостола. Найпоширенішою повинністю було забезпечення селянами і міщанами підвод, коней, волів і погоничів для російської армії, перевезення провіанту, пошти, чиновників. Повинності розподіляли нерівномірно. Для селян вони були в двічі більшими, ніж для козаків. Зокрема, у роки російсько-турецької війни 1735–1739 рр. було притягнуто до обозної служби 205 тис. селян, забрано волів і

коней на 146,3 тис. крб. Усього збитки для України становили 12 млн крб. Українські козаки будували канали між Волгою і Доном, навколо Ладозького озера (під час цих робіт їх загинуло до 30 %). Відправляли їх і на спорудження ліній укріплень, фортець, гребель, шляхів, мостів.

За царювання Петра I скарбницю в Україні ліквідували, почався цілеспрямований відтік фінансових ресурсів у Росію. Останнє намагання відстояти фінансову незалежність України зробив гетьман К. Розумовський, однак його спроба була невдалою. Разом із ліквідацією 1764 р. інституту гетьманства фінансову систему України об'єднали з фінансовою системою Російської імперії.

На Слобідську Україну 1765 р. поширили подушний податок, а з 1783 р. його ввели по всій Україні. Бюджетні надходження з України 1770 р. стали складовою загальнодержавних надходжень Російської імперії. Зміни в податковій системі відбулися 1783 р. Замість 1 крб із селян і козаків збирали по 1 крб 20 копійок, з купців – 1 % заявленого капіталу, з поміщицьких і монастирських селян – по 72 копійки на рік. Після секуляризації монастирського землеволодіння селян цих маєтностей віддали в казенне управління і, крім подушного, вони платили податок 1 крб. Дворянство та духовенство звільнили від сплати прямих податків.

Із посиленням впливу царської Росії в Україні її фінансове становище щоразу погіршувалося: заборонили експорт української продукції в Європу, на українське населення накладали тягар утримання російського війська, з обігу до російської скарбниці вилучали золоті монети. Царат вимагав надавати йому правдиву інформацію щодо доходів та витрат української скарбниці.

Період Австро-Угорської імперії. Наприкінці XVIII ст. українські землі знову поділили. Протягом майже двох століть вони перебували у складі Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій. Панування цих імперій негативно позначилося

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

на економічній, культурній та інших сферах суспільного життя України, гальмувало розвиток її фінансової системи.

В умовах промислового розвитку кінця XIX – початку XX ст. значно вдосконалилася кредитно-банківська система України, з'явилося багато фінансово-кредитних установ, таких як Торговельно-Промисловий банк, страхове агентство «Дністер», Міщанський союз кредитовий і каси взаємодопомоги. Основи власної фінансової системи формувалися в Україні водночас зі спробами створити незалежну державу.

Особливе значення в історії вітчизняних фінансів мав період 1917–1920 рр., коли під впливом революційних подій було декілька спроб відродити українську державність та її основні інститути. Вищим виконавчим органом Української Центральної Ради став Генеральний секретаріат, який після проголошення Української Народної Республіки став першим українським урядом XX ст. З червня 1917 р. у складі Секретаріату діяло Генеральне секретарство фінансових справ. У грудні 1917 р. у Харкові створили радянський уряд і в його складі – Народне секретарство фінансів, яке в 1919 р. перейменували в Наркомат фінансів, а 1946 р. – у Міністерство фінансів УРСР.

В Українській державі в уряді гетьмана П. Скоропадського і в Українській Народній Республіці в уряді Директорії С. Петлюри фінансову політику проводило Міністерство фінансів України. Уряд Центральної Ради 1 березня 1918 р. запровадив власну грошову одиницю – гривню, а також ухвалив закон про надходження зібраних на території Української Народної Республіки податків і прибутків у державну скарбницю. За часів правління гетьмана П. Скоропадського склали, але не виконали з об'єктивних причин перший бюджет української держави.

Період перебування України у складі Радянського Союзу 1923–1991 рр. Із входженням України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік кардинально змінилося її фінансово-економічне становище. В усіх союзних республіках

фінансово-економічна політика здійснювалась однаково і полягала в націоналізації банків, залізниць, підприємств, запровадженні контрибуції для заможних верств населення. Усі фінансові органи України безпосередньо підпорядковували РСФРР, яка проводила фінансово-кредитну політику за посередництва Народного комісаріату фінансів РСФРР через свого уповноваженого в Україні, а з 1923 р. – через Народний комісаріат фінансів УРСР. У перші роки радянської влади в Україні завдяки фінансово-кредитній системі надавали допомогу націоналізованим підприємствам, які фінансували безпосередньо з державної скарбниці. Фінансування здійснювали через Народний банк, який створили після націоналізації радянською владою банківських установ.

Із запровадженням 1922 р. *нової економічної політики* (НЕП) змінились і пріоритети фінансово-економічної політики держави. Зокрема, головними її напрямками були: запровадження стійкої грошової одиниці; дозвіл на приватну торгівлю; денационалізація малих і середніх підприємств; зменшення тиску держави на фінансово-економічний сектор; введення єдиної податкової системи; створення ощадних кас та Ощадного банку. Внаслідок проведення таких заходів господарські взаємозв'язки поживались, з'явилися перші ознаки відродження фінансових відносин. Однак, незважаючи на певні переваги НЕПу (зростання промислового виробництва, розвиток торгівлі, зняття суспільного напруження), були й значні недоліки (відсутність зовнішньої торгівлі, харчова криза та ін.), що й спричинило до ліквідацію НЕПу та встановлення командно-адміністративної системи управління.

Загалом перебування України у складі Радянського Союзу дало їй змогу наростити економічний, промисловий, сільськогосподарський, військовий потенціал. Водночас була знищена державна самостійність нашої країни. Фінансова система України як адміністративно-територіальної складової СРСР існувала символічно, оскільки параметри цієї політики затверджував уряд СРСР. У зв'язку з цим розвиток фінансової

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

та кредитно-грошової систем відбувався за законами адміністративно-командної економіки.

Фінансова система в Україні з проголошенням Незалежності. Новий етап у формуванні національної фінансової системи України розпочався з проголошенням Верховною Радою незалежності України 24 серпня 1991 р. За роки незалежності в Україні сформувалися стійкі тенденції до формування ефективних ринкових відносин, створення незалежної фінансової системи та проведення ефективної фінансової політики, досягнення макроекономічної стабільності та ефективності розподілу фінансових ресурсів з високим ступенем їхнього впливу на економіку та різноманітністю фінансових відносин.

Цікаві факти...

Біловезька угода – документ, підписаний 8 грудня 1991 року Президентом України Леонідом Кравчуком, Президентом Росії Борисом Єльциним та Головою Верховної Ради Республіки Білорусь Станіславом Шушкевичем у Біловезькій Пущі поблизу Берестя (Білорусь), яким констатовано припинення існування Союзу РСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Окрему угоду уклали щодо здійснення єдиного контролю над наявною в державах ядерною зброєю. У лютому 2013 р. виконавчий комітет СНД, де за правилами мали зберігати Біловезьку угоду, повідомив, що має лише її копію. Восени того ж року глава Державної архівної служби Ольга Гінзбург заявила, що жодна з країн-підписантів не володіє оригіналом угоди.

В економічній історії незалежної України від 1991 р. можна виокремити чотири умовні періоди фінансової системи:

- 1991–1999 рр.;
- 2000–2009 рр.;
- 2010–2014 рр.;
- 2014 р. – сьогодні.

Від початку існування незалежної України керівництво держави шукало свій курс на реалізацію самостійної політики. Багата на ресурси та технології 52-мільйонна за кількістю населення країна в самому центрі Європи мала залишену в спадок від СРСР ядерну зброю, неймовірну кількість заводів та непросту історію відносин із Росією та колишніми «братніми» союзними республіками. Перебуваючи на географічній межі між західною та східною цивілізаціями, Україні пророкували роль буферної транзитної країни, яка може скористатися своїми потужними природними та людськими багатствами, стати однією з найуспішніших держав у світі.

Перший період (1991–1999) є добою становлення пострадянської економічної системи. Протягом 1991–1993 рр. із дня проголошення Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 року і до інавгурації першого президента 5 грудня 1991 року Леоніда Кравчука парламент був єдиним місцем ухвалення всіх найважливіших рішень, які за рік привели ще радянську республіку до незалежності. Доволі успішна робота Верховної Ради створила для українців всі підстави, щоб уже тоді піти іншим шляхом, аніж більшість сусідів. І, на відміну від них, будувати парламентську, а не президентську чи напівпрезидентську республіку. Як перший крок в економіці, продиктований проголошенням незалежності держави, обрали ринковий шлях і монетарну ліберальну модель розвитку господарства. Україна вийшла з рублевої зони і замінила рубль на тимчасовий купоно-карбованець. В ідеологічному плані відбувалася боротьба між еволюційним і революційним переходом на постсоціалістичну економіку. Під впливом західних партнерів українська влада погодилася на так звану «шокову терапію», основою якої стали лібералізація цін і ринкова свобода. Вважають, що обрання «революційної концепції» спричинило надзвичайне погіршення стану економіки України.

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

Було збережено попередні теоретичні засади. Деталізовано інструменти та механізми економічної розбудови, так як запровадження національної валюти – гривні, утворення бездефіцитного бюджету, формування фінансової системи, реформування системи податків, поява споживчого бюджету для незаможних громадян, «ваучерна» приватизація (роздержавлено майже 30 % державного майна) тощо. Це час найбільшого економічного спаду в Україні.

У жовтні 1994 року новообраний президент України Леонід Кучма виступив у Верховній Раді з доповіддю «Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної та соціальної політики». Фактично цей документ дужечітковизначив пріоритети, принципи та змістекономічної політики на 1994–1998 роки. Його практична реалізація дала змогу суттєво прискорити ринкові перетворення в країні.

Ключова ідея програми полягала в тому, що прискорення ринкової трансформації є єдиною умовою й основним засобом виходу з кризи, а далі – економічної стабілізації: «виснажливий період переходу від адміністративно-командної до ринкової соціально-зорієнтованої економіки не може розтягуватися в часі до безкінечності. Або ми до мінімуму зможемо стиснути його перебіг, або залишимося приреченими на подальший занепад та деградацію». Для вирішення озвучених проблем пропонували зосередити зусилля на фінансовій стабілізації, зміцненні банківської системи та національної грошової одиниці, інституціональних перетвореннях, приділяючи значну увагу житловій, аграрній, зовнішньоекономічній та соціальній політиці.

Документ визначав такі стратегічні цілі:

1. Створення розвинутого індустріального споживчого сектору економіки як необхідної умови мобілізації соціальних резервів економічного зростання.

2. Подолання існуючої в республіці структурно-технічної незбалансованості народного господарства за рахунок прискореного розвитку переробної та харчової промисловості,

промисловості будівельних матеріалів, усієї сфери виробництва товарів народного споживання.

3. Зміна структури та обсягів інвестицій з метою прискореного розвитку виробництва машинобудівної продукції для потреб агропромислового сектору, легкої, харчової та інших галузей промисловості, які працюють на наповнення споживчого ринку, а також задоволення різноманітних потреб населення.

4. Регулювання структурних зрушень шляхом прискорення відтворювальних процесів, зокрема через зростання в майбутньому в 1,5–2 рази норми виробничого нагромадження у національному доході, скорочення військових витрат, державних видатків на утримання неефективних та збиткових виробництв з метою забезпечення великомасштабного перерозподілу матеріальних, фінансових і трудових ресурсів на користь галузей і виробництв, що працюють на споживчий ринок.

Отже, реформа фінансової системи передбачала реальне розмежування фінансової та кредитної системи, фінансів державних підприємств та державного бюджету. Для подолання платіжної кризи пропонували перейти від авансових платежів до бюджету до виконання бюджетних зобов'язань за кінцевими результатами господарської діяльності.

Реформування банківської системи передбачало прискорену розробку та прийняття законів «Про Національний банк України», «Про акціонерні комерційні банки», «Про спеціалізовані банки», «Про грошову систему», «Про кредитну систему», «Про валютне регулювання» та ін.

Серед пріоритетних реформ також називали роздержавлення та приватизацію (в тому числі реформування відносин власності в аграрній сфері), реформу оплати праці («яка передбачає високу ціну робочої сили і платне задоволення відповідних послуг», перегляд ролі та принципів визначення мінімальної заробітної плати), реформу управління державними підприємствами, перехід до «активної експортно орієнтованої стратегії економічного розвитку».

Цікаві факти...

1994 рік – відмова від ядерної зброї. Будапештський меморандум. Україна 1994 року відмовилася від своїх ядерних арсеналів та підписала Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Щоправда, сїіншийбікмедалі. Будапештський меморандум, окрім зобов'язань України позбавитися ядерної зброї, мав на меті забезпечити гарантії нашої безпеки з боку трьох держав – США, РФ та Великобританії.

Протягом вересня 1996 року відбулася грошова реформа, внаслідок якої в обіг ввели національну валюту України – гривню, а також її соту частку – копійку. Цій події передували тривалий період нестабільності української економіки, бартерний розрахунок, відмова від єдиної зони поширення рубля, купони (згодом – карбованці) та шалена гіперінфляція. В перші дні реформи за встановленим курсом перерахували в гривні ціни, тарифи, зарплати, пенсії, вклади громадян за курсом 100.000 карбованців за одну гривню без будь-яких обмежень і конфіскацій із вільним їх використанням у гривнях.

Перехід від теорії до практики (1997–1999) – так можна охарактеризувати політику нового президента Л. Кучми. У цей період відбували найрадикальніші дії для населення – початок ринкових відносин та роздержавлення народного господарства. Шалених темпів набула приватизація, після якої 1997 року частка державних організацій і підприємств у найбільших фондах виробничого сектору становила 8,7 %, комунальних об'єктів – 7,2 %. У селах понад 4 млн українців стали набувачами земельних паїв, якимисялини могли розпоряджатися за своїм бажанням. До кінця 1990-х років стан економіки України стабілізувався, законодавство адаптували під потреби ринкових реформ. Періодом адаптації вітчизняного господарського комплексу до нових економічних умов та пошуком певної моделі економіки, яка б дозволила

утвердитися Україні як самостійній державі на політичній карті Європи можна назвати 1991–2000 роки.

Другий етап (2000–2008). Завдяки успішній роботі команди голови Національного банку Віктора Ющенка 2001 року було зібрано 40 млн т зернових, що дало змогу заговорити про Україну як про крупного гравця на світовому ринку зерна. Уряду Ющенка вдалося впритул підібратися і до питання захисту прав власності та вирішення земельного питання. Зокрема, у той час ухвалили «Земельний кодекс» і у Верховній Раді навіть заговорили про приватну власність на землю.

Пожвавлення експортноорієнтованих галузей дало позитивний імпульс усій економіці, що стало додатковим аргументом на користь підтримки експортно-сировинної економіки. Показово, що протягом 2000–2004 рр. середньорічний приріст ВВП становив 8,4 % (найвищий показник на Європейському континенті). За рахунок валютних надходжень від експорту сировинної продукції значною мірою формувалася дохідна частина бюджету, розширювалися інвестиційні можливості держави, підтримувалася певна соціальна стабільність. Зростання виробництва експортноорієнтованих галузей також стимулювало розвиток суміжних, обслуговуючих та інфраструктурних сегментів економіки. Крім того, саме в цих галузях сформувався потужний національний капітал, який частково реінвестувався в інші сфери вітчизняної економіки.

Заробивши значні кошти на виробництві та експорті металу, окремі українські фінансово-промислові групи почали інвестувати в розвиток машинобудування, будівництво, банківську діяльність, ритейл, соціально-культурні проекти.

Загалом підтримка експортноорієнтованих сировинних та низькотехнологічних галузей сприяла певній макроекономічній стабілізації в Україні. Проте така економічна політика укріпила експортно-сировинну модель економіки. На ранніх етапах трансформаційних процесів вона була необхідною, адже дала

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

змогу підтримати ділову активність в умовах різкого спаду економіки.

Цікаві факти...

2001 рік. Перший державний візит Папи Римського Іоанна Павла II до незалежної України відбувся в червні 2001 року. Цілих 5 днів понтифік присвятив урочистостям у Києві та Львові. Головна мета візиту Іоанна Павла II полягала в підтримці громадян, які належать до католицького віросповідання, а також налагодженні дружніх відносин між іншими конфесіями.

Українська фінансова система поставила перед собою низку завдань: забезпечення сталого економічного розвитку, фінансової стабільності та зростання рівня життя населення шляхом реалізації зваженої політики в усіх галузях життєдіяльності держави суспільства з урахуванням особливостей національних економічних, політичних і соціальних систем.

Президентом України 2005 року став Віктор Ющенко. На відміну від більшості інших кандидатів, і в теорії, і на практиці він чітко дотримувався принципів однієї економічної ідеології – ліберально-ринкової, тому його погляди та окремі рішення на посаді президента були доволі гармонійними. У питаннях податкової політики він показав високий рівень компетентності. Варто зазначити тезу про необхідність зниження податкового навантаження через запровадження прямих податків. Мова йшла про податок із прибутку підприємств, оскільки податок із доходів фізосіб в Україні найнижчий у Європі. Здебільшого країни світу з метою залучення інвестицій зменшують ставку податку з корпоративного прибутку. В Україні активно циркулювала інформація, що номінальна ставка оподаткування прибутку підприємств є нижчою, ніж в економічно розвинутих країнах, і на одному рівні з країнами, що розвиваються.

Доволі обґрунтованою, проте недостатньо рішучою видавалась позиція Віктора Ющенка стосовно боротьби з тіньовою економікою. Він справедливо зауважував, що схильність уряду до адміністративних методів управління економікою та невиконання регуляторного законодавства спричинили зростання обсягів «тіні». Його концепція побудована на розвитку національно-орієнтованого фондового ринку, за якого вільний ресурс передусім ітиме на розвиток українських підприємств (товаровиробників).

Іноземних інвесторів розглядали як партнерів держави у великих інфраструктурних та енергетичних проектах. Також не відкидали можливості крупними підприємствами залучати значні ресурси за кордоном.

Така концепція була найприйнятнішою для України, оскільки вона забезпечувала збереження існуючого багатства країни та його подальше накопичення.

Цікаві факти...

Упродовж 2010–2013 рр. Кремль вирішив дещо видозмінити ідею СНД: замінив її так званим Митним союзом, який мав би стати альтернативою підписанню Угоди про асоціацію з ЄС. Однак український народ зробив свій вибір на користь іншого вектора розвитку, за що отримав увесь спектр подій, які розпочалися з анексії Криму, зараз тривають на Донбасі й переросли в справжній міждержавний конфлікт із РФ.

Третій період (2009–2014). Президентом України 2010 року стає Віктор Янукович. Подальша розбудова ефективної економіки в Україні передбачала впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки, проведення низки реформ в адміністративному та державному управлінні, соціальній сфері, освіті і науці, інших сферах. Серед завдань реформування економіки України пріоритетними є ті, що

1.4. Періоди еволюції фінансової системи на теренах України

спрямовані на створення сприятливого інвестиційного клімату, удосконалення фінансово-кредитної системи, становлення фондового ринку і суттєво залежать від ефективності системи управління державними фінансами, можливості протистояти наслідкам світової фінансової кризи, поточним проблемам та викликам. Створення ефективної системи управління державними фінансами має фундаментальне значення для забезпечення стабільності національної бюджетної системи, загальної фінансової безпеки та стійкого економічного зростання України.

Цікаві факти...

Попри те, що Україна була співзасновницею СНД, хоча статут організації не був ратифікований, формально Україна ніколи й не була членом СНД. Верховна Рада 19 березня 2014 року ухвалила доленосне рішення про початок процедури виходу з СНД.

Уже 2010 року Уряд Віктора Януковича спрямував на укріплення фінансової системи України 1,5 млрд дол. США. Президент 2010 року ініціював податкову, бюджетну, адміністративну, судову реформи для процесу дерегуляції економіки. Широко анонсована президентом адміністративна реформа виявилася «мильною бульбашкою» і нічого не змінила.

Четвертий етап. 2014 року Україна зіштовхнулась із найбільшими у XXI ст. викликами, включно з економічною кризою, військовим конфліктом на Сході, анексією Криму Росією. Падіння внутрішнього попиту та слабкий зовнішній попит спричинили падіння реального ВВП на 6,8 %. Висока економічна та політична невизначеність призвела до різкого зростання попиту на іноземну валюту. Це, разом із падінням експорту, спричинило стрімке знецінення гривні. Протягом

року урядові доводилося приймати складні рішення у фіскальній політиці, оскільки потрібні були дедалі більші видатки на оборону та безпеку на фоні обмежених бюджетних доходів: уряд переглядав бюджет та податкове законодавство. Незважаючи на Програму МВФ, влада повільно впроваджувала реформи, покликані сприяти економічному зростанню в середньостроковій перспективі. Все ж 2014 року нарешті підписали Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, в якій визначили зобов'язання України щодо реформ на майбутнє. Цього ж року різко впали інвестиції через економічну кризу та високий рівень сприйняття ризику більшістю інвесторів.

Аграрна політика 2014 року здебільшого визначалася впровадженням Угоди про асоціацію з ЄС. Верховна Рада скасувала обов'язкову сертифікацію зернових елеваторів і звільнила імпортерів засобів захисту рослин від зобов'язання отримувати дозвіл на імпорт кожної окремої партії продукції. Верховна Рада 2014 року змінила правила розподілу державної допомоги аграрним підприємствам. Із січня 2015 року малі та середні тваринницькі компанії також отримали право претендувати на компенсацію будівельних витрат. Потенційно це могло допомогти збільшити виробництво продуктів тваринного походження.

Реформування економіки України досі не завершено. Проте кроки, здійснені протягом першого десятиліття незалежності, на тривалий час визначили особливості економічного розвитку держави.

Контрольні запитання для закріплення матеріалу

---

1. Назвіть еволюційні передумови виникнення фінансів.
2. Назвіть етапи розвитку фінансів.
3. Що є метою фінансової науки?
4. Що є предметом фінансової науки?
5. Назвіть етапи, які пройшла фінансова наука.

Контрольні запитання для закріплення матеріалу
Тестові завдання

---

6. Якою є структура фінансової науки?
7. Що є об'єктами дослідження фінансової науки?
8. Хто проводив фінансову політику при уряді гетьмана П. Скоропадського і в Українській Народній Республіці в уряді Директорії С. Петлюри?
9. Кому підпорядковувались фінанси в Українській козацькій державі?
10. Якого року набула шалених темпів приватизація в Україні?

Тестові завдання

(Знайдіть одну правильну відповідь)

1. Формуванню фінансів і фінансової системи держави сприяли:

1. податки і збори, на основі яких виникли фінанси держави.
2. золото та худоба, на основі яких виникли фінанси держави.
3. фінанси громадян, і на основі яких виникли фінанси держави.

2. Формування та використання бюджету до такої еволюційної передумови виникнення фінансів відносять:

- 1) 1-й етап;
- 2) 2-й етап;
- 3) 3-й етап.

3. У фінансовій системі став можливим розподіл створеного продукту у вартісному вираженні:

- 1) після виникнення вільної торгівлі;
- 2) після розвитку державності і грошових відносин;
- 3) після розвитку ремісництва і купців.

4. Фінансове право з'явилося у:

- 1) XVII ст.
- 2) XIX ст.
- 3) XVIII ст.

5. Відокремлення державної казни від казни сімей монархів історично сталось у період:

- 1) XVII–XVIII ст.;
- 2) XVI–XVII ст.;
- 3) XVIII–XIX ст.

6. Поняття «державні фінанси» виникло внаслідок:

- 1) відокремлення бюджету від грошей на фінансування війн;
- 2) відокремлення державної казни від казни монархів;
- 3) узаконення фінансів як юридично-правової норми.

7. Фінансову науку як самостійну галузь наукових знань історично виокремлює такий період:

- 1) XVI ст.;
- 2) XVII ст.;
- 3) XVIII ст.

8. Фінансова структура держави визначається:

- 1) політичним напрямом розвитку;
- 2) економічною моделлю суспільства;
- 3) прогресивними ідеями у бізнесі.

9. Загальна ознака фінансових моделей держав –це:

- 1) мобілізація коштів у банках;
- 2) формування й використання фондів фінансових ресурсів на окремих ланках;
- 3) кредитно-профспілкові відносини.

10. Вирізнення ланок фінансової системи проводять за наявності:

- 1) бюджетних відрахувань;
- 2) автономного фонду соціальних гарантій;
- 3) автономного фонду фінансових ресурсів.

11. Історичний період правління, в який з'являються фінансові відносини як рента:

- 1) 946–947 рр.;
- 2) IX–XIII ст.;
- 3) XIV–XVI ст.

Рекомендована література

---

1. Банківська система: підруч. [для студентів, аспірантів, викладачів екон. спец.] / М. І. Крупка, Є. М. Андрущак, І. В. Барилюкта ін.; за ред. М. І. Крупки. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 554, [2] с.
2. Василенко Л. І., Василенко А. В. Фінанси : навч. посібник / за ред. Л. І. Василенко. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2003. 199 с.
3. Краус Н. М. Інституціональний зріз дихотомії старих і нових інститутів розвитку сфери фінансів в умовах інноватизації // Фінанси України. 2018. № 4. С. 115–126.
4. Кузнецова С. А., Вареник В. М., Вакулич М. М. Фінанси : навч. посібник / за заг. наук. ред. С. А. Кузнецової. Дніпропетровськ Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2014. 384 с. URL: https://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/474/1/Фінанси_2014.pdf.
5. Леоненко П. М., Федосов В. М., Юхименко П. І. Основні етапи розвитку фінансової науки: методологія проблеми // Фінанси України. 2017. № 4. С. 55–74. URL: http://finukr.org.ua/docs/FU_17_04_055_uk.pdf.
6. Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні (теоретичні та історико-економічні аспекти) : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 518 с.
7. Ставерська Т. О., Іванюта О. М. Історія фінансів : навч. посібник. Харків : Іванченко І. С., 2013. 83 с.

Розділ 2

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ

- 2.1. Історія виникнення грошової системи. Виникнення та еволюція гривні.
- 2.2. Становлення грошового обігу на території України та поза її межами.
- 2.3. Розвиток елементів грошового господарства на сучасній території України та поза її межами.
- 2.4. Грошовареформа. Історія нової гривні Незалежної України.

Ключові терміни і поняття: *грошова система; еволюція гривні; товарні гроші; паперові гроші; гривня; карбування монет; бофони; неофіційні гроші; монети; копійки; монетарне поле; польські гривні; грошова реформа; український споживач; монетарний двір; бартер; банкноти; державний кредитовий білет; купюри; оплата; металеві зливки; денарії; гріш; державні асигнації; подимне; купоно-карбованці.*

2.1. Історія виникнення грошової системи. Виникнення та еволюція гривні

Історія грошей настільки ж різноманітна, як і історія народів, які ними володіли. Очевидно те, що в різний час у різних кутках нашої планети роль грошей виконували найрізноманітніші товари: в Ісландії, наприклад, – риба; у слов'янських племен – хутро; в Індії майже до сьогодні – перлини; в Центральній Африці – слонова кістка; у народів Океанії – морські мушлі. Проте в кожному з цих випадків роль грошей випадала тому товару, який мав найбільший попит, який вважали найціннішим. Саме цінність була гарантією того, що ці «гроші» прийматиме кожна людина в обмін на свій товар.

2.1. Історія виникнення грошової системи Виникнення та еволюція гривні

Отож не дивно, що одним із видів універсальних грошей, які виявилися прийнятними для всіх народів, стала домашня худоба. Такі розповсюджені на сьогодні слова, як «капітал» і «капіталіст», у перекладі з латині означають буквально «худоба» і «власник худоби», тобто грошей того часу.

Вважають, що ще 100 000 років тому виникли бартерні операції – прямий безгрошовий обмін товарами. Проте у безгрошових суспільствах здебільшого діяли подарунки або позики. Наступним етапом стало виникнення товарних грошей, тобто, замість грошей використовували різні матеріальні носії. Першою згадкою про термін «гроші» був клинописний текст на глиняній табличці з Месопотамії, датований 3000 роком до Р. Х.

З найдавніших часів грішми були різні товари: хутро звірів, металеві сокири, мушлі каурі тощо. Однак завдяки своїм фізичним властивостям найуживанішим загальним еквівалентом вартості дуже швидко стають благородні метали – золото і срібло. Згодом вони набирають форми монет.

Цікаві факти...

Поява перших монет пов'язана з Давньою Грецією. За формою вони виглядали як тонкі довгасті пруті однакового розміру. Вважали, що незвичайний вигляд здатний знизити рівень крадіжки. Пучок таких прутів називали «драхма». Цю назву зберегли і до наших днів, адже так тепер називають сучасну грецьку монету.

У своїй «Історії» Геродот зазначив, що першими використовувати металеві монети почали лідійці. Сучасні вчені вважають: перші монети були з електрума і чеканили їх близько 650–600 р. до Р. Х. Швидке розповсюдження монет пов'язано зі зручністю їхнього зберігання, дроблення й об'єднання, відносно великою вартістю при невеликій вазі та обсягу, що є зручним при обмінних операціях.

Паперові гроші, або банкноти, вперше використані в Китаї за часів династії Сун. Ці банкноти, відомі як «*jiaozhi*», еволюціонували з векселів, які були у використанні з сьомого сторіччя. Проте векселі не витісняли традиційні гроші, їх використовували поряд із монетами. В Європі банкноти вперше випустив Банк Стокгольма 1661 року.

Основою грошової системи Київської Русі була гривня. Її назва, на думку дослідників, походить від прикраси із золота чи срібла у вигляді обруча, яку носили на шії (на загривку). За іншою версією, гривня спершу означала голову худоби (гриву), що виконувала роль еквівалента в процесі обміну. Ця версія не позбавлена сенсу. Вона акцентує увагу на генетичності розвитку грошової одиниці, роль якої тривалий час відігравала худоба. Перехід від натуральних грошей до карбованих грошових одиниць був закономірним та об'єктивним процесом, що відбувався не тільки в Давній Україні, а й в інших країнах.

Офіційною національною валютою України є гривня. Її назва походить від слова «гривна», що за часів Київської Русі позначало нашійну прикрасу.

Вже у VIII–IX століттях під час торговельних операцій і сплати данини гривню використовували як міру ваги і лічби. Пізніше, у різні історичні періоди, слово «гривня» неодноразово змінювало своє значення.

Цікаві факти...

У II ст. до н. е. в Китаї монети виглядали у формі посуду, дзвіночків, столових приборів, музичних і садових інструментів. А ось в африканських країнах до 1964 року замість грошей використовували домашню худобу, красиві камінчики і раковини.

Карбування монет у X–XII століттях. На українських землях карбування власної валюти, златників та срібляників, започаткував київський князь Володимир Великий. Ці монети

2.1. Історія виникнення грошової системи Виникнення та еволюція гривні

є першим документальним підтвердженням державної символіки, що зберегли зображення тризуба – знака київських князів.

На лицьовому боці монети зображено князя, який сидить на престолі, тризуб і напис «ВЛАДИМИР НА СТОЛЕ». На зворотному боці карбовано лик Ісуса Христа і напис «А СЕ ЕГО ЗЛАТО».

Відомо кілька типів гривень, названих за місцем їхнього виготовлення чи знахідок, серед яких – київські, новгородські, чернігівські, литовські, татарські.

На відміну від країн Заходу, які починали карбування власних монет, копіюючи римські, з чужими портретами та написами, златники і срібляники містять виключно давньоруські написи і зображення своїх князів.

Карбування срібних монет продовжили Святополк Окаянний, Ярослав та Олег Тмутараканські.

На шляху до незалежної української держави у XII–XIV століттях Київська Русь переживала період феодалної роздробленості, а карбування монет припинилося. Роль грошей виконували переважно срібні злитки, що називалися «гривнями».

Після тривалої перерви у середині XIV століття на українських землях відродився не тільки монетний обіг, а й ненадовго карбування монет – червоноруських півгрошей у Львові і срібняків Володимира Ольгердовича у Києві. Гривні поступово зникли з обігу, перетворившись на грошово-лічильне поняття.

Пізніше відродити власне карбування монет планував Богдан Хмельницький. Ще від початку Визвольної війни 1648–1654 років гетьман прагнув проводити самостійну фінансову політику, вважаючи її однією з основних ознак державності. Чи вдалося гетьману реалізувати задум, не знаємо, адже писемні згадки до цього часу не підтверджені археологічними знахідками.

Цікаві факти...

«Важкі гроші» використовували місцеві жителі острова Яп, розташованого посеред Тихого океану, для здійснення фінансових операцій. Їхня валюта – це величезні камені округлої форми з невеликою дірочкою в центрі. Маса таких каменів могла сягати 4 т. Ці гроші не переносили із місця на місце, на них висікали ім'я нового власника.

Українська революція 1917–1921 років

У часи національно-визвольних змагань упродовж 1917–1921 років велике значення у розбудові самостійної і суверенної Української держави мало впровадження національної валюти й створення незалежної банківської системи.

Центральна Рада 22 грудня 1917 року прийняла закон про перетворення Київської контори Держбанку Росії на Український державний банк. Його першим директором став Михайло Кривецький. Саме він підписав першу банкноту самостійної Української держави – державний кредитовий білет вартістю 100 карбованців, який було емітовано 5 січня 1918 року. Його вартість дорівнювала 17,424 частки щирого золота (1 частка = 0,044 г золота).

Художник Георгій Нарбут, проектуючи ескіз банкноти у 100 карбованців, звернув увагу на тризуб як знак, характерний для найдавніших національних грошей України – златників та срібляків князя Володимира, і додав його до композиції ескізу.

Центральна Рада 1 березня 1918 року прийняла закон про запровадження нової грошової одиниці – гривні, яка поділялася на 100 шагів і дорівнювала 1/2 карбованця.

Гетьман Павло Скоропадський, прийшовши до влади у квітні 1918 року, відновив як основну грошову одиницю Української Держави карбованець, що поділявся на 200 шагів. Було підготовлено ескізи банкнот вартістю 10, 25, 50, 100, 250 і 1 000 карбованців.

2.1. Історія виникнення грошової системи Виникнення та еволюція гривні

Цікаві факти...

Завдяки телеграфу Федеральним Банком у США 1918 року здійснено перший грошовий переказ. Так у світі з'явилися перші електронні гроші.

Після переходу влади в Україні у грудні 1918 року до рук Директорії на чолі з Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою основною грошовою одиницею відновленої УНР знову проголосили гривню. Усього за 1917–1921 роки в обіг ввели 24 паперові грошові знаки.

«Бофони». Тривала боротьба вояків ОУН–УПА за незалежність України вимагала постійної допомоги від населення. У ті часи розраховувалися «бофонами» – однобічними (зрідка двобічними) грошовими документами з національною символікою та символікою ОУН і УПА.

Цікаві факти...

Знак долара вперше з'явився не в США, а в Мексиці, де за його допомогою позначали мексиканське песо.

Загалом за 1939–1954 роки виготовлено близько 500 різновидів бофонів, які перебували у вжитку щонайменше у дванадцяти областях України та Білорусі, а також частково на території Австрії, Німеччини, Польщі, Словаччини та Чехії.

Творцем найвідомішої серії бофонів, «Волинської», створеної у 1945–1946 роках, став один із найталановитіших графіків ХХ століття – Ніл Хасевич.

Були в обігу й неофіційні гроші. Історія зберегла чимало прикладів грошової вакханалії. Хто тільки не випускав власної розрахункової одиниці: тимчасові уряди Сулькевича, Соломона Крима, білогвардійські формування Денікіна, Врангеля. Поряд із загальнодержавними емісіями упродовж 1917–1919 років в Україні через нестачу грошової маси і розмінних купюр було

в обігу 4,5 тисячі найменувань паперових грошових знаків, випущених місцевими владами.

2.2. Становлення грошового обігу на території України та поза її межами

До винаходу монет роль грошей виконували примітивні товаро-гроші. Вибір того чи іншого товару як еквіваленту вартості залежав від особливостей місцевості. Наприклад, у Давній Індії грошима слугували перлини, у Африці – сіль, на острові Борнео в обігу були коров'ячі черепи, а на Соломонових островах – людські.

У різні періоди часу як грош використовували зняряддя праці, прикраси, хутро, зброю. Проте до найрозповсюдженіших товаро-грошей належала худоба. Кількістю биків вимірювали вартість усього: від міді та бронзових списів до рабів.

Відголоски цього залишились у багатьох мовах. Наприклад, латинське слово «рекунія» (гроші) походить від «rekus» – «худоба», індійське «рупія» від «рупа» – худоба; навіть слово «капітал» з'явилося через латинське «caput» – «голова», адже худобу рахували за кількістю голів.

Цікаві факти...

Батьківщиною грошових купюр вважають Стародавній Китай. Незважаючи на те, що ці купюри мали реальну купівельну спроможність, китайці використовували гроші як інструмент для поліпшення потойбічного життя небіжчика, спалюючи їх на багатті під час похоронних церемоній.

В Європі загальним еквівалентом слугував льон. Ось чому нині в європейських мовах це слово звучить майже однаково: «лінон» – грецькою, «lein» – німецькою, «linen» – англійською.

2.2. Становлення грошового обігу на території України та поза її межами

Слов'янські мови зберегли слово «платити», яке походить від слова «полотно».

Пошуки зручніших форм товаро-грошей призвели до використання металевих зливоків. Єдиним їхнім недоліком порівняно з попередніми заміниками грошей, була легкість у підробці. Зливок можна було виготовити з металу іншої проби чи взагалі з іншого металу або зменшити його вагу. З метою запобігання підробкам влада ставила клеймо на зливки, що підтверджувало якість. Це останній крок еволюції примітивних форм грошей, який передував появі монет.

Античні міста-держави, засновані на території сучасної України, починаючи з VI–IV ст. до н. е. першими карбують або відливають разом із грецькими власні гроші.

Цікаво знати ...

Найстаріша валюта світу, що досі перебуває в обігу, – це фунт стерлінгів. Офіційну британську валюту ще у восьмому сторіччі ввів англосакс Оффа, король Мерсії.

У пізніші часи *скіфські* племена асимілюються і витісняються сарматами. Південь України підпадає під вплив Римської імперії. Безліч знайдених римських монет датовано I–III ст. до н. е. Срібні денарії домінують над іншими грошовими одиницями. За римського імператора Августа (27–14 роки до н. е.) починають карбувати золоті монети – ауреуси. Ауреус важив понад 8 грам і дорівнював 25 денаріям.

У лісостеповій частині сучасної України знайдено багато римських монет. Основні їхні знахідки локалізуються у верхньому Подністров'ї й на Правобережжі середнього Дніпра. Здебільшого вважають, що знахідки належать до доби правління римських імператорів Пія (138–161 роки) і Марка Аврелія (161–180 роки).

Щодо грошового обміну тих часів зазначимо, що його найкраще простежити на прикладі найважливішого античного

центру Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії. Ольвія виникла у першій половині VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману. В Ольвії монети почали карбувати давно на основі дешевого і легкооброблюваного металу – міді. У V–VI ст. до н. е. Ольвіюполіти виготовляли і карбовані срібні монети, проте цей метал мав другорядне значення. З V ст. до н. е. і до останньої третини IV ст. до н. е. поліс поступово зростав, розвивалася його економіка.

Про заходи, спрямовані на вдосконалення грошового обігу, йдеться також в епіграфічних даних, зокрема декреті (середина IV ст. до н. е.), який зобов'язував здійснювати усі торгівельні розрахунки лише ольвійською монетою (*ознайомлення чи не з цим ольвійським декретом вплинуло на рішення українського уряду від 1 серпня 1995 р. про заборону використання на території України іноземної валюти як засобу платежу*).

Початок нової Ери. Античний світ був підкорений войовничою Римською імперією. Її кордони простягалися до Карпат та берегів Дністра. Римські гарнізони були розміщені у колишніх грецьких полісах.

Імператор Нерон перетворив Боспорське царство на римську провінцію та віддав наказ карбувати мідні сестерції з власним портретом.

У II–III століттях серед стародавніх слов'ян поширилися срібні римські монети – денарії. Заробити денарії можна було завдяки продажу Риму худоби, зерна, рабів, а натомість придбати тканину, посуд, прикраси, вино, привезені з Римської імперії. Кожен імператор карбував денарії з власним портретом, тож за зміною портретів на монетах можна вивчити історію Римської імперії.

На території України численні скарби денаріїв були знайдені під час археологічних розкопок пам'яток Черняхівської та Зарубинецької культур.

Обіг римських грошей припинився у IV столітті через занепад і розпад Західної Римської імперії.

Цікаво знати...

Найбільшим фальшивомонетником у світі є Північна Корея. Влада цієї країни настільки добре навчилася підробляти американські долари, що до недавніх пір розпізнати підробку могли тільки фахівці Федерального Резерву США.

Розквіт торгівлі з країнами Сходу (VII–X ст.)

У цей період в Україні-Русі з'явилися гроші Арабського Халіфату – срібні дирхеми, на яких, відповідно до канонів мусульманської релігії не було жодного зображення. Натомість на монетах карбували цитати з Корану, імена правителів, дати тощо.

Обіг дирхемів тривав майже двастоліття поспіль. Упродовж цього часу у слов'янських жінок склалася традиція носити намисто з монет та таким чином демонструвати багатство чоловіків. Якщо чоловік мав десять тисяч дирхемів, то дружина носила один ряд намиста, якщо двадцять – два ряди і так далі.

На наших землях знайдено багато скарбів із арабськими дирхемами. Вага деяких із них дорівнює пуду. Доволі часто дирхеми пробиті з припаяним вушком – це свідчить про те, що їх колись носили у намисті. Саме обіг дирхемів заклав основи давньоруської грошово-вагової системи.

Близько IX–X століть Київська Русь стала головним посередником у торгівлі між Сходом та Заходом. Приплив дирхемів сягнув максимуму у середині X століття, але через виснаження срібних родовищ і занепад Арабського Халіфату припинився на початку XI століття.

Розквіт Київської Русі (X–XI ст.)

Важливе місце у грошовому обігу Київської Русі належить монетам Візантії. Найпоширенішими з них були золоті соліди та срібні міліарсії. Зрідка у скарбах траплялись мідні візантійські монети – фоліси або нумії. Писемні джерела останньої називають п'ять елементів давньоруської грошової

системи: гривню, куну, ногату, резану, веверицю (векшу).
Аналіз грошових співвідношень у зводі основних законів давньої Русі – «Руській Правді» – дав змогу дослідникам реконструювати систему грошової лічби в XI столітті:
гривна = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам.

Цікаво знати...

За допомогою нової австралійської п'ятидоларової банкноти можна програвати вінілові платівки. Насправді це можна зробити за допомогою будь-якої нової свіжої полімерної купюри.

Татаро-монгольська навала XIII століття значною мірою зруйнувала політичний та економічний потенціал князівств Східної Європи. Гостра нестача розмінної монети, яка відчувалася ще з XII століття, значно посилилася в XIII–XIV століттях. У «безмонетний період» XII–XIV ст. засобами розмінного платежу та обміну часто були різноманітні товаро-гроші.

Гривнями – зливками срібла – обслуговували найвищі сфери грошових операцій, отож вони стали основним засобом виплати данини.

На межі XIII–XIV ст. у Східній Європі для злиwkів срібла починають застосовувати термін «рубль». Існує кілька версій про походження цього терміна, хоча дослідники здебільшого пов'язують його з дієсловом «рубати», зі зменшенням, поділом гривні-зливка.

Галицька Русь 1349 року увійшла до складу Польщі, але як окреме автономне утворення з правом карбування власної монети. Галицькі срібні монети, карбовані з початку 50-х років XIV ст. і до 1414–1415 років, дослідники пов'язують зі згадуваними в тогочасних писемних джерелах «загальновживаними грошима», «грошами руської лічби», «гривні львівської доби», «польськими гривнями».

2.2. Становлення грошового обігу на території України та поза її межами

Утвердження терміна «гріш» на українських землях часто пов'язують з Польщею та її грошовими засобами. Але сама назва «гріш» мала загальноєвропейське походження, а в Україні первинно пов'язувалася, напевно, з празькими, а не польськими грішми. Назву «гріш» (латинське «grossus» – великий) використовувалась в загальноєвропейському масштабі, вона дала назву цілому періоду – «періоду гроша» в європейському монетному карбуванні. Нові, більші срібні монети – гроші прийшли на зміну знеціненим дрібним денаріям XI-XIII століть, поступово перейняли на себе основне навантаження як лічильні одиниці.

Назва XVI–XVII ст.

Монети об'єднаних Польщі та Литви набули майже однакової вартості. З розвитком капіталістичних відносин у Європі виникла потреба у дещо вагомійшій грошовій одиниці. Отож почали карбувати велику срібну монету – таляр, а також золоті дукати, що водночас відігравали роль як реальної монети, так і лічильної одиниці для срібних монет (дукат дорівнював 30 грошам).

Велике монетне поле таляра дало змогу використати його в пропагандистських цілях. Так з'явилися монети-медалі, на яких карбували політичні гасла, сатиричні зображення, пам'ятні ювілейні дати.

У середині XVII століття Визвольна війна України підірвала стабільність Речі Посполитої. Якість монет порушилася, і це спричинило до руйнування грошового ринку.

Приєднання України до Росії відбувалося 1654 року. Українське господарство, орієнтоване на демократичну систему використання західних монет, відрізнялося від Росії, де суворо забороняли ввіз і обіг іноземних грошей. До того ж, московські монети єдиного номіналу (дрібні срібні копійки) були порівняно з європейськими, дуже незручними у користуванні. Щоб виправити ситуацію, *царський уряд спробував запровадити грошову реформу: спочатку таляр*

перекарбували у російський рубль, а згодом на талярах почали ставити клейма «1655» та московський герб «Георгій Змієборець». Після цього вони отримали законний статус російської монети і їх називали «єфімки з признаком».

З обігу «єфімки» вилучили 1659 року та замінили їх мідними копійками, але податки вимагалися сплачувати срібними. Це спричинило 1662 року «мідний бунт», який змусив уряд повернутися до срібних копійок. Водночас в Україні до кінця 30-х років XVIII століття не припинявся обіг європейської монети.

Отже, здебільшого монети із грошового обігу України XIV–XV століть належали до номіналів грошового порядку: гріш, напівгріш та денарій. Усі вони спиралися на відповідні гривні (краківську, галицьку, празьку, литовську, київську). Отже, найприйнятнішим терміном із розмінних обігових монет, відповідно до цього періоду, може бути гріш.

Головним засобом обігу серед російських монет були копійки, саме вони становлять абсолютну більшість серед українських знахідок XVII – початку XVIII століть.

Цікаво знати...

Паперові банкноти «народилися» в Китаї ще до нової ери. Їх використовували тільки в похоронній церемонії: спалювали, «відправляючи» до небіжчика у потойбічний світ, щоб полегшити там йому життя. У побуті паперові купюри поширилися значно пізніше.

Появу терміна «копійка» пов'язують з грошовою реформою у Московській державі (1535–1538) згідно з вимогами утвореної централізованої держави. За грошовою реформою 1535–1538 років, грошова система Московської держави набула такого вигляду:

1 рубль = 100 копійкам;

1 гривня = 10 копійкам;

2.2. Становлення грошового обігу на території України та поза її межами

- 1 полтина = 50 копійкам;
- 1 напівполтина = 25 копійкам;
- 1 алтин = 3 копійкам;
- 1 копійка = 2 деньгам;
- 1 денга = 2 полушкам.

Грошова реформа Петра I. Після Полтавської битви 1709 року Петро I, намагаючись знищити автономію України, з-поміж низки інших заходів спробував примусово запровадити на її території російську монету.

Водночас уряд усвідомлював, що російська грошова система порівняно з західноєвропейською, є вкрай відсталою. Для її впровадження в Україні потрібно було замінити незручну в користуванні дрібну срібну копійку.

Реформа Петра I передбачала *введення десяткової грошової системи*: рубль, полтина, напівполтина і т. д. Наприкінці його правління вводили та карбували такі наступні монети: золоті – червонець, 2 рублі; срібні – рубль, полтина, напівполтина, гривеник, алтин; мідні – 5 копійок та 1 копійка, деньга (до 1718 року) та полушка (до 1723 року).

Запровадження російської грошової системи значно ускладнювало міжнародні торговельні відносини України. Тому, незважаючи на заборону центрального уряду, ще тривалий час в обігу на українських землях залишалися польські та західноєвропейські монети.

У другій половині XVIII століття у зв'язку з інтенсивним розвитком промисловості та сільського господарства, стрімким зростанням капіталів підприємств та купецтва і неспроможністю металевих грошей задовольнити потреби господарства перед Росією постала необхідність впровадження паперових грошей.

Грошовий обіг у XVIII–XIX ст. (1769 р.)

Катерина II ввела в обіг *державні асигнації* чотирьох номіналів: 100, 75, 50, 25 рублів. Передбачали, що асигнації прийматимуть в усіх установах, і кожен мав право в будь-який

час обміняти їх на готівкові гроші. Катерина II та її наступники продовжили традицію карбування монет, започатковану Петром I, зображаючи на монетах власні портрети і герб Російської імперії. Павло I замість свого портрета наказав карбувати на монетах девіз рицарського ордену Іоанітів: *«Не намъ, не намъ, а имяни твоему»*.

За Олександра I змінився тип усіх монет. З'явилися монети «для Польщі». В Україні ½ копійки стали називати шагом, 3 копійки – гривнею, срібний гривеник – сороківкою, двогривеник – сороківцем, а 15 копійок – злотим.

Асигнації поступово знецінювались. Для стабілізації грошового ринку їх поступово замінили кредитними білетами, які рівноцінно обмінювали на срібло.

Упродовж 1828–1845 рр. карбували платинову монету в номіналах 12, 6 і 3 рублі. Справжньоівартостіцьогометалу Росія ще не знала, і монетиз платини йшлив обіг за вартістю срібних.

Протягом XIX століття запровадили дві великі грошові реформи: з 1843 р. ввели срібний монометалізм (срібловідіграє роль загального еквівалента), а з 1897 року розпочалась епоха золотого монометалізму.

Здійснювали обмін кредитних білетів на золоті монети. Золотий запас давав змогу розвивати промисловість, кредитну політику, здійснювати державні позики і фінансування залізничного будівництва. Ця грошова система існувала до Першої світової війни.

Цікаві факти...

Незважаючи на страшні покарання, шахраї все ж повертали різні махінації з грошима. Наприклад, щоб виплавляти нові грошізужеіснуючихмонет, фальшивомонетникипридумали зрізати їхні краї. Щоправда, засобом для розпізнавання обману стали дрібні прорізи на краях монет, які отримали назву «гурт». Гурт вперше наніс на монети Ісаак Ньютон, який був директором монетного двору Великобританії.

2.2. Становлення грошового обігу на території України та поза її межами

Гроші за часів УНР, Української держави, Директорії. У цей період заснували Державний Український банк, ліквідували відділи російських банків в Україні. Випустили грошові знаки в 100 карбованців на суму 5,5 млн. Це перші українські паперові гроші. Автор ескізу 100-карбованцевої купюри Георгій Нарбут використав вишукані орнаменти у дусі українського бароко, зобразив тризуб. Карбованці перебували в обігу до липня 1918 року.

Центральна Рада 1918 року ухвалила закон про гривню як основну грошову одиницю УНР. Гривня складалася зі ста шагів. Із золота мали карбувати 20 гривень, що дорівнювало царській десятці, зі срібла – 1, 3, 5, 10, 20 та 50 шагів із зображенням тризуба. Випустили також 25 і 50 карбованців.

За часів Української держави гетьмана Скоропадського продовжилася емісія гривень УНР. Протягом року було надруковано гроші номіналом 2, 10, 100 та 500 гривень.

Найбільш мистецько довершеною вважають 100-гривневу купюру. На ній зображені жінка у національному вбранні, яка нагадує Лесю Українку, та схожий на Григорія Сковороду чоловік з молотом.

У листопаді 1918 року влада в Україні перейшла до Директорії на чолі з С. Петлюрою. У період Директорії випустили 5 грошових знаків: 10, 25, 100 («богданівка»), 250 («канарейки»), та 1000 («гетьманки») карбованців. Українську гривню на ринку оцінювали в чотири рази дорожче, ніж більшовицькі чи денікінські рублі.

Державотворчі процеси в Україні протягом 1917–1920 років потребували створення і власної грошової системи. За час існування Української Народної Республіки, Гетьманату і Директорії в обіг випустили 24 види грошових знаків – карбованців, гривень, шагів. Дві гривні відповідали одному карбованцеві, 100 шагів – гривні.

Проголошена у Львові 1918 року Західноукраїнська Народна Республіка не мала власних емісій, в обігу перебували австрійські крони та їхні розмінні номінали-гелери (1/100 крони), які звали сотиками.

Грошові реформи часів СРСР. У грудні 1922 року Україна увійшла до складу СРСР. Протягом 1922–1924 рр. запровадили грошову реформу. Держбанку дозволили випускати банківські білети – 1, 3, 5, 10, 25 червонців – тільки для потреб господарського обігу. У цей період виник паралельний обіг червонця, який мав золоте забезпечення, та знецінених радянських грошових знаків. Це спричинило значні труднощі у народному господарстві. Саме тому у лютому 1924 року у грошовому обігу з’явилися казначейські білети. Всі знецінені радянські грошові знаки підлягали обміну на стабільні гроші.

Індустріалізація та колективізація в державі знову спричинили знецінення грошей. Здійснювали приховане вилучення у населення дорогоцінних металів, якими у часи штучно організованого голодомору розраховувалися за продукти.

Під час Другої світової війни Ленінградський монетний двір припинив роботу. У період окупації рейхскомісаріат, утворений Гітлером, випустив вісім грошових знаків для обігу в Україні: 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200 і 500 карбованців.

У повоєнні роки, 1947 року, старі паперові гроші замінили на нові у співвідношенні 1:10, ціни на товари підвищили.

Золотий еквівалент радянського рубля, встановлений 1950 року до цього часу визначали тільки на основі американського долара.

За якою грошовою реформою 1961 року підвищили золотий вміст рубля, випустили нові монети номіналом 1 рубль, 50, 20, 15, 10, 5, 3, 2, 1 коп. замість вилучених 20, 15, 10, 5 коп. та нові паперові гроші – від 1 до 100 рублів. Випуск пам’ятних та ювілейних монет розпочали 1965 р.

2.3. Розвиток елементів грошового господарства на сучасній території України та поза її межами

Територія України заселена з найдавніших часів. Перші людські поселення з'явилися тут приблизно 1,5 млн років тому. До них належали Королеве, Рокосове у Закарпатті, Лука-Врублівецька над Дністром, Амвросіївка на Донбасі, Кіік-Коба в Криму тощо.

Господарство українських земель у княжий період.

Трипільці були праосовою українського народу, їхні господарські здобутки становлять трипільську культуру поруч із шумерівською, мікенською культурами, дають підставу сучасним науковцям вважати трипільців одним із народів неолітичної доби, який досяг високого розвитку на цивілізації.

Початком залізної доби в Україні вважають XII–VIII ст. до н. е. Вона пов'язана з кімерійською, скіфосармато-античною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства залишалося землеробство. У цей час широко застосовували залізні знаряддя праці, тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Великого значення набуло залізобробне ремесло. Широко використовували гончарний круг.

Населення України підтримувало тісні контакти зі стародавніми сусідніми цивілізаціями. У ранній залізний період в Україні виокремлюється декілька культур, серед яких важливе значення мали Пшеворська, Зарубинецька і Черняхівська. Вони охоплюють I ст. до н. е. – VII ст. н. е. У цей час удосконалювалися знаряддя праці, розвивалися сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III–IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх утворень – держави антив.

Господарство скіфів. Скіфи проживали на наших землях у VII ст. до н. е. – III ст. н. е. Про їхнє господарське та культурне життя нам відомо здебільшого з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав батько давньогрецької історії Геродот. Її

населення він поділяв на скіфів-землеробів, кочових скіфів і царських скіфів.

Скіфи-землероби жили осіло, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, часник, цибулю тощо. Скіфи-кочівники займалися скотарством. Царські скіфи (панівна верхівка державного об'єднання) збирали данину з підлеглих племен, служили у війську, воювали. Незважаючи на те, що Геродот вважав скіфів одним народом, є підстави вважати скіфів-землеробів народом-автохтоном, предком українського народу.

Скіфи добували також сіль, солили рибу, збували її сусіднім народам. Важливим заняттям було ремесло, рівень розвитку якого засвідчують знахідки у розкопаних царських курганах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза, виготовляли зброю, військову амуніцію. У скіфських курганах знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи (скіфська пектораль тощо).

Добре розвиненою була торгівля між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Скіфи вивозили хліб, солону рибу, полотно, мед, віск, хутро, а ввозили різні вина, золото і срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, дорогі тканини та інші товари.

Економічний розвиток міст-колоній українського Причорномор'я. У VIII–VI ст. до н. е. стародавні греки розпочали колонізацію Північного Причорномор'я. Причинами грецької колонізації були перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну. На узбережжі Чорного моря греки створили торгові факторії, які поступово перетворювалися у міста-держави на зразок грецьких. Найвідоміші з них – Березань, Ольвія, Пантікапей, Тір, Херсонес, Феодосія, Німфей, Кіммерик та багато інших.

2.3. Розвиток елементів грошового господарства на сучасній території України та поза її межами

Цікаво знати...

Найменшою монетою у світі був індійський срібний четвертак (Тара Віджаянагара). Він важив усього 1,7 грама, а його діаметр становив лише 4 міліметри.

Міста успішніше розвивалися у VI–IV ст. до н. е. перетворилися на великі політичні, торгово-економічні і культурні центри. Основні заняття жителів міст-колоній – торгівля та ремесла. Місцеве населення, що проживало навколо міст, займалося сільським господарством, між ними відбувався жвавий обмін. У міста-колонії завозили хліб, худобу, шкіри, хутро, солону рибу, сіль. З міст-колоній та з материкової Греції привозили металеві вироби, зброю, тканини, мармур та інше дороге цінне каміння, твори мистецтва. Доволі ходовими товарами були оливкова олія, вина та керамічний посуд.

Міста та ремесла Середньовіччя та Київської Русі. Міста на Русі, як і в усій Європі, виникли внаслідок відокремлення ремесла від землеробства, в результаті скупчення значної кількості ремісників і торгових людей-купців. У VI–IX ст. це були городища – невеликі укріплені поселення.

Середньовічні міста України-Русі утворювалися по-різному та найперше – як центри племінних союзів. Чимало міст (Галич, Львів, Ярослав, Ізяслав, Володимир, Холм) заснували князі. Виростали міста з боярських поселень, часто у них перетворювалися окремі села.

Найбільше міст виникало на перетині сухопутних торговельних шляхів, а також на берегах судноплавних річок – Дніпра, Дністра, Дону, Волги та їхніх приток.

XI–XIII ст. – період урбанізації Русі і найбільшого розквіту її міст. Літопис «Повість минулих літ» нараховує у XIII ст. майже 300 міст. У них проживало 13–15 % населення.

Київська Русь славилася майстрами-ремісниками та їхніми виробами. Існувало понад 60 видів ремесел. Важливою

галуззю ремесла була металургія та обробка заліза. Відбулася спеціалізація ковальської справи (основна продукція – сокири, серпи, коси, нараменники, лопати, ножі, цвяхи, підкови, замки, ключі, гаки, обручі тощо). Виготовлення зброї та військової амуніції займало провідне місце.

Ливарна справа, центрами якої були Київ, Володимир, Чернігів та інші міста, досягла значних успіхів, особливо після прийняття християнства. Будівництво церков, соборів, монастирів сприяло виготовленню предметів релігійного призначення, розвитку ювелірного мистецтва. Руські ремісники виробляли прикраси способом чеканки срібла і золота, волочіння дроту, виготовлення назерні, філіграні, застосовували техніку позолоти, оздоблення черню і т. ін.

Успішно розвивалося гончарство, поширене і в містах, і в селах. Виробляли цеглу – плінфу – високоякісний будівельний матеріал, із якого будувалися собори, церкви, фортеці та палаці. Високого рівня розвитку досягли склоробне виробництво, обробка дерева, з якого робили все: вози, колеса, човни, діжки, бодні, відра, корита, ложки, колиски, меблі та ін. Добре розвивалися кравецтво і шевство. Та найбільший успіх мали зодчі – будівельники, архітектори Київської Русі.

Визначним явищем в організації ремесла були спеціалізація та існування корпорацій, спілок. Наприклад, у Києві створили спілку візників, що возили дерево з київської пристані, корпорацію тесль – «дереводілів» (так їх називає літопис). У таких спілках могли працювати вільні майстри – ремісники чи наймані працівники, або ж княжі ремісники - невольники, холопи. Є дані про те, що професійні спілки ремісників, які називали на Русі дружиною, і стали зародками цехів.

Зовнішня торгівля була розвиненою краще. Через Київську Русь проходило кілька міжнародних торговельних шляхів, серед яких особливе місце займав шлях «із варяг у греки». Проходив він по Дніпру, його притоках, з'єднував Балтійське і Чорне моря. На цьому шляху вирости великі міста: Київ, Великий Новгород (на Дніпрових притоках: Смоленськ, Любеч,

2.3. Розвиток елементів грошового господарства на сучасній території України та поза її межами

Чернігів, Вишгород) та ін. Новгородські купці торгували з німцями, нідерландцями. Добиралися до Уральського хребта, де скуповували хутро, шкіри та іншу сировину, а збували її в прибалтійських країнах. З вигодою торгували з киянами.

У Київській державі існувала доволі розвинена грошова система. Головну роль у розрахунках та обміні відігравала срібна гривня.

Фінансова система Київської держави базувалася на збиранні податків із населення, які називали даниною. Вперше цей термін згадано у «Повісті минулих літ». Тривалий час збирання данини мало хижацький, стихійний характер. Після вбивства князя Ігоря деревлянами княгиня Ольга ввела регламентацію у відносини щодо данини. Були встановлені норми («уроки»), призначені час і пункти збору («погости»), в які завозили данину.

Господарство України-Русі періоду роздрібненості та монголо-татарського поневолення (XII – середина XIV ст.). Найкраще розвивалося князівське вотчинне господарство, яке за своєю природою було багатогалузевим, водночас зберігаючи свій натуральний характер. Окрім землеробства, у вотчині займалися тваринництвом та різними промислами: рибальством, бджільництвом, млинарством тощо. Деяку частину продукції виробляли для обміну.

Селянські господарства («дим», «рало») залишалися основою економічного життя, хоча вотчинні господарства князів та бояр були перспективнішими.

Торгівля у Галицько-Волинському князівстві, передусім внутрішня, суттєво відрізнялася від зовнішньої торгівлі Київської Русі. Змінилися напрями торгівлі.

Сухопутні торгові шляхи вели, зазвичай, на Захід. Ними русичі відправляли товари традиційного експорту. Центрами торгівлі були Львів, Перемишль, Володимир, Луцьк, Галич. Інтенсивною залишалася торгівля з Києвом. Однак після монголо-татарської навали вона занепадала, як і торговельні відносини русичів із Сходом.

Грошове господарство України (1940–1950 рр.).

Повоєнна Україна багато у чому виявилася відмінною від тієї, якою була раніше. Значно розширилися кордони, зросла політична й економічна вага в СРСР, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть усі українці опинилися в межах однієї держави.

Руйнувань та занепаду зазнали міста і села України. У містах людям довелося були в землянках, підвалах, зруйнованих будинках тощо. Унаслідок війни багато лікарень і шкіл, палаців культур і вузів перетворилось на руїни. Люди не мали необхідної їжі, одягу, взуття, білизни. Здавалося, за таких умов відродження господарства – справа багатьох десятиліть, протягом яких СРСР втратить статус великої держави. Але народ був сповнений рішучості якнайшвидше відродити країну.

Насамперед люди чекали відміни колгоспної системи в її кріпосницько-сталінському варіанті. Ще до завершення німецько-радянської війни розпочалося переведення економіки на виробництво мирної продукції. Значно скоротились асигнування на оборонну промисловість. Тепер їх спрямовували здебільшого на випуск мирної продукції, на відповідне переобладнання промислових підприємств.

Цікаво знати...

Найменш цінна монета в світі не коштує майже нічого. Відповідно до поточного обмінного курсу, один узбецький сум майже в 417 разів дешевший, ніж українська гривня. Тобто за нього можна було б отримати 0,0024 грн.

Цілі галузі промисловості, що випускали озброєння та боєприпаси, перейшли на виробництво верстатів, сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив. Коштів, які змогла виділити держава за тих скрутних часів, не вистачало. Певне значення у зв'язку з цим мало матеріально-

2.3. Розвиток елементів грошового господарства на сучасній території України та поза її межами

технічне співробітництво республіки з іншими регіонами країни. Насамперед відбудували паливно-енергетичну базу, залізничний транспорт, машинобудування. На кінець 1946 р. переведення економіки на випуск мирної продукції здебільшого завершили.

В Україні промислове виробництво 1945 р. становило лише 26 % рівня 1940 р. Отож очікували, що влада почне відбудовувати своє господарство зі складань нового (четвертого) п'ятирічного плану (1946–1950). І знову цей план відзначався особливістю тоталітарної системи: можливістю розпоряджатися ресурсами без огляду на бажання й потреби людей.

Звідси і його приголомшуючі вимоги: він закликав відбудувати розорені регіони, підняти промисловість та сільське господарство на довоєнний період і навіть перевершити його, і все це менш ніж за 5 років. Сталін запропонував ряд грандіозних проєктів «перетворення природи», які передбачали будівництво в Україні величезної греблі на Дніпрі, створення у Степу великих лісосмуг для боротьби з засухами. Йшлося про людські жертви, оскільки план вимагав підвищення продуктивності праці на 36 %.

Відбудова промисловості та економіки. Зусилля, спрямовані на відбудову важкої промисловості, що поглинули 85 % капіталовкладень, принесли дивовижні успіхи. Станом на 1950 р. промислове виробництво в Україні на 15 % перевищило рівень 1940 р. На Західній Україні, де важкої промисловості майже не було, прогрес відчувався особливо вражаюче: до 1950 р. промислове виробництво зросло на 250 %. Україна 1950 р. знову стала однією з провідних індустриальних країн Європи. Вона виплавляла більше сталі на душу населення, ніж Великобританія.

Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів споживання дійшло до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку чи навіть буханку хліба було проблемою. Станом

на 1950 р. легка промисловість досягла 80 % довоєнного рівня. Купувати продукти споживання стало ще складніше внаслідок грошової реформи 1947 р., що девальвувала карбованець і спричинила втрату грошей тими, хто заощадив певні суми. Але ніде невдачі відбудови не виявилися з такою очевидністю, як у сільському господарстві – цій хронічно хворій галузі радянської економіки. З кінця 1940-х років у державних установах запровадили по суті цілодобовий режим праці. Зроблено це було на догоду Сталіну, який, страждаючи від безсоння, тішив себе нічними телефонними дзвінками до підлеглих.

Відбудова промисловості була неможливою без широкого розгортання житлового будівництва. Мільйони робітників, селян і службовців залишалися без житла. У роки повоєнної п'ятирічки з руїн та попелу піднялися спалені міста, робітничі селища, села України. Протягом 1946–1950 рр. в Україні збудували житла загальною площею 46 млн м². Водночас відбудовували водогони, налагоджували роботу міського транспорту, в тому числі електричного, комунальних служб. Мільйони сімей продовжували жити в бараках та комунальних квартирах.

Сільське господарство залишалося у важкому стані. Бракувало не тільки придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомобілів, а й найпростіших землеробських знарядь, тягла. В плуг доводилося впрягати корів, а подекуди впрягалися й самі жінки-колгоспниці як основна сила землеробства.

Землі за час війни були занедбані. Проте із партійних директив випливало, що необхідно всіляко дбати про розширення посівних площ. Зменшувалося поголів'я худоби у тваринництві, гостро бракувало кваліфікованих кадрів. Жителі сіл були позбавлені свободи пересування, оскільки не мали паспортів. Заробітна плата виглядала незначною. За таких умов виснажлива праця колгоспників уже не забезпечувала зростання виробництва сільгосппродукції.

2.3. Розвиток елементів грошового господарства на сучасній території України та поза її межами

Навпаки, сільське господарство в своїй основі руйнувало. Це мало наслідком деградацію селянства, посилення пияцтва, масову втечу жителів села до міст під різними приводами. Хоча на кінець 1945 р. посівні площі дещо розширилися, Україна продала державі зерна на 40 % менше, ніж до війни. Та це не перешкодило державі продавати зерно за кордон. А щодоселян, то 1946 р. на трудовень український колгоспник одержував у середньому близько 1 кг зерна, 1950 р. – 1,2 кг, 1951 р. – 1,6 кг. Окрім хліба, селянам видавали на трудовні гроші, відповідно – 1,0; 1,2; 1,6 крб. Основним засобом існування селянства залишалися підсобні господарства, але умови для їхнього розвитку були несприятливими. Сільськогосподарський податок нещадно душив селянство.

Вирощувати городину, мати сади, виноградники, тримати птицю, худобу виявилось вкрай не вигідно. Зокрема, податок на городні культури був у 7,5 рази вищий, ніж на зернові; оподатковували фруктові дерева, кущі ягідників тощо. Це погіршувало і без того важке становище селян. У вищих ешелонах влади такі дії вважали необхідністю примусити селянина більшу частину часу віддавати так званому «громадському» господарству, тобто колгоспам.

Зберігалось встановлене ще до війни обмеження у пересуванні колгоспників, на них не поширювалися пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. На роботу в інші галузі народного господарства селянин міг влаштуватися лише з дозволу, на основі відпускної довідки колгоспу. Таке закріпачення продовжувалося аж до загальної паспортизації села в 60-ті роки.

Відбудова сільського господарства в Україні тривала повільно. Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми, та й ці кошти часто не доходили до села: їх скеровували в інші галузі, зокрема на оборону. Пріоритет надавали відбудові промисловості. В результаті технічна оснащеність колгоспів залишалася на низькому рівні.

У МТС, що обслуговували майже 28 тис. колгоспів і радгоспів України, 1945 р. налічувалося близько 50 тис. тракторів, 15 тис. причіпних комбайнів. Протягом першої повоєнної п'ятирічки кількість тракторів і комбайнів у МТС Української РСР збільшилася вдвічі, проте помітних змін у становищі колгоспів не відбулося.

Держава, як і раніше, домагалася адміністративно-командними, а то й репресивними методами інтенсифікувати працю в господарствах. Президія Верховної Ради СРСР з ініціативи керівництва УРСР 21 лютого 1948 р. прийняла дискримінаційний Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадські способи життя». Указ передбачав скликання загальних зборів колгоспників, де обговорюватимуть заздалегідь визначене коло осіб, в основному тих, хто не виробив мінімум трудоднів. На таких зборах ухвалювали громадські вироки, жертви яких підлягали депортації до Сибіру. Це було нечуване свавілля влади щодо селянства, жертвами якого часто ставали хворі, вдови з дітьми, інваліди війни, люди похилого віку.

Валова продукція сільського господарства України з урахуванням наслідків проведеної грошової реформи 1947 р. становила 1950 р. 91 % від рівня 1940 р. Україна стала головною житницею СРСР, але її багатостраждальне селянство, як і раніше, не мало змоги користуватися плодами своєї виснажливої праці.

Голод в Україні 1946–1947 років. Серед широкого кола малодосліджених проблем історії України є чимало таких, що стосуються повоєнної відбудови сільського господарства республіки. Раніше цю відбудову здебільшого зображали як суцільний, безперервний трудовий ентузіазм селянства і тривалий час замовчували голод, що лютував в Україні протягом 1946–1947 рр., муки й поневіряння хліборобів, які віддавали останнє, щоб прогнати розорену війною країну.

2.3. Розвиток елементів грошового господарства на сучасній території України та поза її межами

Уже на кінець 1944 р. на 65 %, порівняно з довоєнним періодом, відновили посівні площі. Хлібороби 1944 р. з кожного гектара зібрали по 10,8 ц зерна (1940 р. – 14,6 ц). Це дало змогу виконати державний план хлібозаготівель на 100,3 %, а план здачі у фонд Червоної армії – на 171,1 %.

Колгоспи України 1945 р. мали розширити площі оброблюваних земель на 1 млн гектарів. Проте виконання цього плану не забезпечили відповідним зростанням матеріальних ресурсів, передусім трудових і тяглових. Багатьох працездатних колгоспників залучили до відбудови промисловості, оскільки селянство було чи не головним джерелом поповнення швидкозростаючого робітничого класу.

Основну силу в колгоспах становили жінки: 1945 р. вони виробляли 72,2 % всіх трудоднів. Тому виконати план з розширення посівних площ можна було шляхом різкого підвищення напруженості праці. Величезні фізичні навантаження негативно вплинули на стан тяглової худоби.

Обставини 1946–1947 рр. були аналогічними з 1932–1933 рр., тобто роками голодомору в Україні. Трагедія повторювалася. Під виглядом заготівель держава проводила фактично повну реквізицію продовольчих ресурсів села і тим прирікала селянство на голод. Перша повоєнна зима у багатьох районах України виявилася малосніжною, а весна і початок літа – найпосушливішими за кілька останніх десятиліть. Наприкінці весни територія, охоплена посухою, була навіть більшою, ніж 1921 р. Лише у західних і північно-східних областях України погодні умови виявилися відносно сприятливими.

Гіркий досвід минулого підказував селянам, що колгоспи і держава їх не врятують. Почалася масова втеча, особливо молодих, працездатних, у міста, на новобудови. Міністерство сільського господарства звернулося до уряду і ЦК КП(б)У з проектом постанови про неприпустимість самовільного залишення селянами колгоспів і повернення втікачів. Місцева влада іноді наважувалася надати допомогу голодуючим,

звільняючи без погодження з керівництвом безнадійні колгоспи від виконання хлібозаготівель.

Цікаво знати...

Частка долара США у світовому товарообігу становить 87,6 %, за даними за 2018 рік.

Забираючи останнє, держава виконала план заготівель зернових Україною на 60 %. Селяни ж залишалися без продовольства. Як і у попередні роки, вони сподівалися прогледуватися з присадибної ділянки. Проте після війни підсобні господарства колгоспників майже повністю були розорені.

На початку 1946 р. 43 % колгоспників не мали корів, а 20 % – жодної худобини взагалі, навіть птиці. В результаті голод забрав 1 млн осіб. Було зафіксовано випадки людодійства, майже 3 млн хворіло на дистрофію, анемію. У Москві, Києві, обласних і районних центрах України знали про такий жахливий стан на селі, проте партійно-державний апарат ніяк не реагував на цю інформацію.

Як і протягом 1932–1933 рр., уряд робив вигляд, ніби ніякого голоду немає. Більше того, сталінське керівництво продовжувало вивозити зерно за кордон. Зокрема, 1946 р. його експортували 1,7 млн т, причому значну частину передавали іноземним державам безкоштовно у формі братерської допомоги. Питома вага в ній України була значною. Серед країн, куди надходила допомога, – Болгарія, Чехословаччина, Румунія, Польща. Навіть Франція не була обділена. Їй як союзниці війни надійшло 600 тис. т зерна, знову ж таки частина його з України, селяни якої вмирили від голоду. Натомість до співвітчизників замість допомоги застосовувався Закон про «п'ять колосків». Тисячі колгоспників, у тому числі підлітків і жінок, безжалісний режим засудив як саботажників та підірвників

2.3. Розвиток елементів грошового господарства на сучасній території України та поза її межами

соціалістичного господарювання на селі. Голод 1946–1947 рр. супроводжувався посиленням репресій стосовно різних верств населення, зокрема сільських жителів.

Президія Верховної Ради СРСР 4 червня 1947 р. прийняла указ «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». Відповідно до нього, крадіжка колгоспного, державного майна, в тому числі зрізування та збирання голодними людьми колосків, передбачала ув'язнення від 7 до 10 років із конфіскацією майна. Станом на вересень 1947 р. в суди надійшло понад 10 тис. таких справ.

І лише тоді, коли голод почав загрожувати масовим вимиранням селянства, керівництву УРСР вдалося нарешті вжити конкретних заходів. Неодноразово до вождя всіх народів із листами й доповідними записками про стан справ в Україні звертався тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Це викликало роздратування диктатора, який в одній із телеграм назвав керівника комуністів України «сумнівним типом».

Саме в цей час центр нарешті вирішив надати продовольчу допомогу селянству України. Село вступило у посівну кампанію, але без допомоги держави засіяти поля, тобто закласти основу врожаю 1947 р., було просто неможливо. Колгоспники одержали 60 тис. т зерна, що хоча і запізно, але все ж таки дало змогу підтримати і врятувати від смерті 3,4 млн селян, які брали участь у весняних польових роботах. Урожай 1947 р. був добрим, і голод припинився.

Цікаво знати...

Найбільша монета в світі випущена 2007 року Королівським монетним двором Канади. Її вага становила 99,95 кг (зроблена з чистого золота), а її номінал становив 1 мільйон канадських доларів.

Репресії в Україні у другій половині 1940–1950-х років проти українського народу. Відбудовні процеси гальмувалися цілком природною реакцією населення на репресії. Нині достовірно відомо, що негласною підставою для переселення була боротьба з українським підпіллям УПА на теренах Холмщини, Лемківщини, з одного боку, та польським підпіллям (Армією Крайовою) на теренах Західної України – з іншого.

Розгорталась братовбивча громадська війна, в її кривавий вир усе втягувався ширший прошарок людей. За офіційними (вочевидь, значно применшеними) даними, понад 200 тис. жителів західних областей депортували. Національний склад населення західноукраїнських земель змінювався також у результаті радянської кадрової політики. Зі східних областей України до сіл західної місцевості скерували вчителів - майже 44 тис. осіб.

Автор книги «Україна в руїні» наводив дані, взяті з польських офіційних джерел: на теренах Західної Галичини Польща перебрала 1 062 000 населення українського роду. З них 700 000 вивезли до УРСР, 362 000 залишили у Польщі; 24 000 українців, як пише автор, виїхало до України добровільно, решту вивезли примусово. Деякі джерела зазначають, що з Польщі в Україну прибуло 482 000, а ще інші джерела наводять цифру у понад 362 000 осіб. За різними даними, сьогодні в Польщі живе від 300–600 тис. українців і осіб українського походження. Наступний етап переселення був пов'язаний із колективізацією. Він уже передбачав жорстокіші заходи як політичного, так і економічного характеру: переселення відбувалося примусово, що не могло не викликати опору селянства.

2.4. Грошова реформа. Історія нової гривні Незалежної України

Ухвалений 24 серпня 1991 року Акт проголошення незалежності України відкрив дорогу для запровадження у молодій державі власної національної валюти. Її, в продовження традицій Київської Русі та періоду Української революції 1917–1921 років, вирішили назвати гривнею. Щодо назви розмінної монети, то для неї пропонували назви «шаг», «сотий», «різана». Зрештою віддали перевагу звичній уже (розмінній монеті радянського карбованця) «копійці». Перші зразки української національної валюти виготовили 1992 року в Канаді за ескізами В. І. Лопати (портрети князів та малюнки пейзажів) та Бориса Максимова (дизайн купюр, орнаменти, шрифти). Однак в обіг в Україні з 1992 року ввели тимчасову валюту, розраховану на перехідний період, – карбованець, або купоно-карбованець. Саме ця грошова одиниця стала протягом 1992–1994 років жертвою гіперінфляції, зумовленої економічною кризою перехідного періоду. Наприклад, якщо 1992 року найвищою за номіналом банкнотою, що перебувала в обігу, було 1000 карбованців, то 1993-го – вже 100 000 карбованців, а 1994-го – 500 000, а 1995-го – 1 мільйон карбованців.

Посилення 1995 року та у першій половині 1996 року стабілізаційних процесів економіки (зокрема, значне зниження темпів інфляції, суттєве призупинення спаду виробництва, стабілізація курсу українського карбованця до іноземних валют, зростання доходів населення) створило належні умови для запровадження гривні, яка, згідно з Конституцією України, є офіційною грошовою одиницею країни.

Цікаво знати...

Найдорожча монета в світі – срібний долар із зображенням Свободи з розпущеним волоссям (англ. Flowing Hair Dollar). Особливо цінним є екземпляр випуску 1804 року. Одну з таких монет продали на аукціоні за \$ 3 725 000.

У засобах масової інформації 25 серпня 1996 року оголосили Указ Президента України Леоніда Кучми «Про грошову реформу в Україні» [13]. Відповідно до Указу, грошова реформа проводилася від 2 до 16 вересня 1996 року. У перший день реформи за встановленим курсом було перераховано у гривні ціни, тарифи, оклади заробітної плати, стипендії, пенсії, кошти на рахунках підприємств, установ та організацій, а також вклади громадян. Карбованцеві вклади населення було перераховано у гривні за курсом 100 000 карбованців за одну гривню без будь-яких обмежень і конфіскацій.

Упродовж 15-ти днів – від 2 до 16 вересня 1996 року – в готівковому обігу водночас вільно використовували як гривні, так і карбованці з поступовим вилученням останніх. Після

16 вересня 1996 року приймання карбованців в усі види платежів припинили, і єдиним законним засобом платежу на території України з цього моменту стала гривня. З початку реформи всі видачі готівки з кас банків (у тому числі для виплат заробітної плати, пенсій та інших доходів), безготівкові розрахунки здійснювали тільки у новій національній валюті.

Грошова реформа 1996 року стала надзвичайною подією для України, в результаті якої створили один із невід'ємних атрибутів державності – національну валюту. Зарубіжні аналітики вітали здійснення грошової реформи в країні, розглядаючи введення української валюти як свідчення початку стабілізації української економіки.

Цікаво знати...

Унікальним є Музей грошей НБУ. Музей офіційно відкрили 24 березня 2004 року, проте формування колекції розпочалося ще 1989 року. Сьогодні вона налічує понад 13 000 експонатів – монети від найдавніших часів до банкнот сучасної України. Тут також є величезна колекція ювілейних монет.

Молода Українська держава взялася розробляти власні банкноти ще за п'ять місяців до розпаду СРСР. Разом із урядовцями першими, хто серцем і душею, своїм талантом долучився до ідеї, були провідні київські художники: народний художник України О. Данченко, заслужені діячі мистецтв України В. Юрчишин, С. Якутович і В. Лопата. Останній зі славетної мистецької когорти – Василь Лопата, зрештою, став автором і творцем зорового образу української валюти. Із замовленням століття В. Лопата впорався бездоганно.

«Художньо оформлені Василем Лопатою гривні мають своє історичне життя. Вони досконалі артистично, з глибоким ствердженням національної суті й означенням вершинних діянь і покликів української історії та культури, розвитком історизму та української духовності. У них – життя України від глибинних закорінень до сьогоденних буревіянь». Так сказав про творця нової гривні Олександр Федорук, дійсний член Академії мистецтв України, доктор мистецтвознавства. Василь Лопата написав чудову книгу, в якій розповів про творчі муки й дерзання, сумніви й радість відкриттів під час роботи над створенням ескізів гривні. Він так і назвав її – «Надії та розчарування, або Метаморфози гривні».

«Хто має бути зображений на купюрах? – пише в книзі Василь Лопата. – Безперечно, поет, мислитель і національний пророк Тарас Шевченко. А ще гетьман Богдан Хмельницький. А потім? За яким принципом добирати героїв, покликаних стати символами української нації на її грошах? В історії

української державності були великі перерви, під час цих перерв провідниками народу ставали якраз духовні лідери, котрі не завжди займали державницькі посади, але змістом своєї діяльності сягнули таких висот, які інколи перевершували навіть роль державних діячів. Ось чому для України і її валюти якраз підходять ті особи, що їх досить вдало було відібрано в результаті тривалих дискусій на початку 90-х років. Тут і монархи доби середньовіччя, і гетьмани, і президенти, і великі майстри слова. Цей добір можна вважати найбільш оптимальним у наших конкретних умовах.

І не дивно, що було віддано багато часу, сил, енергії та добору персоналій, зображених на наших гривнях, бо це найважливіший елемент на грошахбудь-якої країни. Українські гривні – не тільки грошові знаки. На них, у них – наша історія і наш загнаний колись у підпілля, але збережений патріотизм».

Пам'ятні та ювілейні монети України. Монета – це знак державності, еквівалент матеріальних благ, але головне – це носій історичної, політичної, культурної інформації тієї епохи, яку вона представляє. Особливо показовими в цьому плані є пам'ятні та ювілейні монети. *Першу ювілейну монету України випущено в обіг 7 травня 1995 р. Вона присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. З 1995 року Національний банк України випускає монети із зображенням подій історичного минулого і сучасного життя на різну тематику: історія, релігія, спорт, культура тощо.*

Надзвичайною популярністю користуються монети, які виходять тематичними серіями: «Княжа Україна», «Відродження української державності», «Духовні скарби України», «Флора і фауна», «Спорт», «Видатні діячі України».

У листопаді 1997 року введено в дію першу чергу Монетного двору НБУ. Відтоді карбування пам'ятних та ювілейних монет відбувається на Банкотно-монетному дворі НБУ із застосуванням найсучасніших технологій.

Програма випуску українських пам'ятних монет носить культурний та пізнавальний характер, демонструючи усьому

2.4. Грошова реформа. Історія нової гривні Незалежної України

людству тисячолітню українську історію, самобутність культури та традицій нашого народу.

Монетний двір засновано 1998 року. Тоді ж Національний банк України отримав власну виробничу базу з виготовлення монет масового обігу, пам'ятних і ювілейних монет, нагородної продукції.

Цікаво знати...

В Україні 2018 року відбулося відзначення пам'ятної дати – 100 років із дня ухвалення закону Української Народної Республіки про гривню – грошову одиницю Української Народної Республіки (1 березня 1918 року).

Після запровадження гривні українська валюта часом девальвувала, хоч і значно меншими темпами, ніж у роки гіперінфляції початку 1990-х років. Найбільші хвилі девальвації припали на фінансові кризи 1998 і 2008 років та політичну й економічну нестабільність 2014–2015 років (Євромайдан, російська агресія, перехід на плаваючий курс). Як наслідок, на додаток до випущених 1996 р. банкнот номіналами 1, 2, 5, 10, 20, 50 та 100 гривень, 2001 р. почали випускати банкноти у 200 гривень, а 2006-го – 500 гривень. З 2018 року Національний банк України проводить заміну банкнот номіналами 1, 2, 5 та 10 гривень на монети, а також припинив карбування розмінних монет – 1, 2, 5 та 25 копійок. З 25 жовтня 2019 року в обіг введено банкноту номіналом 1 000 гривень, на лицевій стороні якої зображено портрет Володимира Вернадського, а на звороті – будівлю Президії Національної академії наук України.

Цікаво знати...

Поблизу Київського національного економічного університету 2019 року встановлено пам'ятник гривні. Протягом 2018–2019 років Нацбанк України проводив закрите тестування цифрової валюти – e-гривні.

**Контрольні запитання
для закріплення матеріалу**

---

1. Коли виникли перші бартерні операції?
2. Де випущені перші грошові банкноти в Європі?
3. Хто започаткував карбування власної валюти на українських землях?
4. Який гетьман провадив власну фінансову політику?
5. Хто ініціював перший Український банк?
6. Від якого слов'янського слова походить слово «платити»?
7. В який період почали карбуватигалицькі срібні монети?
8. Як вплинула реформа Петра Першого на українські землі?
9. Якого року відбулася грошова реформа після проголошення незалежності?
10. Хто оформив художньо гривні вже у незалежній Україні?

Тестові завдання

(Знайдіть одну правильну відповідь)

1. Значення капіталу в епоху початків розвитку означало:

- 1) срібні та золоті злитки;
- 2) худоба;
- 3) прикраси.

2. У безгрошових суспільствах на період розвитку діяли:

- 1) бартер;
- 2) подарунки та позики;
- 3) ремесло.

3. Перше використання монет започаткували:

- 1) арабські племена;
- 2) шумерські поселення;
- 3) лідійці.

4. Паперові гроші або банкноти були вперше використані у:

- 1) Китаї;
- 2) Середній Азії;
- 3) Візантії.

5. В Європі перші монети випущені банком:

- 1) Парижа;
- 2) Стокгольма;
- 3) Пекіна.

6. Перші банкноти були випущені :

- 1) 1660 р;
- 2) 1662 р;
- 3) 1661 р.

7. Особа, яка започаткувала перші державні документи із зображенням тризуба:

- 1) князь Олег;
- 2) княгиня Ольга;
- 3) князь Володимир.

8. На вашу думку, чи існували різні типи гривень:

- 1) так;
- 2) ні.

9. Століття, в якому відродили карбування монет в Україні:

- 1) XVII ст;
- 2) XVI ст;
- 3) XVIII ст.

10. Гетьман, який провадив самостійну фінансову політику на українських землях:

- 1) Скоропадський;
- 2) Хмельницький;
- 3) Мазепа.

Рекомендована література

1. Карпінський Б. А., Шири Т. Б. Фінанси : термінологічний словник. Київ : Професіонал, 2007. 608 с.
2. Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. Історія грошей та фінансів: навч. посібник. 2-ге видання, виправлене та доповнене. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 140 с. URL: <file:///C:/Users/lviv/Downloads/Колесников%20О.В.,%20Бойко%20Д.І.,%20Коковіхіна%20О.О.%20Історія%20грошей%20та%20фінансів.pdf>
3. Кузнецова С. А., Вареник В. М., Вакулич М. М. Фінанси : навч. посібник / за заг. наук. ред. С. А. Кузнецової. Дніпропетровськ Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2014. 384 с. URL: https://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/474/1/Фінанси_2014.pdf.
4. Носов О. Ю. Грошові системи: становлення та розвиток : монографія. Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2008. 549 с.
5. Рисін В. В. Грошово-кредитні системи зарубіжних країн : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] ; Нац. банк України. Львів, 2001. 191 с.
6. Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні (теоретичні та історико-економічні аспекти) : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 518 с.

Розділ 3

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

- 3.1. Еволюція світової банківської системи.
- 3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні.
- 3.3. Банківські інституції Західної України.
- 3.4. Становлення та розвиток банківської системи України після проголошення Незалежності.

Ключові терміни і поняття: *банківська система; банківська діяльність; банк; вексель; грошово-кредитні відносини; кредитна спілка; іпотечний банк; стародавнє банківництво та економіка; банківництво раннього ренесансу; середньовічне банківництво; сучасне банківництво; банківництво нашого століття.*

3.1. Еволюція світової банківської системи

Інтерес до банків та банківської справи людство виявляло у різні часи та епохи. Під різноманітними назвами перші прообрази таких закладів функціонували ще в давні часи у Вавилоні, Єгипті, Стародавній Греції, Римській імперії та інших стародавніх державах. У досконалішому вигляді вони почали з'являтися в Італії, Англії, Франції, Німеччині, Іспанії.

Появу перших банків спричинили економічні потреби, які виникали з розвитком господарства та товарно-грошових відносин у різних країнах. Насамперед вони намагались задовольнити: 1) необхідність у надійному збереженні власних заощаджень (дорогоцінностей, грошей); 2) бажання максимально спростити здійснення різних платіжних операцій; 3) необхідність в існуванні постійного «мірила цінностей», яке було б прийняте за основне при визначенні цін товарів.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

Банківська система – законодавчо визначена, чітко структурована та субординована сукупність фінансових посередників, які здійснюють банківську діяльність на постійній професійній основі і функціонально взаємозв'язані в самостійну економічну структуру.

Розвиток банківської системи розпочався з появи перших банків, коли виникла потреба у функціонуванні мережі спеціальних установ, які б регулювали грошовий обіг та здійснювали кредитні операції у значно ширших масштабах. Головні чинники, які впливали на формування банківської системи у різні періоди її еволюційного розвитку, відображено на рисунку 3.1.

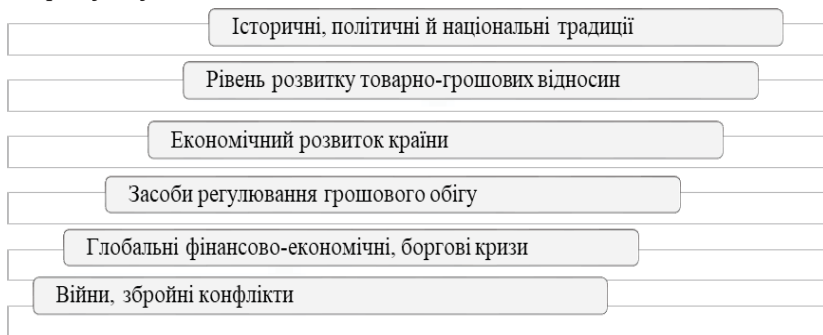

Рис. 3.1. Фактори впливу на формування банківської системи

Як уже зазначено вище, ключовою ланкою у процесі еволюції банківської системи було виникнення такого поняття, як банк. Відповідно, це зумовлює доцільність визначення його економічної сутності.

Термін «банк» походить від італійського *banco* й означає «конторка», «лава», «стіл», за яким міняйли здійснювали обмін грошей. У багатьох мовах світу слово «банк» має аналогічне значення: *bank* (англ., нім.), *banco* (італ.), *banque* (фр.). Як стверджують історичні джерела, цей термін виник у складних умовах на певному етапі розвитку кредиту і був відомий ще понад 3000 років тому в Ассирії, Вавилоні та

Єгипті. В українській мові це слово почали вживати давно за посередництвом французької мови.

Банк (*bank*) – юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до державного реєстру банків.

Загалом в економічній літературі умовно вирізняють п'ять головних етапів еволюції банківської системи, що пов'язані зі знаковими подіями в історії розвитку банківської діяльності (табл. 3.1).

Отже, *перший етап еволюції банківської системи* охоплював період відантичності до виникнення Венеціанського банку. В цей період відбувалося зародження банківництва. За свідченням істориків, перші кредитні операції здійснювали у Стародавньому Вавилоні, де не тільки обмінювали гроші однієї держави на гроші іншої, а й практикували прийняття вкладів та виплату за ними певних відсотків. У стародавніх Вавилоні і Греції першими банкірами були жерці. Храми одержували великі доходи від їхньої земельної власності, грошові штрафи, подарунки тощо.

Завдання жерців полягало в тому, щоб шляхом умілого завідування майном, видачі позик і участі у вигідних підприємствах збільшити доходи і зібрати такі скарби, які давали б змогу гідно підтримувати пишність святині. Найвні кошти використовували для видачі лихварських кредитів, які за рахунок великого відсотка приносили дохід. З'явилися нові види кредитів, наприклад, під заставу майна, що переходило у власність церкви при неповерненні кредитів. Грецькі храми приймали на зберігання гроші за певну плату і зберігали їх у спеціальних підвалах-сховищах.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

Таблиця 3.1

Етапи еволюції банківської системи

№ етапу	Період	Характеристики та аспекти діяльності
I етап	IV ст. до н.е. – XII ст.	Надання банківських послуг здійснювали у Стародавній Греції та Вавилоні жреці, храми і трапезити, у Стародавньому Римі – менсарі
II етап	XII ст. – кінець XVII ст.	Банки створюють купці, спочатку в Італії, пізніше у Франції, Гамбурзі, Нідерландах, Англії. Один із перших громадських жиробанків «Монтеньєва» з'являється 1156 р. у Венеції, а 1587 р. у Венеції відкривається перший державний жиробанк
III етап	Кінець XVII ст. – XVIII ст.	С творення Англійського банку 1694 р., який мав право торгувати золотом, дисконтувати векселі, видавати позики під заставу, приймати внески. Виникнення спеціалізованих банків. Поширення депозитних операцій. Поява емісійних банків
IV етап	XIX ст. – XX ст.	Розширення повноважень банків у всіх сферах економічної діяльності, передусім на ринку цінних паперів. Починають формуватися повноцінні банківські системи. Відбувається поширення депозитних банків в Англії, Шотландії, Австрії, Німеччині, Швейцарії та Північній Америці
V етап	Початок XXI ст.	Підвищення рівня конкуренції на ринку фінансових послуг. Поява низки фінансових інновацій, таких як: ринок ф'ючерсів та опціонів, електронні гроші, цифрова готівка, банківські картки та платіжні системи, розвиток офшорного бізнесу, ринок криптовалют тощо

3.1. Еволюція світової банківської системи

Поступово з послабленням впливу храмів припинилася їхня діяльність як банків. У IV ст. до н. е. в Афінах конкурентами храмів стають трапечити (трапезити). Назва походить від грецького «трапеза», що означає стіл, на якому міняйли проводили свої операції. Їхню появу зумовила інтенсивна торгівля з використанням різних монет, що карбували як держави, так і міста. У зв'язку з цим виникла необхідність у таких учасниках торгових операцій, які б розумілися у монетах, що були в обігу. Спочатку трапечити займалися обміном грошей однієї монетно-вагової системи на іншу й перевіряли їхню якість, а згодом виконували інші грошові операції, такі як здійснення грошових переказів в інші міста, зберігання грошей та видача кредитів, а також укладання різноманітних угод від імені свого клієнта.

Подальший розвиток банківської системи зумовив появу і розповсюдження банків у Єгипті, де Олександр Македонський організував «королівські банки», якими управляли греки. Банківську справу в Римі організували на зразок банківської справи у Греції в III ст. до н. е. Банки називали аргентаріями, або мензаріями. Вони брали гроші на зберігання, здійснювали обмінні операції і видавали позики – лихварські, промислові, під заставу нерухомості – іпотечні.

Починаючи з епохи великого переселення до хрестових походів, банківська практика обмежувалася міняльною справою. З огляду на те, що перевезення грошей пов'язували з величезним ризиком, міняйли займалися також видачею грошових переказів у міста, де проходили ярмарки або де у них налагодилися ділові відносини з місцевими міняйлами. Це пов'язано з появою паперових грошей: золото стиралося і втрачало свою цінність, отож з'явилися дрібні золоті монети, потім їх замінили міддю і сріблом. Грошові знаки, які використовували в кожній країні, мали свій грошовий зміст та назву, отож купцям доводилося не тільки перевозити, а й міняти гроші. У цьому їм допомагали міняйли або банкіри. В одному з документів про проведення такої операції записано:

«Міняйло Симон Розі свідчить, що він одержав 34 генуезки і 32 динари, за які брат його Вільгельм у Палермо повинен сплатити пред'явнику цього папера 48 марок добрим сріблом». Записку, що відображає таку обмінну операцію, називали «вексель». Надалі такі обмінні операції набули значного поширення. Аналогічні операції, а також грошові розрахунки здійснювали у Стародавній Греції жреці, храми і міняйли-трапезити, а у Стародавньому Римі – менсарії. Із занепадом Римської імперії занепали і банківські ремесла.

Цікаві факти...

На кінець Vст. дон. е. трапеза – лавка міняйли, в якій працювало кілька осіб, згодом лавка міняйли перетворилася на прототип сучасного банку. Різноманітність банківських операцій того часу призвела до спеціалізації трапезитів. Наприклад, виникли аргираймоси, які займалися міняльною справою, і довейстай, які видавали не тільки лихварські позики, а й промислові. Доватсаї здійснювали довгострокові інвестиції у промислові підприємства, за що одержували певні відсотки.

Другий етап еволюції банківської системи охоплює період із 1156р. до заснування 1694р. Англійського банку. Велику роль у відродженні банківської справи відіграли хрестоносці.

У той час найкрупнішими банкірами вважали тамплієрів. Орден тамплієрів – це релігійна і військова організація, яка не була банком у сучасному розумінні цього слова, оскільки її фінансові операції – лише побічна діяльність. Гроші, віддані тамплієрам під заставу, не об'єднували в загальний фонд і не розміщували в інші операції, а залишали в особистих сховищах власників і лише за їхньої згоди ці гроші ставали доступними.

На початку своєї діяльності тамплієри використовували тільки звичайний депозит: вкладник, зберігаючи право власності на предмет внеску, сплачував організації певну суму

3.1. Еволюція світової банківської системи

за охорону. У подальшому вже італійські банкіри, які не були під впливом церкви, удосконалили цю операцію як вклад до запитання, терміновий депозит із відчуженням власності, а також відновлюваний терміновий вклад. Фактично тамплієри були монопольними фінансистами хрестоносців й, окрім того, видатними міняйлами. Вони сприйняли і ґрунтовно переробили теорію обміну, створену стародавніми греками, яку після розпаду Римської імперії успадкувала вся Європа через посередництво євреїв і ломбардів.

Подальший розвиток виробництва і торгівлі у середні віки зумовив відродження банківництва. У багатьох країнах Європи банки створювали купці для зберігання грошей і здійснення розрахунків. Поступово банки з'явилися по всій Італії, передусім у великих торгових центрах – Генуї, Венеції, Флоренції, а потім – у Франції, Гамбурзі, Нідерландах, Англії.

Унаслідок того, що стан міжнародних грошових оборотів був не найкращим, а також через різномірність мінової одиниці і зловживання міняйл, деякі міські управління і торгові класи відкрили громадські банки. Преедумовою булойте, що у банкірів поступово зосереджувалися всі наявні кошти торговців, які в результаті цього здійснювали між собою грошові розрахунки не готівкою, а безготівковими розрахунками, тобто шляхом письмового перенесення грошей у книгах банкірів з рахунку боржника на рахунок кредитора. Таку операцію назвали «жирооборот», що з італійської означає коло.

Цікаві факти...

Завдяки тамплієрам банківську справу вдосконалили також у частині подвійного запису, тобто зазначали одночасно джерела коштів і напрям їхнього використання. Касовий журнал штаб-квартири в Парижі за 1295–1296 рр., що зберігся до наших днів, відображає баланс рахунків короля протягом 1286–1295 рр. На кожному аркуші журналу вказували ім'я окремого члена ордена, дату, надходження

і виплати коштів за день. Для кожного внеску зазначали суму, ім'я вкладника, походження коштів, ім'я утримувача рахунку призначення, реєстр, де відображали видану розписку про отримання коштів. Якщо вклад здійснювали за підсумками операції з обміну готівки, то детально записували грошові знаки і курс обміну. Здійснюючи подібні фінансові операції, тамплієри стали дуже відомими, адже їхніми послугами зі збору, зберігання і транспортування грошей користувалися королі. Орден розробив систему збору, надійного зберігання і переправлення великих грошових сум та інших цінностей із заходу на схід.

Перші громадські банки з'явилися в Італії. У Венеції 1156 р. утворився жиробанк «Монтеньєва» – громадська установа, куди вносили податки і де здійснювали окремі банківські операції. Банк Святого Георгія 1407 р. створили шляхом злиття дрібних банків, він перебував вся під заступництвом Генуї. Як кредитор республіки банк мав колосальні привілеї. Генуезький дож (мер) при вступі на посаду присягав, що він зобов'язується захищати самостійність банку Святого Георгія. Папа Римський 1463 р. надав банку право відлучати від церкви всіх боржників. Цим правом банк користувався 42 роки, тому боржників у нього не існувало. На жиробанк цей банк перетворили тільки 1675 р. У Венеції після краху великого приватного банку Пізани 1587 р. відкрили державний жиробанк із назвою «Banco di Rialto».

Цікаві факти...

Усередньовічній Європі Римські Папістрогозабороняли давати гроші в борг під відсотки: наживатися на фінансових складнощах одновірців вважали страшним гріхом. Тому 1179 року Папа Олександр III оголосив міняйл і лихварів закоренілими грішниками і заборонив допускати їх до причастя. Крім того, тодішніх «банкірів» не дозволялося

*ховати на освяченій землі, тому їх, як і самогубців,
закопували за огорожею кладовищ...*

Уряд Голландії 1609 р. внаслідок зловживань місцевих банкірів заснував Амстердамський банк під гарантію міста. Гамбург 1619 р. за прикладом Амстердама з тих самих причин заснував під гарантію міста жиробанк, який проіснував до 1812 р. Головними операціями, які виконували ці банки, були операції зі зберігання коштів та розрахункові операції:

- Банки приймали гроші на зберігання і забезпечували надійне їх зберігання у важкі часи. Це не були депозитні операції у сучасному розумінні, оскільки кошти приймалися лише на зберігання. Банк не користувався ними для проведення власних операцій, тому клієнти не одержували відсотки, а навпаки – сплачували банку комісійну винагороду за надійне зберігання.

- Клас торговців, які мали гроші на своїх рахунках у банках, здійснював розрахункові операції через проведення переказів або за допомогою перенесення коштів зі своїх рахунків на рахунки одержувачів, якщо вони мали рахунки в цьому ж банку.

Отже, на другому етапі розвитку банківської справи банки в Європі були тільки жиробанками. Їх створювали, здебільшого, для проведення розрахунків та надійного зберігання коштів. Банківська система еволюціонувала разом із розвитком грошового обігу, починаючи з первинних форм, які не були схожі на майбутні розвинені форми банківських установ, але зберігаючи їхні суттєві риси.

На *третьому етапі еволюції банківської системи*, який охоплював період із 1694 р. до кінця XVIII ст., зародилася банківська справа у сучасному вигляді, коли почали з'являтися банки, які надавали кредити промисловим та торговельним капіталістам під помірний відсоток. На початку зазначеного етапу розвиток банків відбувався в Англії. Головним банком,

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

що з'явився у цей час, був перший центральний акціонерний

банк – банк Англії, створений 1694 р. шотландцем Вільямом Петерсоном для вирішення урядових фінансових проблем. Статутний капітал банку в сумі 1,2 млн фунтів стерлінгів вилучила держава, внаслідок чого випустили банківські квитки на таку ж суму. Банк розплачувався цими квитками, мав право торгувати золотом (був монополістом), дисконтувати векселі. З'явилося заставне право, тобто банк надавав позики під заставу майна з умовою його відчуження при неповерненні кредиту. Крім того, йому дозволяли приймати внески для поповнення свого капіталу і виплачувати за ними відсотки.

Поступово виникли спеціалізовані банки: у Шотландії – Королівський (1695), Банк Британської компанії для торгівлі полотном (1706), Віденський банк (1703), Пруський банк для морської торгівлі (1767), Паризька облікова каса (1776), Петербурзький банк (1780). У цих банках з'явився новий спосіб розрахунків: перенесення коштів із рахунка на рахунок за допомогою чекового обігу.

Важливу роль у формуванні банківської системи цього періоду відіграло й створення 1791 р. Банку Нью-Йорка (The Bank of New York) та Нью-Йоркської фондової біржі. Саме Банк Нью-Йорка фахівці вважають першою корпоративною структурою, яка активно почала залучати фінансові ресурси на фондовому ринку за допомогою емісії акцій для здійснення власної діяльності.

Цікаві факти...

Перший у світі банкомат виник 27 червня 1967 року в столиці Великобританії – Лондоні. Його встановив банк Barclay's (таке обладнання обійшлося банку у 18 тисяч доларів). Товщина сталевого корпусу на той момент становила 1,6 см. Тоді готівку апарат видавав тільки у випадку надання спеціального ваучера, який виписували в банку.

Четвертий етап еволюції банківської системи, що охоплює період початку XIX ст. – XX ст., пов'язаний із суттєвим розширенням повноважень банків. На цьому етапі найбільше зросла кількість депозитних банків в Англії, Шотландії, Австрії, Німеччині, Швейцарії, а також у Північній Америці. На початку XIX ст. з'явилися центральні банки, які монопольно виконували функцію емісії банкнот. Наприклад, у Франції Наполеон створив Центральний банк 1800 р., Австрійський банк створений 1806 р., Російський державний банк – 1860 р. Виникали і спеціалізовані банки: іпотечні (видавали позички під заставу нерухомості), народні (обслуговували населення), ремісничі (для ремісників).

Функціонували також позикові каси, які видавали кредити. Ощадні каси, які приймали внески від населення не мали права займатися кредитуванням, були державними установами і розміщували гроші у державні цінні папери. У Пруссії 1848 р. з'явилися ломбарди, які стали дуже популярними і швидко розповсюдилися в інших країнах.

В Європі та Північній Америці у середині XIX ст. було створено та функціонувало багато банків. Окрім того, у деяких країнах почали формуватися повноцінні банківські системи, до яких входили центральні банки, універсальні та спеціалізовані банки. Конкуренція серед банків сприяла універсалізації банків, у процесі якої депозитні операції щораз більше перепліталися з чековими і переказами, розширювалися депозитні і кредитні операції, з'являлися нові види банківських операцій. Зокрема, 1877 р. запровадили лізингові операції, а згодом банки почали проводити факторингові операції.

Розвиток ринку цінних паперів зумовив розширення операцій із цінними паперами, а згодом, у 70-ті роки XX ст., і сек'юритизацію активів. Законодавчі обмеження участі банків на ринку цінних паперів, участь у капіталах підприємств сприяли виникненню трастових операцій. Банки розширюють торгівлю золотом, займаються валютними операціями, розвивають кореспондентські відносини.

Цікаві факти...

У 50-х роках ХХ століття деякі банки північної частини Італії пропонували сироварам кредити під заставу пармезану. Оскільки пармезан зазвичай дозріває близько 2–4 років, банки будували власні сховища і розміщували там сир позичальників. У разі неповернення кредитів дозрілий сир банки легко продавали з аукціону.

П'ятий етап еволюції банківської системи дослідники історії розвитку банківництва датують початком ХХІ ст. На думку експертів, новий етап формування сучасної банківської системи розпочався у період світової фінансової кризи 2008–2009 рр. Однією з головних тенденцій розвитку банківської системи цього періоду було значне поширення інноваційних процесів у банківській сфері, що почалися з появи електронних грошей або цифрової готівки. Електронні технології прискорили процес виконання платіжних трансакцій та поширилися на всі банківські процеси – від управління ризиками до виконання бек-офісних функцій.

Наслідком еволюції банківської системи цього періоду також стали різке зростання банківських ризиків та інтернаціоналізація фінансових потоків. Відбулися зміни й у банківській справі, методах управління банками і формах обслуговування клієнтів. Банки набули ознак мультифункціональних фінансових установ зі спеціально підготовленим персоналом.

Перші десять років ХХІ ст. банки як елементи світової банківської системи розвивалися під зростаючим впливом глобальної фінансової кризи, посткризової трансформації ринкового середовища та зміни інституційно-регуляторної бази функціонування банків. Протягом кризи 2008–2009 рр. транснаціональні банки для покриття власних збитків розпродали частину своїх іноземних активів. Паралельно відбулося згортання кредитних операцій. Починаючи з

2011 р., спостерігалось поступове відновлення світової банківської системи.

Водночас процеси посткризового відновлення протікали у різних регіонах світу по-різному, що призвело до зрушень у регіональній структурі світового ринку банківських послуг та зумовило зміни ролі глобальних регіонів у світовій банківській системі. Регіональна структура світової банківської системи у посткризовий період зазнала якісних змін. Якщо до глобальної кризи беззаперечним лідером за обсягами банківських активів та розмірами прибутку банківських установ був Європейський регіон, то у посткризовий період на перше і друге місця за обсягами банківських активів вийшли Азійсько-Тихоокеанський та Американський регіони.

За цей період сформувалася тенденція до зростання нерівномірності розподілу банківських активів між глобальними регіонами за рахунок дедалі більшої їхньої концентрації у трьох найбільших регіонах (Азіатського, Тихоокеанського й Американського), які зосередили близько 96 % банківських активів світу. Водночас кардинально нового вигляду набули рейтинги найбільших банківських установ світу, в яких станом на 2018 р. перші п'ять позицій посіли азійські банки (4 – з Китаю, 1 – з Японії), тоді як присутність західноєвропейських і американських банків серед найбільших банківських установ світу зменшилася.

Для західноєвропейських банків через загальне погіршення їхніх позицій у світових рейтингах і внутрішні проблеми європейської банківської системи участь в угодах з консолідації капіталу часто мала вимушений характер. Відновлення світової банківської системи у посткризовий період спиралося на оновлені вимоги Базеля III до регулювання банківської діяльності, спрямовані на підвищення рівня фінансової стійкості банківських установ у всьому світі й запобігання взяттю банками надмірних ризиків.

Найбільшого прогресу в розробці та впровадженні національних стандартів банківського регулювання відповідно

до Базельських вимог досягли розвинуті країни Європейського регіону. Найменшим був прогрес у країнах поза межами трьох основних глобальних регіонів. Перспективи розвитку світової банківської системи та її регіональних складових у найближчі роки залишаються доволі неоднозначними. До 2022 р. у країнах-членах Базельського комітету мали остаточно впровадити стандарти щодо дотримання вимог Базеля III, що, як очікується, зміцнить відповідні національні банківські сектори.

3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні

Зародження банківської справи на землях України починалося з обміну валют у містах-полісах Північного Причорномор'я. Підтвердженням цього є Декрет про регулювання обміну золотих і срібних монет на теренах Ольвії, знайдений археологами на берегах Босфору. Вчені датують документ першою половиною IV століття до н. е. Статті Декрету витесані на мармурових стелах поряд із подібними документами інших грецьких міст. Операції купівлі-продажу іноземних валют здійснювалися на спеціальному місці, де відбувалися народні збори («на камені в еклесіастерії»).

Водночас зазначимо, що розвиток грошової системи південноукраїнських земель в епоху античності мав певні особливості: по-перше, основні функції грошей у Північному Причорномор'ї майже завжди виконувала не власна, а іноземна монета; по-друге, монети випускали не регулярно, а за необхідності, часом із великими перервами; по-третє, поряд із новими емісіями, на грошовому ринку завжди були монети попередніх випусків (*табл. 3.2*).

Таблиця 3.2

**Зародження та розвиток грошової системи Українського
Причорномор'я в епоху античності**

№ етапу	Період	Характеристики та аспекти діяльності
I етап	IV ст. до н. е.	Період обігу кізикінів, свідченням якого є Ольвійський Декрет про грошовий обіг, а також в обігу з'явилися стріло- і дельфіноподібні грошові зливки з бронзи. Стрілоподібні гроші перебували в обігу до початку V ст. до н. е., а дельфіноподібні – до початку IV ст. до н. е.
II етап	III ст. до н. е. – I ст. н. е.	Розквіт монетного мистецтва Українського Причорномор'я, що характеризувався стабільністю грошового обігу, карбувалося багато срібних монет, а мідні зберігали стійкість типів і стабільність ваги
III етап	Кінець I ст. до н. е. – перша третина III ст. н. е.	Карбування монет із зображенням портретів римських імператорів. Розширення економічних і політичних зв'язків Ольвії з Римською імперією. З'явилися перші згадки про валютні курси

Українські міста Причорномор'я намагалися здійснювати емісію власних грошей. Цей факт був підтвердженням економічної самостійності, високого розвитку ремесел і торгівлі. Започаткував монетне карбування Пантікапей у VI ст. до н. е., а найдовше, аж до XII ст., випуск грошей тривав у Херсонесі.

Стародавня Греція впливала на банківництво Північного Причорномор'я, адже саме з Еллади походить практика заборони обігу іноземних монет на території певного поліса. Свідчення цього можна відшукати в ольвійському декреті Каноби, датованому першою половиною IV ст. до н. е. Крім цього, він містить перші згадки про валютні курси.

3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні

Особливості розвитку банківництва в Українському Причорномор'ї в епоху античності пов'язані з намаганнями міст захистити власний ринок і свою грошову систему від зовнішнього впливу сильніших грецьких, а згодом римських правителів. Яскравим прикладом є письмовий документ – Декрет про гроші, практично єдиний факт такого характеру в цілому світі. Він має багато різних тлумачень, що спричинено ушкодженнями чи втратами частин напису. Проте чітка регламентація курсу іноземної монети до місцевої, а також відповідальність у вигляді штрафів за порушення правил обміну чи місця його здійснення засвідчують жорстку монетарну політику, відповідно до якої здійснювались усі обмінні операції. Так забезпечували захист власного ринку від вивозу дорогоцінних металів і заохочували експорт традиційних вітчизняних товарів – збіжжя, шкур, риби, воску, меду.

Наступним історичним періодом формування банківництва України був розвиток кредитно-банківських відносин у Київській Русі IX-XIII ст. Виникнення банківських установ у Київській Русі та їхні кредитні відносини зумовлені розвитком торгівлі та виробництва. У цей період гривня стала головним засобом розрахунків. Документами, які формували та регулювали систему банківсько-кредитних відносин Київської Русі, були Руська Правда та Псковська Судна грамота. Зокрема, у первісному списку Руської Правди Ярослава Мудрого 1019 р. особливої уваги заслуговують статті про боргове зобов'язання, позики та відсотки, що підтверджує функціонування добре налагодженої грошово-кредитної системи Київської Русі того часу. Наприклад, у ст. 43 Руської Правди вказано, що коли позикодавець вимагає сплати боргу, а боржник не хоче його повернути, то кредитор повинен представити свідків (послухів), які мають іти до присяги. Крім того, встановлено штраф у розмірі 3 гривні за ухилення від сплати боргу протягом багатьох років.

Цікаві факти...

У V ст. до н. е. у Феодосії почали випускати срібні монети. Це були номінали, на яких на аверсі зображали голову безбородого божества, а на реверсі – голову бика і наносили напис ОЕОΔΕΟ. Хоча переважали дрібні номінали, на початку IV ст. до н. е. усе ж випустили срібні драхми з зображенням голови бога війни Ареса. Наприкінці III ст. до н. е. Феодосія випустила мідні монети із зображенням богині Афін. Типологічно ці монети тісно пов'язані з афінськими, що пояснюють економічними зв'язками Феодосії та Афін.

У трьох статтях (46, 47, 48) Руської Правди йшлося про відсотки з позики. У статті «Про ріст», тобто про процент (відсоток), зазначено: «Хто віддає гроші в рез або мед на наставу, або хліб у присип, той зобов'язаний мати при цьому свідків; і як він домовлявся, так йому і брати процент». «Рез» – це відсоток з грошей, відданих у ріст. «Настава» чи «присип» також означали повернення позики, наданої товарами, з надбавкою, тобто відсотками. Крім того, у Руській Правді була стаття, що опікувалася купцями, які втратили куплене за позичені гроші майно під час подолання морського чи річкового шляху, в результаті воєнних дій чи від пожежі: вони мали право відтермінувати платежі за позиками.

Як уже зазначено, другим документом, що регулював систему кредитно-банківських відносин Київської Русі, була Псковська Судна грамота. Псковське право передбачало ведення спеціальних записів, боргових розписок та векселів, які офіційно мали проводити кредитори. Кредитні відносини того часу настільки поширилися серед населення, що виникла необхідність формувати законодавчі вимоги щодо проведення кредитних операцій. Зазначимо, що у Київській Русі не існувало централізованих банківських установ, а кредити надавали купці, в яких були тимчасово вільні кошти. Прості люди брали позики в лихварів, більшість із яких були євреями. Високі

відсотки за кредитами 1113 р. спричинили повстання проти лихварів. Усіх євреїв, за рішенням князівської ради, виселили за межі Русі з усім майном без права повернення. Також у Київській Русі зберігався стародавній звичай брати в борг у князів. Монастирі та приватні особи давали гроші в позику під заставу маєтків з умовою викупу у встановлений термін.

Отже, паростки банківництва у Київській Русі зароджувалися на власній економічній основі та в інтересах розвитку національної економіки. Якби намічений процес не перервала монголо-татарська навала, то, очевидно, формування банківської системи на національному ґрунті сягнуло би більших здобутків, ніж в умовах поневолення та колонізації.

Подібно до Київської Русі, Польсько-Литовська держава, а згодом і Річ Посполита не мали банківської системи в сучасному розумінні цього поняття. Проте кредитні відносини, які були необхідним підґрунтям розвитку економіки у XIV-XVII ст., уже набули доволі високого ступеня розвитку.

Цікаві факти...

Грошову систему Київської Русі заснували на гривні. Це слово, що походило від прикраси (загривенника) або голови худоби, засвідчувало генетичний зв'язок грошей із використанням у їхній ролі худоби, шкурок куниць та інших пушних тварин. Існували три значення гривні: вагова, лічильна та монетна. Лічильну гривню називали гривнею кун і в різний час вона становила різну кількість монет (ногат, кун, різан та вивериць). З віками також змінювалася вагова гривня. Незмінними залишалися лише монетні гривні, які, залежно від місця їхнього виготовлення чи знахідок були кількох типів: київські, новгородські, чернігівські, татарські, литовські.

Характерною ознакою того часу було окреме функціонування християнського та єврейського банківництва. У той час, коли канонічне право суворо забороняло надавати гроші

3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні

в кредит і отримувати за це певний відсоток, для єврейських банкірів єдиним обмеженням був Варецький статут 1423 р., який забороняв надання позичок під заставу рухомого майна.

Першими монетами, що почали масово надходити на територію Галицької Русі та Волині ще на початку XIV ст., виявилися празькі гроші. Карбувати їх почали за часів правління чеського князя Вацлава II до 20-х років XV ст. Надалі їх використовували для монетної лічби. Поряд із празькими грошима, у XIV ст. на території Галицької Русі в обігу здебільшого перебували напівгроші та денарії, карбовані у Львові. Останні обслуговували внутрішню міську торгівлю як дрібну розмінну монету. Внаслідок того, що ні польська, ні литовська влада не забороняла обіг на своїх територіях іноземних монет, на ринку перебували татарські, угорські, італійські, молдавські, гірейські та генуезько-кримські монети. Наприкінці XIV – на початку XV ст. на українських землях з'явилися золоті монети – італійські флорини та угорські дукати.

На території Польсько-Литовської держави першими банками можна вважати організовані церквою чи костелом побожні банки. У Львові їх прообразом було братство, створене 1568 р. при церкві Успіння. Братство давало безвідсоткові позики своїм членам у разі великої потреби. Перші польські побожні банки заснував визначний політичний проповідник, єзуїт Петро Скарга: 1579 р. – у Вільні, 1587 р. – у Кракові, 1589 р. – у Варшаві. У XVI ст. польське право вже узаконювало й регулювало іпотечні відносини. Сеймовою конституцією від 1588 р. було здійснено першу кодифікацію іпотечного права.

Отже, банківсько-кредитні відносини Галицької Русі також досягли високого ступеня розвитку. У Львові були добре розвинені і лихварський, і комерційний кредит. Останній набув навіть міжнародного значення, адже поширеними були угоди між львівськими і пруськими купцями. У XVII ст. також існували установи, в яких укладали кредитні угоди. Це були «контракти», що відбувалися в різних містах (Львові, Дубні, Києві, Перемишлі, Варшаві, Познані). На таких зборах укладали

різноманітні договори, що стосувалися купівлі-продажу землі, оренди, передання пожиттєвих прав на королівські володіння, виплати посагу та ін. Крім того, поширеними були кредитні угоди, які стосувалися застави маєтків, купівлі ренти, забезпечення кредиту нерухомістю, надання позик під боргові розписки.

Цікаві факти...

Прямі докази існування Львівського монетного двору відомі лише з Львівської книги 1404–1411 рр. У період із 1408 р. до 1411 р. у ній вміщено багато записів, що стосуються відбудови споруди, в якій він розташувався. Це були видатки на будівельників, тесляра, муляра, коваля, різноманітні «справи», відрядження міського писаря до Кракова, який привіз звідти відповідне обладнання. Існує припущення, що Львівський монетний двір закрили тоді, коли й краківський, тобто 1414 р. Срібло для карбування монет львівські майстри отримували з Семиграддя (Трансільванія), зливки якого купці перевозили через Молдавію. Розтоплювали і стерті чи поламані монети. На відміну від тогочасної європейської практики, яка передбачала виготовлення монет зі сплюсненого дроту, галицькі гроші карбували з листів срібла, що виготовляли з привезених зливок.

Вагомою історичною передумовою формування банківської системи України був період розвитку грошово-кредитних відносин Козацько-гетьманської держави XVII–XVIII ст. Козацько-гетьманська доба охопила період, що почався з 1551–1554 рр. і закінчився знищенням Катериною II Запорозької Січі на початку червня 1775 р. На цьому етапі відбулось активне формування фінансової системи Козацької держави, що засвідчують наявність державної скарбниці, податків та зборів, кордонні мита та обов'язковість їхніх відрахувань до Державного скарбу, видатки з нього, а також розвинута

3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні

грошово-кредитна система. Розвиток торгівлі в середині XVI–XVIII ст. сприяв процесу подальшого формування грошового обігу. У середовищі українського козацтва великі платежі обслуговували дукатами і талерами західноєвропейського походження. Золоті монети використовувалися також для нагородження війська як ордени чи медалі. В обігу були польські півторагрошовики, орти, шеляги, шостаки та ін. Торговельні зв'язки козаків із татарами й турками сприяли появі на ринку пістрів, башликів, акче і парів.

Зазначимо, що козацькі гетьмани, прагнучи створити могутню Українську державу, робили певні кроки щодо стабілізації фінансової системи. Зокрема, Б. Хмельницький багато уваги приділяв бюджетній та податковій політиці. Водночас історичні джерела переконують, що цей гетьман не карбував власних монет. Не зміг цього зробити й І. Виговський, хоча мав юридичні підстави, виражені у Гадяцькому трактаті. Як гетьман Правобережної України П. Дорошенко карбував наслідування турецьких, татарських і польських монет. Найбільших успіхів у створенні власної грошової одиниці досяг І. Самойлович. Унаслідок багаторічних старань цього гетьмана відновились емісія півторагрошовиків.

Водночас зі зростанням торгівлі та грошового обігу на українських землях у XVI–XVIII ст. поширилися кредитні операції й лихварство. Необхідність кредиту зумовила відсутність у купців, селян та ремісників того часу вільних коштів. Лихварство поширилось серед представників різних верств населення – купців, орендарів, корчмарів, старост, вїтїв). У козацькій державі існував обопільний кредит у зовнішньоторговельних операціях. Українські купці отримували його в Польщі, Німеччині; західноукраїнські купці брали українські товари в кредит. Водночас в умовах становлення та зміцнення Української держави великого поширення набула оренда. Орендували винокурні, шинки, корчми, млини тощо. Великими орендарями були магістрати й монастирі. Поряд із ними багаті козаки та міщани брали

оренду на власні імена. Вони здебільшого орендували млини, винокурні, шинки.

У XVII ст. зародженню перших централізованих банківських установ сприяв розвиток кредитних відносин на українських землях, що перебували під впливом Речі Посполитої. У той час поширення набув сільський та міський кредит. Позики видавали грошима або в натуральній формі і спрямовувалися на сплату податків чи інших заборгованостей. Поміщики вели реєстр селянських боргів. У деяких селах створювалися умови для надання громадських позик. Також створювали громадські кредитні установи двох типів: одні надавали в кредит гроші, інші – зерно чи товари. Кредити надавали також на відкриття ремісничої майстерні, торговельного закладу, купівлю худоби й додаткових наділів землі.

Грошові позики були середньостроковими від одного до трьох років. Деякі позичкові каси відсотків не стягували. Інші брали 3,3 % за кредит, узятий на споживання, та 6,6 %, якщо позичені кошти спрямовували на виробничі цілі. Широко практикувалося стягнення відсотків у формі відробітків, експлуатації закладених земель чи продуктами сільського господарства. Відомо, що в середині XVIII ст. соціальний стан кредиторів був таким: 58 % становила шляхта, 29 % – духівництво, 7 % – євреї та 6 % – просте населення.

Єврейське банківництво представляли кагальні банки, які об'єднували всіх членів кагалу. У таких установах розміщували свої гроші світські й духовні магнати, отримуючи за це 7–10 %. Ці вклади забезпечувалися рухомим і нерухомим майном кагалу та всіх його членів. Залучені кошти використовували для фінансування торгівлі та забезпечених нерухомістю позичок шляхті й городянам. Наприкінці XVIII ст. більшість українських земель потрапила під владу Російської імперії. Позаросійським кордоном залишалися тільки західні землі – Галичина, Буковина й Закарпаття, що належали монархії Габсбургів. Формування банківської системи в Україні XVIII–XIX ст. відбувалось в тенденціях розвитку

3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні

банківництва Російської імперії. У період приєднання України до Московії в Російській державі існували суттєві проблеми в грошовому обігу. Перші спроби реформування грошової системи, які безпосередньо відобразилися на грошовому обігу на українських землях, здійснені Катериною II протягом 1762–1796 рр. Вона поповнила грошовий обіг першими паперовими грошима – асигнаціями. Це зумовлено інтенсивним розвитком торговельних відносин та впливом новоствореної банківської системи. Ще Петро III (1761–1762) прийняв указ від 25 травня 1762 р. про заснування Державного банку та прозапровадження у грошовій системі Росії банківських білетів.

Цікаві факти...

У XVII ст. збереглася традиція створення банків при церковних закладах. Наприклад, львівський медик і купець Павло Кампіан заповів 1 000 польських злотих на утворення у Львові побожного банку при латинській катедрі. Виконавці заповіту мали позичати гроші під заставу бідним мешканцям Львова на термін до одного року без жодних відсотків. Для переховування предметів застави та грошей відвели каплицю, де мали поховати тіло П. Кампіана. Його син Мартин Кампіан (львівський бургомістр) продовжував справу батька і збирав капітал для майбутнього банку.

Кредитно-банківська система як в Україні, так і в Росії до XVIII ст. розвивалася надзвичайно повільно. На зламі XVII–XVIII ст. лихварство вже не могло задовольнити дворянство і представників торгового капіталу, зацікавлених у кредитах для збільшення обсягів операцій. Обмеження кредитних ресурсів усередині країни спонукало купців брати позики в іноземних банкірів. В Україні формування банківської системи зумовила поява мережі установ Державного банку Російської імперії на українських землях (табл. 3.3). Його контори 1860 р. відкрили в Києві, Харкові, Одесі, а також – відділення в Полтаві.

Таблиця 3.3

Банківські інституції України в системі банківництва Російської імперії XVIII-XIX ст.

Роки	Назва банківської установи	Характеристики та аспекти діяльності
1	2	3
1860	Державний банк Росії	Відкриття контор Державного банку Російської імперії в Києві, Харкові та Одесі. Почато активізацію розвитку банківської справи на українських землях
1864	Земський банк Херсонської губернії в Одесі	Довгострокове кредитування землевласників. Основний капітал у розмірі 100 тис. руб., який сформували за рахунок отриманої позики від уряду. Банк видавав позики терміном на 34 роки та 11 місяців під 6 % річних, беручи в заставу земельну власність. Позики видавали заставними листами на суму не більше 50 % від оціненої вартості землі. Заставні листи забезпечувалися всім заставленим у банк майном, а також запасним капіталом і всією власністю товариства. На 1 січня 1881 р. основний і запасний капітали банку становили 2,7 млн руб., сума випущених заставних листів – 48,7 млн руб.
1868–1873	Комерційні акціонерні банки	Надавали невеликі короткострокові кредити, які задовольняли потреби малих підприємств. Їх функціонування ускладнювала конкуренція з боку столичних банків (московських і Санкт-Петербурзьких). Найвагомішою на території України була діяльність таких банків: Харківський торговельний (1868), Миколаївський комерційний (1872), Катеринославський комерційний (1872), Кременчуцький комерційний (1872), Кам'янець-Подільський комерційний, Бердичівський (1873), Херсонський комерційний (1873), Одеський обліковий (1879), Одеський торговельно-промисловий (1888) та ін.

1	2	3
1869	Петер-бурзький між-народний комерційний банк	Основною діяльністю банку було фінансування й кредитування промислових підприємств. Налічував 56 філій, із яких 36 на території України (станом на 1 березня 1914 р.). Філії мали великий вплив на транспортне машинобудування і суднобудування. Капітал банку проникав також у металургійну, вугільну та цементну промисловість. Окрім того, банк брав участь у роботі деяких пароплавних, транспортно-складських і приватних залізничних товариств, здійснював операції, пов'язані з експортом хліба, і сам торгував хлібом
1871	Харківський земельний банк	Перший акціонерний земельний банк Російської імперії. Видавав позики під заставу землі та міської нерухомості в Харківській, Полтавській, Курській, Воронежській, Катеринославській та інших губерніях. Статут банку майже дослівно дублювали статuti й інших земельних банків України. Початковий капітал банку утворений завдяки випускові 5 000 акцій по 200 руб. кожна. Згодом капітал банку зріс до 8 млн руб.
1872	Київський земельний банк	Здійснював як довгострокове кредитування (до 66 років і 2-х місяців під заставу землі та до 38 років і 4-х місяців - під заставу міської нерухомості), так і короткострокове кредитування терміном до 3 років. Основний капітал становив 5 млн руб.
1873	Сільський банк графині Олександрі Браницької в Білій Церкві	Вузькорегіональний банк. Здійснював іпотечне кредитування. Статутний фонд становив 285,7 тис. руб., видавав кредити до 1 000 руб. під 6 % річних. Максимальний термін банківського кредиту – 25 років. Предметом застави була земля (60 % її вартості)

1	2	3
1875–1914	Міські громадські банки	В Україні існувало близько 70 міських громадських банків. Такі банки створювали при міських думах. Мінімальний розмір акціонерного капіталу становив 10 000 руб., а зобов'язання банку не повинні були перевищувати п'ятикратної суми акціонерного та резервного капіталів. Капітали таких банків формувалися за рахунок громадських коштів та офірувань приватних осіб. Кредити надавали місцевим купцям, міщанам, ремісникам, цеховим майстрам. Громадські банки виконували усі основні банківські операції.
1875–1917	Ощадно-позичкові товариства	Станом на 1 січня 1917 р. в Україні діяло 911 ощадно-позичкових товариств. Перші в Україні ощадно-позичкові товариства своїми статутами передбачали обов'язковий пайовий внесок, розмір якого коливався від 50 до 100 руб. Формою відповідальності у здійсненні всіх операцій була кругова порука. Позики видавали переважно на півроку, з відстроченням на 3 місяці у разі виникнення потреби. Умовою для надання кредиту було поручництво двох осіб. Суми позики були невеликими, їх видавали здебільшого під 9–10 % річних. Ощадні строкові вклади приймали під 6 % річних, а на безстрокові вклади нараховували 4 %
1882	Селянський поземельний банк	Кредитував здебільшого заможних селян. Особливістю діяльності банку було те, що він, окрім надання кредитів селянам для придбання землі, мав право сам купувати поміщицькі маєтки з метою перепродажу їх дрібним землевласникам. Позики надавали спершу на 24,5 року (під 8,5 % річних) або на 34,5 року (7,5 % річних), згодом максимальний термін позики збільшили до 55,5 року. Розмір кредиту не повинен був перевищувати 75 % вартості заставленої землі

1	2	3
1885	Сумський селянський банк Івана Харитоненка	Створений коштом мільйонера-цукрозаводчика Івана Харитоненка з фондом 50 000 руб. Надавав кредити на трирічний термін як приватним особам (до 300 руб.), так і сільським громадам (до 3000 руб.) під 6 % річних. Нагляд за діяльністю банку здійснювали Сумські повітові земські збори. Позички видавалися тільки кредитоспроможним особам за наявності відповідного посвідчення від місцевого селянського начальника. Умовою надання кредиту сільській громаді була гарантія повернення його за круговою порукою
1885	Державний дворянський земельний банк	Заснований урядом для надання кредитів лише спадковим дворянам під заставу землі. В Україні діяльність багатьох відділень банку була не активною. Наприклад, на 1 січня 1910 р. у його київському відділенні від часу заснування заклали всього 699 маєтків. Позики в цьому банку перебували у безпосередньому віданні міністра фінансів. Спершу термін позички становив 48 років і 8 місяців. Що ж до суми кредиту, то вона не могла перевищувати 60 % вартості маєтку, лише у виняткових випадках ця сума зростала до 75 %
1901-1905	Союз кредитних кооперативів	В Україні перший Союз кредитних кооперативів виник у Бердянську (Таврія). Союзбанк у с. Дзенгелівці на Київщині створили 1905 р. Ці союзи були організаційними центрами, без права ведення банківських операцій. Лише 1911 р. Союзбанк перенесли до Києва та затвердили новий статут, який передбачав здійснення банківської діяльності

У підсумку, зазначимо, що банківську систему на українських землях, які входили до складу Російської імперії до початку Першої світової війни, представляв як державний, так і приватний капітал. Складовими елементами фінансово-кредитної системи були: державні банки (Державний банк, Державний дворянський земельний і Селянський поземельний); різноманітні інститути короткострокового кредиту (акціонерні банки, міські громадські банки, товариства взаємного кредиту, приватні банківські заклади); установи довгострокового кредиту (акціонерні земельні банки, міські кредитні товариства тощо).

Загалом станом на 1914 р. банківські заклади містились у 350-ти населених пунктах України. Зокрема, у 64-х населених пунктах було по три та більше банківських установ (у Києві та Одесі – по 19, Харкові – 14). Окрім загальних кредитних установ, на українських землях 1913 р. функціонували 4 ломбарди, земські каси, близько 100 казначейств і 8 приватних банківських контор. Такий стан речей сприяв реформуванню аграрного сектору і сприяв розвитку промисловості, торуючи шлях капіталізму.

Зазначимо, що становленню та формуванню банківської системи України, своєю чергою, сприяв розвиток банківської діяльності на західноукраїнських землях, що перебували у складі Австро-Угорщини. Зокрема, із початку 1783 р. у Галичині працювало уже понад 18 ощадних кас, які обслуговували селян і міське населення. Основною метою їхньої діяльності було нагромадження та безпечно зберігання вкладів. У Львові 1826 р. організували Австрійську ощадну касу. На той час засновниками ощадних кас могли бути не лише комунальні спілки (повітові чи міські), а й окремі меценати, які спрямовували на цю діяльність власні кошти. Наприклад, 1844 р. у жовтні заснували Галицьку ощадну касу у Львові, девізом якої стало гасло «Працюй і зберігай», а символом – мурашка. Крайовий сейм гарантував повернення грошей на першу вимогу та своєчасну виплату відсотків закладами.

3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні

Також на громадську благодійність, але вже української спільноти спиралась утворена 1906 р. Українська щадниця.

Окрім уже названих ощадних кас, у Галичині 1912 р. працювали 27 повітових і 24 міські каси. Серед них – Галицька поштово-ощадна каса, Центральна ощадна каса рільничих спілок, Львівська міська ощадна каса та ін. Ще 1 258 відділень у Галичині мала віденська Поштова ощадна каса, яка 1913 р. зібрала на нашій території 33 млн злотих.

У першій половині XIX ст. на території Галичини діяло багато дрібних приватних банкірських фірм, які утворилися внаслідок виокремлення банківництва з торгівлі та стали першою організаційною формою банківської справи. Банкірські дома були як банківські підприємства (торгові, акцептні та емісійні банки), які належали окремим банкірам або групі банкірів (партнерам), об'єднаним у товариства з необмеженою відповідальністю. Банкірські дома мали адміністративний, технічний і рахункові відділи, зокрема відділи поточних рахунків і внесків, вексельний, комісійний (або інкасовий), переказів, фондів, товарний, касу, головного бухгалтера, відділ кореспонденції, довідковий, експедиційний та архів.

Банкірські дома Галичини у складі Австро-Угорщини Натансон і Каллір у Бродях. Перший банкірський дім Галичини створений у м. Броди у 50-х роках XIX ст. У другому поколінні власників його перейменували на Ніренштейн і Каллір. Місце його виникнення не було випадковим, оскільки протягом 1773–1877 рр. Броди мали статус вільного торговельного міста, в якому відбувалася значна торгівля між Габсбурзькою монархією та Російською імперією.

Львівська фірма Шеленберга. Банкірський дім створений 1875 р., незадовго до Другої світової війни поглинутий віденським Merkur Bank (табл. 3.4).

Лілієн і Сокаль Банкірський дім, створений 1874 р. викупив і перетворив на галицьку філію віденський Unionbank 1911 р.

Незначний розвиток банкірських домів на галицьких землях спеціалісти пояснюють легкістю, з якою можна

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

було організувати акціонерний банк в Австрії. Крім того, австрійське банківське право, на відміну від російського, давало змогу поєднувати іпотечний і дисконтний кредити. Це впливало на низький рівень стійкості банків, які постраждали внаслідок криз, що стались у 1873, 1886, 1890 і 1899 рр. Бурхливий розвиток промисловості, транспорту, виникнення значної кількості дрібних і великих підприємств на території Галичини на початку ХХ ст. сприяли створенню широкої мережі банківських структур, які, здебільшого, були спеціалізованими.

Таблиця 3.4

**Елементи банківської системи Галичини
у складі Австро-Угорщини**

Назва банківської установи	Характеристики та аспекти діяльності
<i>1</i>	<i>2</i>
Буковецька філія	У Галичині й на Буковині цей банк мав 12 філій, які здійснювали операції з іпотечними позиками, обліком векселів, зберігали вклади, фінансували господарства великихземлевласників. Він утримував основні позиції за всіма банківськими операціями, йому належала головна роль на місцевому грошовому ринку. Його акціонерний капітал 1900 р. становив 210 млн крон. Цей банк був розрахунковим центром у Західній Україні. В його центральному відділенні приватні комерційні та окремі земельні банки тримали частину своїх капіталів
Філія Австрійського національного банку (1853)	
Галицький кредитний банк (1873)	Протягом 20 років існування він стабільно виплачував своїм акціонерам дивіденди у розмірі 7–12 %. Банк несподіванозанепав 1899 р., причиною чого стали проблеми, що виникли у Галицькій ощадній касі. Кілька мільйонів крон вкладникам повернув головний акціонер і президент банку Адам Сапеха з власних коштів

3.2. Зародження та розвиток
банківської системи в Україні

Закінчення табл. 3.4

1	2
Львівський парцеляційний банк (1890)	Створений за сприяння Австро-Угорського та місцевих банків мав на меті сприяти поділові великих земельоводінь і продавати селянам ділянки землі за умови виплати вартості впродовж 5–10 років. Банк продавав ці ділянки за спекулятивними цінами, які постійно зростали. Наприклад, 1905 р. ціна одного морга оброблюваної землі становила 1 800 крон, а необроблюваної – 616 крон; для порівняння: на Познанщині морг землі продавали за 462 крони, при цьому земля давала вдвічі більше прибутку
Промисловий банк у Львові (1910)	Створений завдяки домовленостям між групою галицьких промисловців та австрійським банком <i>Niederosterreichische Escompte Gesellschaft</i> щодо спільної організації кредитної установи для фінансування промисловості в Галичині Крайовий відділ вис 50 % акціонерного капіталу, який сягав 10 млн крон; по 10 % дали міські ради Львова і Кракова, 30 % оплачував один із австрійських банків. Статут передбачав участь банку у створенні промислових підприємств. Перед Першою світовою війною банк мав частки у цукрівні «Ходорів», Товаристві виробництва сірників « <i>Helios</i> », Товаристві експлуатації поташевих солей у Калуші та ін. Крім того, з метою доступу до нафтової промисловості банк відкрив філію в Дрогобичі. Після закінчення війни почав співпрацювати з американським і французьким капіталом. Промисловий банк переїхав до Варшави 1929 р., де проіснував до 1933 р.
Галицький народний банк (1910)	Створений для сільського господарства і торгівлі. Ініціаторами його появи були Австрійський земельний банк (<i>Österreichische Landesbank</i>) та група нафтових магнатів на чолі з тодішнім австрійським міністром зі справ Галичини Владиславом Длугошем, який із часом став сенатором Другої Речі Посполитої. До Варшави банк переїхав 1926 р., де став одним із найбільших польських банків і проіснував до 1946 р.

Зазначимо, що філії львівських банків відкривалися й на Буковині. Наприклад, 1867 р. у Чернівцях організували філію Галицького іпотечного, а 1871 р. – Рустикального банків. Крім того, тут діяли філії Англо-Австрійського (1863) та Австрійського національного банків. Буковинську ощадну касу заснували 1860 р., а 1870 р. місцеві заможні поляки утворили Буковинський завдатковий банк, який надавав короткострокові кредити під 7 % на місяць або 6 % на рік.

Довгострокове кредитування провадив заснований 1882 р. Буковинський кредитний земельний банк, який поширював свої операції і на великих, і на дрібних землевласників, надаючи кредит під заставу нерухомості на термін від 5 років та більше під 6,5–7,0 % річних. За 22 роки існування банк надав 5 340 кредитів на суму 18,4 млн крон.

У 80–90-х роках XIX ст. на Буковині почали з'являтися акціонерні фінансові установи (1882 р. – Буковинська земельно-кредитна установа (Bukowiner Boden-Kredit-Anstalt), 1893 р. – Буковинське банківське об'єднання для торгівлі і ремесла (Bukowiner Bankverein für Handel und Gewerbe), 1895 р. – Буковинський торговельно-ремісничий банк (Bukowiner Handels und Gewerbe Bank). Станом на 1902 р. на Буковині діяла широка мережа державних, акціонерних та інших фінансових закладів, яка налічувала 217 одиниць.

Характерною рисою банківської справи Буковини був її активний вплив на економіку краю, що проявлялося в участі банківських капіталів у різноманітних підприємствах. Особливою увагою користувалися будівництво, лісорозробки, торгівля й харчова промисловість. У Закарпатті наприкінці XIX ст. виникло кілька десятків кредитних кас та установ, які працювали на зібраному капіталі й належали переважно угорським і німецьким банкірам.

Доволі цікавим є досвід **побудови банківської системи України в період державності (1917–1919 рр.)**. Революційні події в Росії у лютому – березні 1917 р. спричинили створення в Києві Центральної Ради, яка впроваджувала послідовні заходи

3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні

щодо встановлення української автономії. Їхнім наслідком стала поява на європейській карті Української Народної Республіки. Внутрішні протиріччя та зовнішні вороги не сприяли ефективному функціонуванню грошово-банківської системи УНР, однак за будь-якого уряду значну увагу приділяли випускові власних грошей та функціонуванню українських банків.

Цікаві факти...

У Львові були цілі вулиці, на яких розміщувалися найрізноманітніші банківські заклади: на вулиці Січових Стрільців наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. діяло 20 банків, на проспекті Свободи – 15, на вулиці Коперника – 7. Одні банки виникали і зникали безслідно після кількох років роботи, інші десятиліттями впливали на економічне життя не лише міста, а й краю. Тут діяли філії Варшавського торгового, Празького кредитного, Лодзького депозитного, Варшавського дисконтного, італійського страхового «Ассікураціоні Дженералі», Віденського союзного, Вірменського, Російсько-Азіатського та інших банків.

Першим дієвим кроком до створення власної грошової системи було прийняття 29 вересня 1917 р. Декларації Генерального секретаріату України «Про децентралізацію українських фінансів, оподаткування, створення спеціального бюджету та Національного українського банку». Після проголошення 20 листопада 1917 р. Третім Універсалом утворення Української Народної Республіки важливим завданням Центральної Ради була реорганізація банківської та формування національної грошової системи. Почався випуск перших українських грошей (введено в обіг державний кредитний білет вартістю 100 крб.) **5 січня 1918 р.**, а 10 серпня 1918 р. підписали Закон «Про затвердження Статуту

Українського Державного банку і асигнування коштів до його основного капіталу».

Водночас 1 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Закон про гривню як грошову одиницю Української Народної Республіки. У ньому визначили співвідношення гривні до карбованця як 2:1 та передбачили випуск державних кредитових білетів із номінальною вартістю 2, 5, 10, 20, 100, 500, 1 000 гривень. Керуючись цим законом у частині випуску кредитових білетів, уряд УНР замовив у Берліні друкування гривень із номіналами 2, 10, 100, 500 і 1000 гривень. Такий крок пов'язаний із необхідністю покращення якості і ступеня захищеності українських грошей, що забезпечувала друкарська база німецької держави. Водночас не припиняли друкування грошових знаків в Україні. У Німеччині проводили закупівлю устаткування для українського монетного двору, який через несприятливі обставини до кінця так і не сформували.

Поступово українські гроші стали виступати платіжними засобами у міжнародних розрахунках уряду. Наприклад, для розрахунків із Німеччиною та Австро-Угорщиною уряд Центральної Ради склав з ними умови про обмін валютами. У першій передбачено, що в Київському банку записують на рахунок Німецького центрального банку 2 млрд гривень, а останній, як еквівалент, на рахунок Міністерства фінансів УНР переказує суму 920 млн марок. Це перший факт продажу української валюти за кордон за курсом 1 гривня за 0,46 марки. Аналогічну умову склали з Австро-Угорщиною за паритетом 1 гривня за 1 крону на загальну суму 1 млрд гривень.

Банківську систему часів уряду Центральної Ради складали губернські й повітові відділи Державного банку з центральним Київським, а також відділення державних ощадних кас, успадкованих від царської Росії. Функціонування банків, за винятком Державного, що здійснював емісію, звели до мінімальних потреб, тобто обмінних операцій. Головною причиною цього були воєнні дії. Однак завдяки подальшій стабілізації грошової системи банки отримали можливість

3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні

обслуговувати як державні, так і господарські потреби. Зокрема, виникли передумови для відновлення й формування українських банківських установ комерційного характеру і насамперед для розвитку кооперації.

Цікаві факти...

Перші кредитові білети вартістю 100 крб, що побачили світ 5 січня 1918 р., виготовлені за проектом Юрія Нарбута в київській друкарні С. В. Кульженка. Вони мали надзвичайно привабливий вигляд, хоча не були достатньо захищені від фальшування. Перші українські паперові гроші виконали у стилі вітчизняного бароко в одній серії «АД» з числом 185. Вони містили зображення тризуба, який тоді ще не був офіційним гербом республіки. На лицьовому боці банкноти була помилка: «кредітовий» замість «кредитовий», а зворотний бік надрукований низом догори (перевернутий реверс). Попри технічні похибки, емісія перших українських карбованців пройшла успішно – їх визнало та прийняло населення, називаючи «яешня» через домінування жовтого кольору, або «горпинка». Останнє пояснюють зображенням на них орнаменту, подібного до тих, що виконували на фартушках із такою ж назвою.

У жовтні 1917 р. після створення УНР почав працювати Український народний кооперативний банк. Його акціонерний капітал, який із 1 млн крб під час заснування зріс до 25 млн наприкінці 1919 р., належав кооперативам і кооперативним союзам. Цей банк створили для врегулювання фінансів української кооперації, фінансової та організаційної підтримки кооперативного виробництва і збуту, залучення капіталів із грошового ринку України та з-за кордону. Українбанк надавав коротко- і довгострокові кредити, проводив операції з векселями, приймав депозити і здійснював перекази грошових сум. З установленням радянської влади з грудня 1920 р. його

ліквідували, а майно передали в розпорядження споживчої кооперації.

Розвиток банківської системи України у складі СРСР відбувався в умовах директивної політики радянського уряду. Після Жовтневої революції з жовтня 1917 р. внаслідок Першої світової війни та класової боротьби фінансова система Росії виявилася розбалансованою. Рубль знецінився, отож першочерговим завданням радянського уряду стало забезпечення стабільності грошової системи. Правове положення банків у радянський період неодноразово змінювалося. Зокрема, Декретом ВЦВК від 14 грудня 1917 р. та Декретом Тимчасового робітничого селянського уряду України від 22 січня 1919 р. всі банки та приватні кредитні установи націоналізували, а банківську справу оголосили державною монополією.

В умовах воєнного комунізму 1920 р. проводилася політика згортання товарно-грошових відносин і ліквідації грошей. Однак вже 1921 р. радянська влада оголосила перехід до *Нової економічної політики* (НЕП), що на практиці означало розвиток вільного підприємництва та відновлення товарно-грошових відносин. Нова економічна політика на початку 20-х років ХХ ст. сприяла певному поживленню в банківській системі. У період НЕПу відомі випадки утворення на українських землях приватних банків. Наприклад, у Харкові 1922 р. виник Банк взаємного кредиту. У його статуті йшлося, що метою діяльності було фінансування малого та середнього бізнесу у провідних галузях господарства. Однак на зламі 20–30-х років на українських землях, що входили до складу СРСР, заборонили функціонування товариств взаємного кредитування.

До 1925 р., окрім державного банку, в Україні функціонували акціонерні банки, кооперативні та комунальні банки, товариства сільськогосподарського і взаємного кредиту. Уже 1929 р., після ухвалення статуту Держбанку СРСР, усі республіканські й обласні контори банків оголосили його філіями (*табл. 3.5*).

3.2. Зародження та розвиток
банківської системи в Україні

Таблиця 3.5

**Структура кредитної системи СРСР станом на
01.10.1925 р.**

Сегменти кредитування	Кількість одиниць	%
Державний банк СРСР	459	3,1
Акціонерні банки (Промбанк, Південно-Східний банк, Далекосхідний банк, Середньоазіатський банк)	121	0,9
Кооперативні банки (Українбанк, Всекобанк)	114	0,8
Комунальні банки (Цекомбанк, місцеві комунальні банки)	153	1,1
Система сільськогосподарського кредиту	196	1,3
Кредитна кооперація	3 800	25,7
Суспільства взаємного кредиту	173	1,1
Ощадні каси	9 742	66,0
Всього	14 758	100

Вагомі зміни у правовому становищі банків відбулись у результаті кредитної реформи 1930–1932 рр., яка закріпила тверде адміністративно-централізоване керування всієї банківської системи. Ліквідували всі недержавні банки і, відповідно, комерційну основу для кредитування. Завершилася реформа створенням спеціалізованих державних банків, а саме: банку фінансування капітального будівництва й електрогосподарства, банку фінансування соціалістичного землеробства, банку фінансування капітального будівництва кооперації, банку фінансування житлового будівництва.

У роки Другої світової війни зберігалось централізоване державне управління кредитною системою і всіма її ланками, отож аж до другої половини 60-х років Україна не мала автономної кредитно-банківської системи. Зміни у банківській системі СРСР після закінчення Другої світової війни передусім торкнулися ощадної справи. Новий статут державних трудових

ощадних кас СРСР прийняли 1948 р. Окрім традиційних операцій, вони могли здійснювати безготівкові розрахунки й переказувати заробітну платню робітникам на їхні рахунки. Їхня мережа стрімко розширювалась, і на кінець 1960 р. в Україні налічували 11,5 тис. установ.

СРСР 1987 р. провели банківську реформу, яка зумовила реорганізацію банківської системи: було утворено 6 нових банків (Держбанк СРСР; спеціалізовані банки – Агропромбанк СРСР; Промбудбанк СРСР, Житлосоцбанк СРСР, Ощадний банк СРСР, Зовнішньоекономічний банк СРСР). В Україні у цей період існувала широка мережа установ Держбанку і Будбанку, трудових ощадних кас.

Фундамент нової банківської системи в Україні закладено створенням перших кооперативних комерційних банків на підставі закону СРСР «Про кооперацію» (1988). Перший кооперативний банк «Таврія» зареєстровано в листопаді 1988 року, а перший комерційний банк – Український інноваційний банк – засновано у січні 1989 р. в м. Києві.

З 1988 р. у Москві почали реєстрацію перших українських комерційних банків. Їх створювали переважно як міністерські або галузеві банки. Зокрема, Мінмонтаж УРСР став засновником МонтажСпецБанку, Держпостач – Укрпостачбанку (правонаступник – банк «Ажіо»), Мінбуд – Укрбудбанку (правонаступник – банк «Відродження»), Мінлегпром – Легбанку, Міншляхбуд – Шляхбанку (правонаступник – Трансбанк). Метою створення таких банків було вирішення внутрішньогалузевих проблем, адже вони давали змогу мобілізувати якнайбільше коштів на розвиток галузі та стати незалежними від кредитної й фінансової політики, що проводилася державою через спеціалізовані банки. Деякі банки виникли як дочірні банки державних спеціалізованих банків. Наприклад, утворено Українбанк, центральна контора якого була у Харкові, а філії банку діяли по всій території України.

Українбанк став розрахунковим центром кооперації і мав свої представництва у великих містах інших республік

3.2. Зародження та розвиток банківської системи в Україні

Радянського Союзу, а також налагоджені кореспондентські відносини з європейськими банками у Берліні та Лондоні. Також Всеукраїнський кооперативний банк видавав різнострокові кредити й виконував функції товарного центру, закупаючи продукцію кооперативів. Велика популярність кооперації не відповідала політиці радянського уряду того часу, який із 1928 р. розпочав процес колективізації, і, як наслідок, ліквідація кооперативів спричинила припинення діяльності їхнього фінансового центру – Українбанку.

Наприкінці 80-х років Уряд СРСР розпочав новий курс державної політики на перебудову економіки директивним шляхом. Зокрема, зміни також стосувалися банківської системи СРСР і полягали у можливості створення комерційних банків. Упродовж 1989–1991 рр. у Москві зареєстрували близько шістдесяті українських банків. Вони розміщувалися дуже нерівномірно і володіли обмеженими ресурсами. Комерційні банкістворювали за галузевими принципами: кожне відомство чи міністерство хотіло мати свою кредитну «кишеню» – власний банк, який забезпечуватиме розвиток галузі грошовими засобами. Створення таких банків забезпечувало певну незалежність галузі від кредитної політики держави, реалізованої через спеціалізовані державні банки. Як українські комерційні банки у Москві також реєстрували банки, створені на основі установ Державного банку СРСР, які продовжували функціонувати зі статусом державних банків (на базі Республіканського Житлосоцбанку створено Укрсоцбанк, Агропромбанку – АПБ «Україна», Промбудбанку – Промінвестбанк).

Верховна Рада СРСР 1990 р. прийняла два закони (відповідно до світової практики), що регламентують функціонування банківської системи, зокрема системи центрального банку й системи комерційних банків: Закон «Про Державний банк СРСР» і Закон «Про банки й банківську діяльність». У такий спосіб заклали правову базу для створення дворівневої банківської системи, адекватної

ринковій економіці. У результаті розпаду СРСР наприкінці 1991 р. Держбанк скасували, а його активи розділили між новими республіканськими центральними банками. З проголошенням Незалежності України 24 серпня 1991 р. розпочався новий етап формування та розвитку національної банківської системи.

3.3. Банківські інституції Західної України

У всі часи розвитку Української держави Галичина залишалася її невід'ємною частиною незалежно від адміністративних устроїв і приналежності до різних держав. Львів як її адміністративний, культурний та діловий центр завжди відзначався високою бізнесовою активністю, свідченням чого можна вважати розвинену мережу банківських кредитних установ.

Розвиток товарно-грошових відносин, виникнення ярмарків і торжків сприяли появі такої форми торгівлі, як продаж товарів у кредит, під заставу, що зумовило появу векселів, якими користувалися у Львові з кінця XV століття. Через територію Західної України пролягали різноманітні торговельні шляхи, вона приваблювала купців із різних країн, що сприяло розвитку торгівлі, промисловості, сільського господарства та, своєю чергою, спонукало до виникнення та впорядкування банківської системи Галичини.

Наведемо економічні та політичні чинники формування банківської системи XIV–XV ст. у Західній Україні:

- формування магнатських і шляхетських землеволодінь;
- розширення внутрішньої торгівлі, організація ярмарків і торжків;
- розвиток зовнішньої торгівлі, зокрема зі Сходом і Півднем;
- збільшення частки експорту продукції сільського господарства і промислів (мед, віск, худоба, хутро, деревина, збіжжя);

- розвиток лихварства (поява векселів), що зумовило створення банківсько-торгових домів;

XVI–XVIII ст.

- бурхливе зростання старих і виникнення нових міст, які стали важливими господарськими, політичними та культурними центрами Галичини;

- зростання торгівлі та грошового обігу, розвиток кредитних відносин (короткостроковий споживчий і комерційний кредити на великі суми);

- зародження іпотечної системи кредитування.

Із розвитком торгівлі у XVI – першій половині XVII століття поживались кредитні відносини, які здебільшого характеризувалися використанням лихварського капіталу. Сформувався впливовий прошарок суспільства – лихварі, до числа яких здебільшого належали приватні особи, а також монастирі та церковні братства.

Зазначимо, що поряд із позитивними чинниками, які впливали на формування банківської системи Галичини, були і негативні, які значною мірою стримували розвиток банківської справи в Західній Україні. Наприклад, на території Галичини у XVI–XVII ст. відбувалося інтенсивне закріпачення населення, що відзначалося посиленням земельної, особистої, судово-адміністративної залежності селян від феодалів, загальнодержавним обмеженням свободи їхньої господарської діяльності. Крім того, економічний розвиток у Західній Україні помітно відрізнявся від економічного розвитку західноєвропейських країн. Україна стала колонією інших держав, рівень товарного виробництва яких був значно нижчим, що зумовило надзвичайно низький рівень життя селянства та обмежувало його можливості нагромадження грошових капіталів.

Другою важливою причиною стримування розвитку банківської діяльності в Західній Україні можна вважати особливості галицького торговельного капіталу, пов'язаного з відсталими формами економіки. Купці наживали на лихварстві

великі статки, отож не були зацікавлені інвестувати капітал у промисловість.

Перші згадки про заклади банківського типу у Львові припадають на XVI століття. Львівське Успенське Ставропігійське братство надавало грошові позики для своїх членів. У Статуті братства за 1586 рік ідеться про безвідсоткові грошові позики для братчиків, які надавали лише в разі великої потреби. Наголосимо, що таку статтю можна побачити в статутах так званих «церковних» банків.

Серед церковних братств Львова функції кредитної установи виконувало Вірменське братство, зусиллями якого було створено церковний банк «Mons Pius». Банк діяв у місті з 1640 до 1939 року (з перервами). Його вважали найдавнішою банківською установою Львова, що функціонувала протягом трьох століть. Період іноземної окупації краю позначився і на економіці. Міцні позиції у фінансовій, зокрема банківській, системі міста належали австро-угорським, німецьким, польським та іншим іноземним банкам. Новими формами організації кредитутогочасу стають приватні акціонерні банки, місцеві комерційні банки, ощадно-позикові товариства тощо, основний капітал яких – іноземний. Очевидно, що ці банки мали на меті отримати найбільший зиск через проведення своїх фінансових операцій, отож байдуже ставилися до потреб міста та його мешканців.

Тому виникла гостра необхідність у створенні власних банківських установ, які б захищали і відстоювали інтереси мешканців краю в умовах засилля як іноземного поневолення загалом, так і іноземного капіталу зокрема. Початковим етапом у формуванні львівських фінансових установ стало створення перших ощадних закладів міста у середині XIX ст., серед яких виокремимо Галицьку Касу Ощадності (1843). Упродовж 60–70-х років XIX ст. з'являються перші львівські банківські інституції – Рустикальний (Селянський) банк (1867) і Крилошанський банк (1873), діяльність яких спрямовувалася на допомогу і підтримку селянства.

3.3. Банківські інституції Західної України.

Окрім того, у першій половині XIX ст. внаслідок виокремлення банківництва з торгівлі утворилося багато дрібних приватних банківських домів. Наприклад, у 50-х роках XIX ст. утворили перший поважний Банківський дім Натансон і Каллір у Бродах, а в 60-х роках у Львові суттєво розвинув діяльність Банківський дім Озіяша Хоровіца, яким після смерті засновника 1875 р. управляв його син Самуель аж до 1924 р. Ще одним вагомим львівським банківським домом була фірма Шеленберга, яку незадовго до Другої світової війни поглинув віденський Merkur Bank. Подібною виявилася доля створеного 1874 р. Банківського дому Лілієн і Сокаль, що його 1911 р. викупив віденський Unionbank і перетворив на свою галицьку філію. Крім того, у Львові 1900 р. утворили Банківський дім Шутц і Гаец, а 1902 р. – Банківський дім Якоба Уляма.

Цікаві факти...

Вірменський банк – банківська установа, що існувала у Львові (у наш час вул. Лесі Українки, 14) з поч. XVI ст. до 1940 р.; згадується під назвою «Mons Pius», що з латинської означає «вершина милосердя». Початок своєї історії він бере від чотирьох вірменських братств, які вкладали в каси організацій кошти на допомогу вірменському шпиталю у Львові, монахам, потребуючим і хворим. Діяльність банку «Mons Pius» підтверджував цісарський патент. Австрійська губернська влада 27 листопада 1790 р. затвердила статут банку. До нього 1 березня 1792 р. долучили капітал ліквідованих ломбардів при львівських храмах Св. Анни і Св. Якова, а також у Бережанах, Городенці, Лисцю, Снятині, Станіславові, Кутах і Тисмениці. Щороку братство обирало керівництво банку й відповідальних осіб. Управляли братством два підскарбники.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. виникли українські фінансово-кредитні установи, які посідали значне місце в

обороні економічних інтересів українців. Першим українським банком був заснований 1895 року кооперативний банк «Дністер». Результатом надзвичайно великої й подвижницької діяльності кредитних кооперативів виявилось створення 1898 року Крайового Союзу Кредитового (Центробанку), який став головним об'єднанням кредитової кооперації усіх рівнів. Своєю діяльністю він започаткував формування автономної системи української галицької кооперації. Важливою банківською установою став Земельний банк іпотечний (1910), діяльність якого спрямовувалася на підтримку українського селянства на основі іпотечних позик. Банки надавали необхідні фінансові ресурси для розвитку господарства та піднесення добробуту українського народу. Зокрема, Центробанк приймав вклади від населення під 12 % річних, Земельний банк іпотечний надавав позики під 4,5 % річних терміном до 50 років.

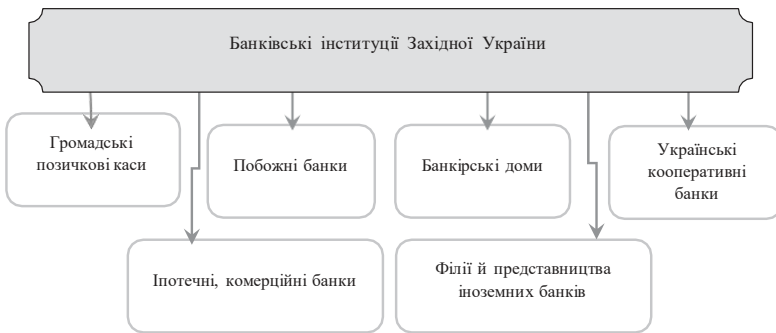
Окрім того, у середині XIX ст. на Західній Україні, як і на східноукраїнських землях, відбулося реформування кредитно-банківської системи, що його проводив уряд Австрійської імперії. В Україні у 90-ті роки посилювався вплив великих банків, капітали яких часто були іноземними. Зокрема, в Галичині виникли філії та представництва емісійного Австро-Угорського банку, уповноважені представництва західноєвропейських комерційних банків, які слугували знаряддям колоніальної економічної політики.

Наскільки необхідним був для промисловців і купців кредит в умовах розвитку капіталізму показує те, що протягом першої половини XIX ст. у багатьох містах неодноразово намагалися організувати приватні банки. Роль ініціаторів найчастіше відігравали купці, які надавали необхідні основні капітали для створюваних банків.

Отже, утворення банківських установ різних форм власності у Західній Україні було необхідною передумовою розвитку на цій території капіталістичних відносин. Початок XX ст. у Галичині характеризувався зростанням українських

3.3. Банківські інституції Західної України.

фінансово-кредитних товариств і установ. У цей період сформувалася та функціонувала широка мережа ощадних кас, іпотечних, кооперативних банків, кредитних спілок та інших банківських структур. Поступово Львів став одним із важливих фінансових центрів Австро-Угорщини, де функціонувало чимало філій банків різних країн. Елементи банківської системи Галичини, які діяли на території Західної України упродовж XIX–XX ст., відображено на рисунку 3.2.

3.2. Елементи банківської системи Західної України
(XIX–XX ст.)

Як уже зазначалося вище, кооперативний рух у Західній Україні, започаткований у другій половині XIX ст., був не тільки інструментом отримання необхідних для господарського розвитку кредитів, а й засобом вираження національно-визвольних прагнень через виховання народу й підготування його до майбутньої самостійності. У Галичині паростки української кооперації сягали 1870-х років, коли з ініціативи духівництва у селах при парафіях організовувалися допоміжні каси, громадські склади збіжжя, які згодом трансформувались у кредитні спілки.

Кредитна спілка – громадська організація, створена на добровільних засадах з метою фінансового та соціального

захисту її членів, які гуртуються переважно за родом діяльності. Кредитну спілку створюють як юридичну особу з ініціативи групи людей, об'єднаних за певними (територіальними, професійними тощо) ознаками. Вона об'єднує тільки фізичних осіб, а її діяльність пов'язана здебільшого з дрібними позичальниками. Філософія діяльності кредитної спілки передбачає мінімізацію.

Зазначимо, що на території Галичини існувало два види кредитних спілок. Якщо у містах більше поширилися кредитні спілки Шульце, то в сільській місцевості особливою популярністю користувалися райффайзенки.

Основою діяльності кредитних спілок Шульце слугував німецький тип народного банку «Шульце», тобто членські внески виявилися доволі високими, а відповідальність членів обмежувалася розміром вкладу. Обслуговуючи Галицький повіт, він мав концентрувати заощадження місцевої інтелігенції, службовців, духівництва, заможного міщанства й селянства та задовольняти потреби у кредиті міських ремісників і купців, а ще – давати довгострокові кредити селянству: менші суми – під боргові розписки, більші – під заставу нерухомого майна. До 1914 р. у Галичині діяло 238 кредитних спілок типу Шульце.

Кредитні спілки райффайзенівського типу (райффайзенки), як вже зазначено вище, були поширені у сільській місцевості. Таку назву спілки отримали на честь свого творця Фрідріха-Вільгельма Райффайзена (1818–1888). Система кредитування типу райффайзенок сформувалася з благодійних сільських організацій і призначалася бідному населенню. На відміну від спілок Шульце, розмір членських внесків був незначним, але члени райффайзенок несли необмежену відповідальність за зобов'язаннями кредитного товариства. Цією справою клопотався Дем'ян Савчак – депутат Галицького сейму і член його виконавчого органу – Крайового відділу. З його ініціативи сейм виділив кошти на створення спілок райффайзенівського типу і

3.3. Банківські інституції Західної України.

заснував 1899 р. при Крайовому відділі спеціальну установу – Бюро патронату для їхньої організації та нагляду. Але влада доручила безпосереднє керівництво патронатом Ф. Стефчикові, від чого й пішла назва створених у такий спосіб спілок – «каси Стефчика». Їх засновували переважно в таких селах, де було більше мешканців польської національності; ксьондза і дідича висували на голів надзірних рад, а у члени ради – римо-католиків або «порядних русинів». Коли громада була невеликою, то до неї прилучали сусідню велику українську, щоб у такий спосіб унеможливити в ній заснування окремої райффайзенки. Так імперська влада під впливом польської спільноти стримувала розвиток українських спілок, обмежуючи можливості української нації щодо самостійної господарської діяльності. На час виникнення патронату вже діяло 26 райффайзенок, а протягом перших двох років його існування виникло ще 126. До Першої світової війни з-понад 1 500 райффайзенок у Галичині було тільки 400 з українською мовою врядування та українською дирекцією (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Розвиток кооперативного кредитування у Галичині XIX–XX ст.

Рік	Назва	Характеристики й аспекти діяльності
1	2	3
1894	Кооператив «Віра»	Створений у Перемишлі з ініціативи адвоката Теофіла Кормоша. Членські внески були доволі високими, а відповідальність членів обмежувалася розміром вкладу. Обслуговував Галицький повіт, концентрував заощадження місцевої інтелігенції. Надавав довгострокові кредити селянству: менші суми – під боргові розписки, більші – під заставу нерухомого майна

Продовження табл. 3.6

1	2	3
1895	Кооперативний банк «Дністер»	Банк був товариством взаємного кредитування, надаючи матеріальну допомогу своїм членам. На кінець 1912 р. у ньому було: членів – 5 968, капіталу – 474,3 тис. крон, вкладів – 3 683,4 тис. крон, банківських кредитів – 695,5 тис. крон, позичок членам – 4 495,0 тис. крон, зокрема українським кредитним кооперативам – 933,6 тис. крон. Загальна сума балансу сягала 5 млн крон. За 17 років роботи банк відрахував на культурно-освітні цілі 120 тис. крон
1895	Позичкова каса «Поміч» у Тереховлі	У перший рік існування каса мала 64 членів, 1 186 крон паїв, 158 крон запасного фонду, 2 112 крон вкладів і видала 4 170 крон позичок. До 1900 р. товариство оперувало тільки вкладками членів і власними капіталами (пайовим і запасним). До 1912 р. воно збільшило свої зовнішні кредити до 126 940 крон. Але останні не були основним позичковим капіталом, бо зростали також вклади членів, які 1912 р. становили вдвічі більшу суму, ніж зовнішні кредити. До 1912 р. зросли й власні капітали: членські паї, запасний фонд, спеціальний фонд для покриття позичкових збитків
1898	Крайовий союз кредитовий у Львові	Членами союзу могли бути юридичні та фізичні особи. Об'єднав 258 членів, зокрема 28 кооперативів; сума паїв становила 18 361 крону, запасний фонд – 258 крон, ощадних вкладів мав 183 949 крон. Союз 1913 р. налічував 906 членів, зокрема 427 кооперативів, 1 110 000 крон власного майна, 1 706 119 крон вкладів, 4 264 406 крон виданих позичок, а загальний оборот сягав майже 106 млн крон

3.3. Банківські інституції
Західної України.

Закінчення табл. 3.6

1	2	3
1899	Спілки райф-файзенowego типу («каси Стефчика»)	Засновником кас був депутат Галицького сейму у Львові Францішек Стефчик, від чого й у народі вони отримали назву «каси Стефчика». Ці каси створювали на взірць німецькихощадно-кредитнихспілокФрідріха Вільгельма Райффайзена. Діяли переважно в селах, де було більше мешканців польської національності. У селах із невеликою громадою до неї приєднували сусіднювелику українську, щоб утакий спосібунеможливити в ній заснування окремої райффайзенки. Так імперська влада під впливом польської спільноти стримувала розвиток українських спілок, обмежуючи можливості української нації щодо самостійної господарської діяльності

Водночас розвинений ринок землі та міської нерухомості виявився причиною виникнення в Галичині системи іпотечного кредиту. Місцеві поміщики 1841 р. утворили у Львові Галицький державний кредитний інститут – Земельне (Крайове) кредитне товариство, яке стало постачальником іпотечного кредиту для сільського господарства. Цей заклад мав місцевий характер, і його операції обмежувалися двома провінціями – Галичиною та Буковиною.

На той час Австрійська імперія не мала загального для всієї держави джерела іпотечного кредиту, однак не можемо стверджувати, що виникнення іпотечних банків сильно змінило економічний стан нерухомості. Потреба в кредиті задовольнялася масою місцевих громадських закладів, котрі, хоч і не мали характеру іпотечних банків, але розміщували свої вільні капітали під іпотечне забезпечення. До них належали ощадні, сирітські, позичкові каси, позичково-ощадні та страхові товариства. Зі зростанням цих закладів збільшувалися операції

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

з іпотечним кредитом. Лише 1856 р. при Австрійському національному банку відкрили відділення іпотеки, яке мало здійснювати свої операції на території всієї імперії.

Іпотечний банк – банк, що спеціалізується на наданні довготермінових кредитів під заставу нерухомості (будівель, землі тощо) та випуску заставних листів, забезпечених нерухомістю.

У бідніших аграрних провінціях, до яких належала й Галичина, населення було переважно рільницьким і грошей не мало. З цієї причини дуже повільно зростали заощадження, що не відповідало постійній потребі землевласників у капіталі. За відсутності значних місцевих заощаджень особливого значення набували іпотечні банки (*табл. 3.7*). Зокрема, 1889 р. у Галичині загальної суми іпотечних позик усіх закладів у розмірі 175 535 тис. злотих ринських (гульденів) 82,5 % припадало на іпотечні позики банків. Дослідники поділяють усі тогочасні іпотечні банки на дві групи (*рис. 3.3*).

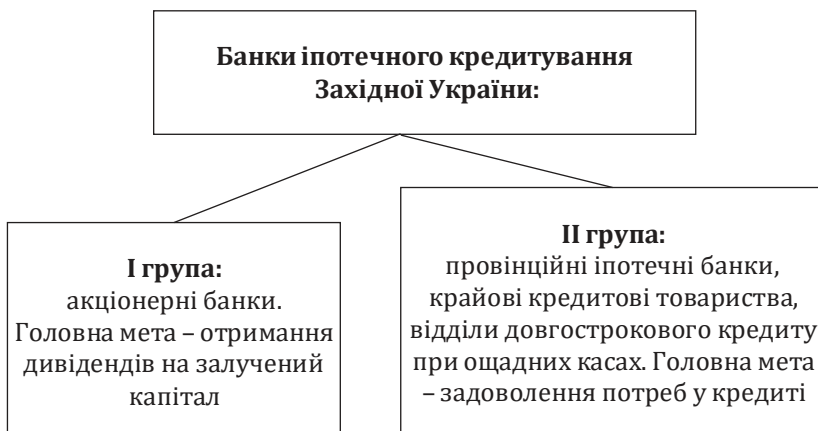

Рис. 3.3. Іпотечні банки Галичини (XIX ст.)

Банківські установи кінця XIX – початку XX ст. у системі іпотечного кредитування Галичини

Рік	Назва	Характеристики й аспекти діяльності
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1867	Галицький акціонерний гіпотечний банк	Перша акціонерна установа, що мала право, крім надання іпотечних кредитів та емісії заставних листів, надавати короткострокові вексельні та ломбардні кредити. Іпотечні позики забезпечувались і міською, і сільською нерухомістю. При цьому їхній обсяг обмежувався 50 % вартості нерухомості або 33,3 % вартості лісу. Попри відсутність відповідного застереження у статуті, селянам позики не надавали. В останні перед Першою світовою війною роки банк систематично отримував прибутки і виплачував акціонерам 10-відсоткові дивіденди. Обсяг наданих банком позик 1914 р. становив 207 млн крон. 19141–916 рр. – період застою в діяльності банку. Складовою Австрійського концерну в Польщі, далі провадив свою діяльність на українських землях і проіснував до Другої світової війни
1868	Рустикальний банк у Львові	Селянський кредитний заклад. Мета його діяльності – надання майнового та особистого кредиту дрібним землевласникам і ремісникам у Галичині й на Буковині, довгострокового кредиту без майнової застави сільським громадам та іншим юридичним особам у краї. Кредит надавали в розмірі не більш 3/5 вартості землі, не обтяженої боргами, у заставних листах чи готівкою. Готівкою позику надавали за умови її розміру до 1/5 вартості іпотеки строком на 1 рік і з подальшою сплатою протягом 2-х років. Кредит, з погашенням протягом 6–14 років, надавали у 6-відсоткових заставних листах, хоча реально стягували 10–12 %, (у той час це було доволі дорого)

Закінчення табл. 3.7

1	2	3
1872	Крило-шанський банк	Львівський інститут іпотечного кредитування. Загальний заклад рільничо-кредитний для Галичини та Буковини. Емітував заставні листи під іпотеку сільської або міської нерухомості в малих провінційних містечках. Недбале керівництво призвело до ліквідації банку 1886 р.
1881	Крайовий банк для Королівства Галичини і Лодомерії	Створений за рішенням Крайового сейму для здешевлення іпотечного кредиту не тільки для великих землевласників, а й для звичайних селян. Виконував деякі обов'язки центрального банку, що, зокрема, виявлялось у допомозі комерційним банкам (1902 р. - Галицькому банку для торгівлі й промисловості) та їхньої ліквідації (1884–1889 рр. – Рустикальний банк). Іпотечні позики надавали під 5 %, їхня мінімальна сума становила 100 гульденів. Найбільшою популярністю користувалися великі за обсягом позики (понад 10 тис. гульденів), частка яких у загальній сумі іпотечних кредитів 1889 р. сягала 76 %.
1910	Галицький земельний іпотечний банк	Створений у Львові на базі Галицької задаткової каси. Від Галицького акціонерного іпотечного банку відрізнявся тим, що надавав іпотечний кредит у 4,5-відсоткових заставних листах не тільки власникам землі та міської нерухомості, а й селянам. Капітал банку 1919 р. подвоївся завдяки чеським акціонерам (Празького кредитного банку й Аграрного банку в Празі). Банк 1920 р. почали називати земельним кредитовим. Надалі він розгорнув бурхливу діяльність: заснував 13 відділень у всій Польщі (зокрема, в Коломиї, Кракові, Варшаві), брав участь у створенні промислових підприємств, надавав короткострокові кредити. Кризи 1925 та 1930 рр. похитнули міцність банку і спричинили його ліквідацію.

Зазначити, що в галицьких кредитових закладах простежувалося змішування акціонерних засад із засадами взаємності. З одного боку, утворювався особливий, незалежний від резервів основний капітал, що приносив власникам паїв дивіденди, а з іншого, - позичальники, отримавши позику, перебирали кругову поруку за зобов'язаннями кредитного закладу, що характерне для взаємних товариств. Історія формування системи банківських установ іпотечного кредитування Галичини кінця XIX ст. – початку XX ст. відображена у таблиці.

Своєю чергою, важливу ланку формування банківської системи Галичини становили побожні банки при церквах. Практика їхнього створення прийшла з середньовічної Італії та знайшла своє відображення у Львові. Найбільшого успіху в цій справі досягли вірмени, які через організацію прицерковних братств намагалися боротися з лихварством і підтримувати бідних членів своєї громади. Хоча 1648 р. у Львові налічували лише 148 вірменських родин, вони зуміли за період від 1640 р. до 1728 р. організувати аж чотири побожні банки при своїй кафедрі.

Отже, протягом 1640–1728 рр. львівські вірмени створили при своїй церкві чотири побожні банки. 1640 р. заснували братство Муки Господньої під опікою св. Григорія; 1654 р. – братство при образі Непорочного Зачаття Марії-Діви; 1710 р. – братство при образі Матері Божої Язловецької; 1728 р. – братство Найсвятішої Трійці. Чотири братства 1790 р. об'єдналися й утворили новий побожний банк. Ліквідувала банк радянська влада 1940 р.

Кожне вірменське братство мало ретельно складений статут, згідно з яким до братств могли належати тільки побожні люди зі зразковою поведінкою. У ньому зазначали терміни, кому і під які відсотки надавали позики, які речі приймали в заставу і що робити з тими, хто не повертав гроші у передбачені терміни.

Послугами вірменських побожних банків здебільшого користувалися багаті вірмени, євреї, заможні шляхтичі. Тобто позики надавали не найбіднішим, а тим людям, яким терміново бракувало готівки. Найчастіше предметами застави були золоті перстені з діамантами, годинники, хрестики, кульчики та інші прикраси. Зі срібла, поряд із біжутерією, заставляли столові предмети (ложки, ножі, келихи та ін.). Шляхта залишала в заставу різноманітну зброю: шаблі, сагайдаки, навіть гармати. Для правильної оцінки предметів застави братствозапрошувало ювеліра. Наприклад, у братстві при образі Непорочного Зачаття Марії-Діви такий працівник отримував на рік 18 злотих.

Основними видатками братств були винагорода для капелана, ювеліра, слуги, який обслуговував богослужіння, милостині для бідних сиріт, утримання хворих у лікарнях. Були також одноразові видатки, наприклад, на срібну лампу до церкви, хоругву, рами до образів чи на відрядження архієпископа та ін.

Змінило діяльність побожних банків приєднання Львова до Австрійської імперії. Австрійська влада високо оцінила діяльність цих банків і визнала їх як інституцію, що «охороняє бідних від лихварів», та ухвалила реорганізувати банки. Так 28 грудня 1788 р. всі чотири побожні банки об'єднали в один. В одну скарбницю звели всі гроші й невикуплені предмети застави, внаслідок чого утворився капітал розміром 181 191 польський злотий (з них 5 031 злотий готівкою). Обрали двох нових провізорів, завели спільну книгу, де зареєстрували всі предмети застави. Крім того, вели касову книгу, в якій записували доходи й видатки новоутвореного банку.

3.4. Становлення та розвиток банківської системи після проголошення незалежності

Законом України «Про економічну самостійність України» (3 серпня 1990 р.) визначено, що Україна на своїй території самостійно організовує банківську справу, грошовий обіг та створює банківську систему. Діюча в країні банківська система виникла на основі прийнятого Верховною Радою України 20 березня 1991 Закону України «Про банки і банківську діяльність».

Україна вийшла зі складу Радянського Союзу 1991 року і проголосила свою незалежність. Національний банк України створено 20 березня 1991 року на базі республіканського відділення Держбанку СРСР, Ощадбанк відокремився від Ощадбанку СРСР. Кількість банківських установ різко зростає.

Розпочався *перший етап* розвитку банківської системи Незалежної України. У період з жовтня 1991 і протягом 1992 рр. НБУ перереєструє комерційні банки України, зареєстровані колись Держбанком СРСР.

У цей самий період галузевий капітал, тобто частку капіталу, вкладеного у комерційні банки різними державними установами, поступово витісняє ринковий капітал спільних та малих підприємств, акціонерних товариств, а державні банки акціонують (приватизують) персонал банків та великі клієнти.

Другий етап (1992–1994) – виникнення банків «нової хвилі». На цьому етапі у різних бюджетних та позабюджетних фондів та диверсифікації пасивів діючих банків виникає наука комерційних банків. У комерційних банках спостерігаються подальше зменшення частки «міністерського» капіталу, що спричинила постанова Кабінету Міністрів «Про передачу міністерських пакетів акцій на управління до Міністерства фінансів України».

Цією постановою передбачали, що Міністерство фінансів одержуватиме дивіденди від акцій, які належать іншим

міністерствам. Зрозуміло, що це не влаштувало власників акцій, отож вони намагались вилучити свої кошти із комерційних банків та інших комерційних товариств.

Водночас спостерігалось масове народження дрібних «кишенькових» банків. Значна їхня частина мала приватний капітал, однак він був надто мізерним, щоб забезпечити ліквідність банку. Дрібні банки непогано заробляли на гіперінфляції, 1992–1994 рр., використовуючи цей зовнішній незалежний від них чинник.

З 3 вересня 1992 року Україна стає членом Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Світового банку та є однією з чотирьох найбільших позичальниць МВФ (входить у «четвірку» разом з Аргентиною, Єгиптом та Пакистаном). Український бізнесмен і політик Сергій Тігіпко ініціює створення ПриватБанку. Установа 19 березня отримує ліцензію, а Тігіпко очолює її правління. Леонід Черновецький, своєю чергою, створює Правекс Банк. Отже, банківська сфера доволі непогано розвивається.

Гіперінфляція 1993 року набуває різких темпів. Економіка падає на 14,2 %, а ціни зростають на 10 155 %. Спинити гіперінфляцію вдалося тільки після введення 1996 року нової національної валюти – гривні.

Перший кредит МВФ надає Україні 1994 року.

Третій етап (1994–1996) – це етап банкрутства. Активізація роботи Національного банку України і побудови чіткої системи регулювання діяльності комерційних банків співпала з періодом призупинення інфляційних процесів, які були основним джерелом безбідного існування низки комерційних банків.

Ці банки не були готові до жорсткого контролю з боку НБУ, до зміни кон'юнктури фінансового ринку, до централізованого управління банківською системою, що поставило їх на межу банкрутства. Процес масового банкрутства комерційних банків вніс ускладнення у функціонування не тільки банківської системи, а й позначився на всій економічній системі. Це

3.4. Становлення та розвиток банківської системи України після проголошення Незалежності.

підірвало довіру у вкладників до банківської системи.

На кредитно-фінансовому ринку України починають працювати іноземні банки та їхні представництва. Важливим моментом функціонування банківської системи цього періоду була зміна складу акціонерів, зміна власників багатьох комерційних банків та окремих філій шляхом продажу та перепродажу.

Четвертий етап (1996–1999) – стабілізація та впровадження національної валюти – гривні. Президент Кучма 25 серпня 1996 року підписує указ щодо введення в обіг гривні. Уже 2 вересня Національний банк випускає нову валюту в народ і припиняє емісію карбованців. Вони підлягали обміну за курсом: 100 тис. карбованців = 1 гривня. Офіційний курс щодо долара встановили на рівні 1,76 грн.

Цей етап характеризується боротьбою Національного банку з інфляційними процесами, створенням сприятливих умов для проведення грошової реформи і введенням в обіг національної грошової одиниці – гривні. Також у цей період посилюється контроль за діяльністю комерційних банків із боку НБУ.

П'ятий етап (1999–2008) – розвиток банківської системи в умовах реструктуризації економіки, падіння прибутковості банківських операцій, збільшення та консолідації капіталу банків.

З моменту проголошення незалежності України її банківська система перебувала в процесі розбудови. Протягом останніх років відбулися істотні зрушення у становленні і розвитку банківського законодавства України.

Етапним моментом стало прийняття 7 грудня 2000 року закону України «Про банки і банківську діяльність», який загалом відповідав міжнародним стандартам у сфері банківського регулювання, у тому числі рекомендаціям Базельського комітету з банківського нагляду та директивам Європейського Союзу (ЄС) з питань координації діяльності кредитних установ. Цей закон визначив і врегулював основні

засади створення, реорганізації, діяльності, відновлення платоспроможності та ліквідації банків, здійснення нагляду за ними, а також порядку застосування до них відповідних заходів впливу. Отож його можна розглядати як рамковий законодавчий акт, що визначив ключові засади функціонування банківської системи України.

Закон України «Про платіжні системи і переказ грошей в Україні», прийнятий 5 квітня 2001 р., вперше на законодавчому рівні врегулював питання здійснення розрахунків в Україні (у тому числі банківськими установами), а також вперше визначив правовий статус електронних платіжних документів. Закон України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб», прийнятий 20 вересня 2001 р., вперше в Україні запровадив схему гарантування вкладів населення в банках як засіб підвищення довіри населення до банків і сприяння додатковому залученню коштів в економіку країни. Крім того, протягом 2000-2001 років Національний банк України здійснив значний обсяг правотворчої роботи, спрямованої на приведення у відповідність своєї нормативно-правової бази до положень закону України «Про банки і банківську діяльність».

Система інтернет-банкінгу Приват24 запрацювала 26 березня 2001 року. Така система стала першою в Центрально-Східній Європі, а у світовому вимірі у той час вона стала однією з найпередовіших.

У банківській системі до 2008 року спостерігалися позитивні тенденції: вона набувала ринкового типу, в державі реєструвались іноземні банки та їхні представництва, відбувалася зміна акціонерів шляхом продажу і перепродажу банків, а також реєстрація нових банків.

Виникнення фінансової та економічної кризи в Україні стало очевидним восени 2008 року з погіршенням низки економічних показників та повідомлень про фінансові проблеми деяких провідних комерційних банків країни. ЗМІ повідомляли про істотне скорочення попиту на залізо та сталь,

3.4. Становлення та розвиток банківської системи України після проголошення Незалежності.

що спричинило зменшення обсягів експорту та надходження валюти до української економіки. Восени та на початку зими ціни на нерухомість впали на 25 %, було призупинено понад 80 % будівельних проєктів.

Шостий етап (2009) – фінансова криза. За оцінкою МВФ, обчислений у доларах США ВВП України за 2009 рік скоротився на 35,6 % (179,6 млрд дол. США 2008р. порівняно з 115,7 млрд дол. США 2009р.). Внаслідок цього припинили кредитувати іпотеку і будівництво, що практично звело попит до нуля. Після виходу з кризи система функціонувала в умовах достатньо стабільної ліквідності, проте частка іноземного капіталу в банках скорочувалася.

Сьомий етап (2014 р.). Політична та військова нестабільність 2014 року негативно вплинула на банківську систему: стався значний відтік клієнтських коштів, якість клієнтського портфеля впала. Ліквідність та платоспроможність системи перебували під тиском. Кількість неплатоспроможних банків істотно зросла в час, коли криза платіжного балансу трансформувалась у банківську та боргову кризу.

В умовах російсько-української війни на банківський сектор вплинули депресія економічної активності і погіршення стану державних фінансів; як результат – напруга на грошово-кредитному ринку, зниження довіри до банківської системи та національної валюти. Чинниками виникнення кризи стали : значне падіння ВВП – 7,5 % 2014 року, девальвація гривні – 100 %; споживча інфляція – 24,9 %; втрата третини депозитів у банках. У результаті міжнародні резерви країни знизилися до найнижчого за 11 років рівня – 7,533 млрд дол. США.

Наприкінці 2015 року стан банківського ринку почав покращуватися і на початку 2016 року ліквідність усієї системи досягла найвищого показника у 100 млрд грн. Кінець 2016 року відзначився націоналізацією ПриватБанку – істотною подією для всієї економіки. Всього ж, за підсумками

2016 року, система отримала рекордні збитки у 159 млрд грн.

У березні ухвалили рішення заборонити банкам із російським капіталом виводити кошти за межі України на користь пов'язаних осіб.

Цікаво знати...

«Сучасний банк – це універсальне фінансове підприємство, що здійснює професійне управління грошовими ресурсами суспільства й виконує відповідні специфічні функції в економіці на законній підставі та під юрисдикцією державних органів, що забезпечують регулювання та контроль банківської діяльності»

(В. Міщенко)

У роки незалежності України не лише реформовано, й створено нову банківську систему:

- створено основи дворівневої банківської системи, валютного ринку та ринку цінних паперів;
- здійснено перший етап реформування грошової системи держави з уведенням проміжної валюти – українського карбованця, що стало передумовою для проведення грошової реформи і введення національної грошової одиниці – гривні;
- створено національну платіжну систему із запровадженням нових прогресивних технологій перерахування коштів на основі електронних платежів, що дало змогу досягти світового рівня обробки інформації у сфері міжбанківських розрахунків;
- введено в дію банкотно-монетний двір та фабрику банкотного паперу, що дало змогу створити потужності з друкування банкнот та карбування монет;
- розпочато реформування бухгалтерського обліку та звітності в банках;

3.4. Становлення та розвиток банківської системи України після проголошення Незалежності.

- напрацьовано нормативну базу для здійснення монетарної політики та банківського нагляду;
- діяльність НБУ, його монетарна політика позначилися позитивно на подоланні гіперінфляції, керованості інфляційних процесів.

Контрольні запитання для закріплення матеріалу

---

1. Де з'явилися перші громадські банки?
2. Хто надав банку право відлучати від церкви всіх боржників?
3. На якому етапі розвитку банківської справи зародилося сучасне розуміння в сучасному вигляді?
4. Скільки етапів еволюції банківської системи Ви знаєте?
5. Чим зумовлено виникнення банківських установ у Київській Русі?
6. Назвіть документи, які формували та регулювали систему банківсько-кредитних відносин Київської Русі.
7. Які перші монети почали масово надходити на територію Галицької Русі та Волині ще на початку XIV ст.?
8. Унаслідок багаторічних старань якого гетьмана відновилась емісія півторагрошовиків на теренах сучасної України?
9. В яких роках на Буковині почали з'являтися акціонерні фінансові установи?
10. Коли на теренах сучасної України зареєстровано Перший кооперативний банк?

Тестові завдання

Знайдіть одну правильну відповідь:

- 1. Розвиток банківської системи розпочався з появи банків, коли:**
- 1) збільшилися золотовалютні запаси;
  - 2) з'явилися обігові паперові кошти;
  - 3) виникла потреба у функціонуванні мережі спеціальних установ.

2. Чинники впливу на формування банківської системи - це:

- 1) сторичні політичні та національні традиції;
- 2) збільшення грошових запасів;
- 3) знецінення поняття «бартер».

3. Термін «банк» означає:

- 1) запас;
- 2) конторка;
- 3) скриня.

4. Банк працює на підставі:

- 1) договорів вкладників і банку;
- 2) банківської ліцензії;
- 3) банківського договору.

5. У стародавніх Вавилоні і Греції першими банкірами були:

- 1) купці;
- 2) церкви;
- 3) жреці.

6. Королівські банки були у:

- 1) Франції;
- 2) Англії;
- 3) Єгипті.

7. Другий етап еволюції банківської системи - це час:

- 1) коли роль у відродженні банківської справи відіграли хрестоносці;
- 2) коли роль у відродженні банківської справи відіграли тамплієри.
- 3) орденів та закритих спілок;
- 4) правильні варіанти 1 і 2.

8. Папа Римський надав банку право відлучати від церкви всіх боржників у:

- 1) 1463 р.;
- 2) 1465 р.;
- 3) 1466 р.

9. Право Папи Римського відлучати від церкви всіх боржників тривало:

- 1) 45 років;
- 2) 49 років;
- 3) 42 роки.

10. Зародження банківської справи у сучасному вигляді відбулося:

- 1) на першому етапі еволюції банків;
- 2) на другому етапі еволюції банків;
- 3) на третьому етапі еволюції банків.

Рекомендована література

1. Банківська система : підручник [для студентів, аспірантів, викладачів екон. спец.] / М. І. Крупка, Є. М. Андрущак, І. В. Барилук та ін. ; за ред. М. І. Крупки. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 554, [2] с.
2. Василенко Л. І., Василенко А. В. Фінанси : навч. посібник / за ред. Л. І. Василенко. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2003. 199 с.
3. Воробйова О. І. Банківська система країни та її вплив на реальний сектор економіки : монографія. Сімферополь : Доля, 2008. 198, [1] с.
4. Кузнецова С. А., Вареник В. М., Вакулич М. М. Фінанси : навч. посібник / за заг. наук. ред. С. А. Кузнецової. Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2014. 384 с. URL: https://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/474/1/Фінанси_2014.pdf.
5. Ставерська Т. О., Іванюта О. М. Історія фінансів : навч. посібник. Харків : Іванченко І. С., 2013. 83 с.
6. Юхименко П. І., Федосов В. М., Лазебник Л. Л. та ін. Теорія фінансів : підручник / за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 576 с.

Розділ 4

ЗАРОДЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ

- 4.1. Історичні передумови поняття «бюджет».
- 4.2. Теоретичні основи формування бюджетної системи.
- 4.3. Становлення та розвиток бюджетного устрою в Україні.
- 4.4. Становлення бюджетної системи України після проголошення незалежності.

Ключові терміни і поняття: *бюджет; бюджетні відносини; бюджетна система; бюджетна політика; доходи бюджету; видатки бюджету; бюджетне законодавство; бюджетна безпека; бюджетний механізм; бюджетний кодекс.*

4.1. Історичні передумови поняття «бюджет»

У результаті тривалого історичного процесу формування та становлення держав, трансформації їхнього економічного й фінансового стану виникла потреба у складанні кошторисів і рахунків, які б відображали обсяг, структуру, рух зібраних доходів та здійснених видатків у грошовій формі. Такі кошториси стали попередниками бюджету, а традиції їхнього складання заклали основу початкової практики формування бюджетного процесу.

Причини виникнення бюджету:

- розвиток товарно-грошових відносин;
- становлення та розвиток конституційності й парламентаризму;
- формування держави як інституту;
- потреба розширеного відтворення та забезпечення соціальних гарантій.

Історія виникнення бюджету та процес його затвердження бере початок у Великій Британії. Перше відоме використання

дефініції «бюджет» британська енциклопедія (Encyclopedia Britannica) датує 1618 р. За визначенням Інститутумовознавства НАН України, термін «бюджет» запозичений із французької мови: фр. «*budget*» походить від англ. «*budget*» (мішок скарбника), котрий зводиться до фр. «*bougette*» (малий мішок) від фр. «*bouge*» (скриня), що походить від лат. «*bulga*» (кошіль, шкіряний мішок), запозиченого з галльської мови.

Починаючи з XIV ст. бюджет асоціювався зі шкіряним мішком скарбника, в якому паперові документи та рахунки приносили до парламенту на підтвердження цільового фактичного використання субсидій, раніше наданих короні, для звітнього контролю та остаточного схвалення народними представниками у парламенті, а також обговорення розрахункових кошторисів, їхнього цільового призначення й вотування. Поступово категорія «бюджет» набула поширення й під цим поняттям стали розуміти розглянутий та затверджений законодавчим органом держави план доходів і видатків.

Походження терміна можна простежити за своєрідною історичною процедурою. Протягом XVII–XIX ст. в Англії канцлер казначейства (міністр фінансів), виступаючи в парламенті з інформацією про майбутні доходи та видатки держави, відкривав свій шкіряний портфель або мішок, де й містився звіт про стан державних фінансів за попередній рік. Канцлер казначейства надавав розрахунки державних видатків і джерел їхнього покриття, щоб вотувати державний розпис з відкриттям асигнувань на наступний бюджетний період разом із підтверджуючими паперовими документами. Власне цей звіт і назвали терміном «*budget*», який згодом почали використовувати і в інших країнах, позначаючи державний розпис доходів та видатків або зведений кошторис. Звідси й походять такі фінансово-правові поняття, як «бюджет», «відкрити бюджет», «бюджетне право» та сформувався поняття бюджету як економічної категорії у сучасному розумінні.

Бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Вирізняють об'єктивні і суб'єктивні чинники формування бюджету і розвитку бюджетних відносин.

Об'єктивні:

- характер виробничих відносин та рівень розвитку продуктивних сил, що впливають на зміст бюджету;
- природні особливості країни;
- особливості економічного розвитку країни;
- традиції та специфічні риси розвитку країни на певному історичному етапі.

Суб'єктивні:

- тип держави;
- політика уряду країни у відповідний період;
- економічні пріоритети розвитку країни;
- зовнішня та внутрішня економічна ситуація в країні.

Як засвідчує історія фінансів, бюджет почали формувати ще у феодальний період. Середньовічні держави запроваджували звіт міністрів в простановище держави та необхідність акумулювання нею коштів. Державні доходи були в розпорядженні короля-суверена та невіддільні від інших видів доходів його власності. У середньовічній Європі монархи, посилюючи свою владу, намагалися встановлювати податки та збори на власний розсуд без будь-якого погодження, однак це викликало обурення населення, а інколи навіть провокувало революційні події. Зокрема, англійська революція 1688–1689 рр., результатом якої став Білль про права (Bill of Rights), започаткувала загальний крах феодалізму в Європі та стала найпрогресивнішим чинником генезису бюджетного процесу. Вона покінчила з феодально-абсолютистським устроєм, зумовила розвиток капіталізму та просунула Англію далеко вперед у процесі формування бюджету, бюджетного права та бюджетних відносин, які згодом знайшли своє поширення й у інших країнах (табл. 4.1).

Об'єктом бюджетних правовідносин є грошові кошти, які акумулюються в державному і місцевих бюджетах. **Суб'єктами бюджетних правовідносин** є учасники, що беруть участь у розподілі доходів і видатків між бюджетами, одержанні бюджетних асигнувань, складанні, розгляді та затвердженні бюджетів.

Таблиця 4.1

Етапи становлення бюджету, бюджетного права та бюджетних відносин у Великобританії VII–XX ст.

№ етапу	Період	Характеристика
I	VII–XI ст.	Абсолютна монархія. Створення королівської ради (<i>royal court</i>). Зародження парламенту та конституційності. Поділ між казною короля та фінансами держави – відсутній. Королівські витрати коштів казни становили державну таємницю
II	XII ст.	Абсолютна монархія. Утворення вищої фінансової установи – Палати казначейства. Укладено Велику хартію вольностей і Лісову хартію для громадян (1215). Прийнято перший конституційний акт і створено парламент. Встановлено зобов'язання для монарха покривати видатки королівства доходами своїх доменів
III	XIII ст.	Абсолютна монархія. Утворення вищої фінансової установи – Палати казначейства. Укладено Велику хартію вольностей і Лісову хартію для громадян (1215 р.). Прийнято перший конституційний акт і створено парламент.

Державотворення Англії протягом тисячолітньої історії становлення та розвитку конституційних засад і парламентаризму сформувало базові принципи, на яких ґрунтується класичний бюджет як фінансово-правовий інститут. Англія однією з перших країн визначила порядок

введення нових податків через попереднє їхнє погодження їх із представниками народу, запровадила принципи вотування державних доходів і видатків парламентом, щорічне оприлюднення бюджетного звіту, періодичне схвалення бюджету та постійний парламентський фінансовий контроль через рахункову палату.

Мета бюджету – визначення та обґрунтування обсягу коштів, необхідних на бюджетний рік для виконання функцій держави та органів місцевого самоврядування.

Цікаві факти...

Найбільшими видатками бюджетів штатів є витрати на освіту – 35 %, соціальне забезпечення – 13 %, охорону здоров'я – 9 %, дорожнє господарство, охорону природи, житлове будівництво та комунальне господарство.

Процес еволюції бюджету та розвитку бюджетних відносин Англії від початку XIII ст. до першої половини XX ст. – це складний шлях боротьби інтересів між адміністративною владою та парламентом як представником народу (*табл. 4.2*). Завдяки становленню парламентаризму й конституційності, у результаті постійного поліпшення бюджетних відносин Англія вже наприкінці XIX ст. сформувала власну законодавчу базу, відповідні інституції й розробила механізми збору бюджетних коштів та контролю за їхнім витрачанням.

**Історичні передумови бюджету та розвитку бюджетних відносин Великобританії
XVII–XX ст.**

Базові принципи	Історичні аспекти
1	2
Вотування державних доходів парламентом	Петиція про права 1628р. остаточно проголосила, що будь-який прямиий податок без санкції парламенту є незаконним. Білль про права 1689 р. визнав нелегальним кожне стягнення податків для потреб корони без узгодження з парламентом. Поступово обговоренню в парламенті стали підлягати всі джерела державних доходів, а протягом XVIII ст. доходи стали підконтрольні представницьким органам. Принцип вотування податків представниками їхніх платниківшироко застосовували наприкінці XVIII ст. та визнали беззаперечним у цивілізованому світі
Вотування державних видатків парламентом	Після Славетної революції (<i>Glorious Revolution</i>) 1688 р. парламентвиборює право встановлюватипризначеннявидатків.Протеправопарламентувотувативидатки спочатку не поширювалося на всі державні видатки, отож особисті витрати королівського двору не були повністю відокремлені від видатків держави. Цей процес почався з виділення з усієї маси видатків коштів на військові потреби, коли парламент змусив короля, попри його небажання, зменшити чисельність арміїумирний час. Однаквидаткикоролівськогодвору та цивільногоуправління залишалися невідокремленими протягом майже 150 років після Славетної революції. Тільки з 1830 р. у парламенті погоджено обговорення всіх видатків цивільного управління. Монархові щорічно надавали кошти виключно на королівське утримання та пенсії (скасовані з 1837 р.). А з 1837 р. усі державні видатки (військові й цивільні) стали щорічно обговорювати в парламенті

1	2 <i>Закінчення табл. 4.2</i>
Щорічне оприлюднення канцлером казначейства бюджетного звіту в парламенті та періодичний розгляд і затвердження державних доходів та видатків	<p>Славетна революція та Білль про права сприяли запровадженню в Англії щорічного розгляду державних доходів і видатків. Кожного року канцлер казначейства виступав упалаті громадізбюджетною промовою (budget speech) щодозагальноїситуаціїдержавнихфінансів.Післятого яквитрати королівського двору поступово відокремили від загальної суми видатків цивільного управління, збільшились обсяг і значення включених укошториси (estimates) державних видатків, які підлягали щорічному розгляду й затвердженню в парламенті. Встановили два основні види видатків: 1) постійні, затверджені парламентом довічно; 2) щорічні, включені в кошториси, які кожного року подавали на затвердження парламенту</p>
Постійний фінансовий контроль видатків бюджету через національну рахункову палату парламентом	<p>Запровадження парламентом ретельного фінансового контролю та створення рахункової палати. Визначено незалежного генерального контролера-рахівника, який не мавправа займатисяполітикою, бутичленомбудь-якоїпартії та входити до парламенту. Його, як і заступника, призначали парламентом за згодою глави держави, а звільняли у разі відповідного рішення обох палат парламенту. Генеральний контролер-рахівник стежив за використанням публічних коштів і перевіряв усі рахунки, відповідав разом із підлеглим за те, щоб весь державний дохід витрачали законно. Національна рахункова палата починає виконувати функції бюджетного нагляду і контролю</p>

Бюджетні відносини – це відносини, які виникають у процесі розподілу бюджетних ресурсів між бюджетами різних рівнів, основою яких є розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи держави.

В інших країнах бюджет складали і в період існування абсолютних монархій з метою забезпечення порядку в управлінні надходженням та витрачанням коштів держави. Зокрема, вагомий внесок у процесі розвитку бюджетного права та бюджетних відносин зробила Франція, яка стала систематиком розвитку бюджетного процесу середньовічної Європи.

Бюджетне право – система встановлених державою загальнообов'язкових правових норм, що регулюють майнові та пов'язані з ними немайнові суспільні відносини, які складаються в процесі бюджетної діяльності держави та територіальних громад.

Цікаві факти...

У США є організація, яка займається проблемою участі законодавчої влади в бюджетному процесі – State Budget Solutions. Власний каталог федеральних і регіональних проєктів у галузі відкритих даних веде NIC.

Однак недоліком бюджетів Франції, Пруссії, Австрії та інших держав у XVIII ст. була таємність. Лише у другій половині XIX ст. в більшості держав показники бюджету підлягали оприлюдненню. Наприклад, у 70-х роках XVII ст. у Франції діяли закони, які під страхом смертної кари забороняли навіть розмовляти про бюджет, обговорювати фінансову діяльність держави. Король фактично володів необмеженим правом розпоряджатися казною.

Уперше бюджет Франції як кошторис її **доходів і витрат** опублікували напередодні Великої французької буржуазної революції. Цей звіт виглядав максимально схожим на документ, який згодом отримав назву «бюджет». Склав його 1781 р. міністр фінансів Франції Ж. Неккер, який виявився прихильником ощадливого витрачання державних коштів, за що потрапив у немилість до королівського оточення, отож йому довелося піти у відставку.

Події Великої французької революції привели до розвитку публічності бюджету і 1791 р. у Конституції Франції визначили порядок затвердження бюджету парламентом. Лише на початку ХІХ ст. поняття «бюджет» поширилося на офіційно-ділові документи. Історію розвитку бюджету й бюджетних відносин Франції можна розділити на три етапи: 1) період Генеральних штатів; 2) період парламентів; 3) період організації сучасного ладу (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Історичні передумови становлення бюджету Франції ХІІ–ХХ ст.

Назви етапів	Історичні аспекти
1	2
1. Період генеральних штатів (1314–1614)	Абсолютна монархія. Створено Збори генеральних штатів, які розглядали бюджетні питання (їх проводили нерегулярно, близько 6–7 разів на століття). Податки і збори визначав король на власний розсуд. Основу надходжень до бюджету становив прямий податок «талія» (фр. <i>Taille</i> , введена 1439 р., передбачала для покриття витрат на жандармерію). Тривала війна 1618–1648 рр. стала причиною глибокої бюджетної кризи. Витрати державної казни – державна таємниця

Продовження табл. 4.3

1	2
2. Період парламентів (1614–1789)	<p>У цей період Генеральні штати вже не збиралися. Протягом 175 років монархи володіли виключним правом встановлювати податки і здійснювати витрати. Парламент намагався протистояти абсолютній владі королів та вибороти право встановлення бюджетів, однак законодавчі повноваження парламенту не базувалися на конституційній основі. Парламент не обирав ані народ, ані будь-яка його частина, отож він нікого не представляв. Через надмірні витрати на утримання королівського двору та потреби армії протягом 1615–1628 рр. зростав дефіцит бюджету й, відповідно, державний борг (за 50 років борг казни зріс із 65 до 800 млн ліврів). До 1789 р. доходи й витрати короля і держави були спільними, фактично за рахунок народу покривали витрати короля. Національні збори прийняли Декрет (від 17 червня 1789 р.), що закріпив право затверджувати податки виключно народним представникам, однак умови Декрету неодноразово порушували. Значний дефіцит бюджету та критичний обсяг державного боргу стали причиною Революції. Уже 14 липня 1789 р. взяли Бастилію й утворили Першу республіку, що призвело до розвитку публічності бюджету та встановлення порядку його затвердження парламентом</p>

Закінчення табл. 4.3

1	2
<p>3. Період організації сучасного ладу (з 1789 р. до початку ХХ ст.)</p>	<p>З початку діяльності парламенту 1789 р. були розроблені норми контролю за надходженнями і видатками. З метою збалансування бюджету різко скорочували державні видатки. Було викуплено багато урядових посад, що значно скоротило витрати на утримання двору. Величина державного боргу зменшилася. Рівень збору податків став передбачуваним. Декретом від 13 жовтня 1790 р. було ухвалено, що «відомство королівського дому виділяється із державного Казначейства». Декрет від 18 лютого 1792 р. - це перша спроба скласти бюджет, який включав лише два напрями фінансування: 1) для різних міністерських закладів; 2) для сплати боргів, платні духовенству, на пенсії і т. ін. Закон про бюджет 1817 р. надавав парламенту право контролювати як надходження, так і видатки, однак законодавчого права затверджувати видатки народні представники ще довго не мали. Навіть регламент від 31 травня 1862 р. лише передбачав, «що доходи і витрати, які призначаються для кожного відомства, дозволяються щорічними фінансовими законами». Специфічні риси бюджетної системи на початку ХХ ст.: 1) бюджет включає дохідну і видаткову частини, його щороку затверджує парламент; 2) бюджет затверджують на один рік.</p>

Жак Неккер – швейцарський банкір, французький державний діяч. У Став представником Женевської республіки при французькому дворі 1768 р.. У 1770-х роках прославився низкою публікацій («Éloge de J.-B. Colbert» (1773); «Sur la législation et le commerce des grains» (1775), в яких пропагував активне втручання держави в економіку. Як протестант не міг бути призначеним на посаду головного контролера французького фінансового відомства. У зв'язку з цим 1776 р. його призначили фінансовим радником та генеральним директором французького королівського казначейства. Намагаючись збалансувати бюджет Франції Ж. Неккер, значною мірою скоротив видатки французького двору, провів низку реформ щодо централізованого управління державними фінансами, ініціював створення провінційних асамблей, що принесло йому визнання і підтримку народу Франції. «Звіт королю» («Compte rendu au Roi») опублікував 1781 р., у ньому відобразив критичний стан державних фінансів Франції (раніше такі дані були державною таємницею), за що король Людовик XVI відправив його у відставку. Через фінансову кризу 1788 р. у Франції, зумовлену значним зростанням державного боргу, Ж. Неккера поновили на державну службу. Та він не отримав підтримки при дворі, отож його знову звільнили, що стало однією з причин штурму Бастилії. Через кілька днів король Людовик відкликав звільнення Неккера, який із тріумфом повернувся до Франції, прагнучи прискорити процес податкових реформ. Однак Неккер зіштовхнувся із байдужістю королівської фінансової ради і подав у відставку. Жак Неккер 1800 р. зустрівся в Женеві з Наполеоном Бонапартом та передав йому свої проекти французької конституції.

У контексті дослідження еволюції бюджету слід зазначити, що зазвичай бюджет складали на один рік, однак у невеликих державах, господарство яких було одноманітніше, бюджети складали і на кілька років. Наприклад: у Баварії і Бадені – на 2 роки, в Гессені і Саксен-Ваймарі – на 3 роки. Принцип складання бюджету на один рік зафіксований у Конституції Франції 1791 р., яка декларувала необхідність обговорення та затвердження податків щорічно. Він давав змогу забезпечити реальніший оперативний контроль за станом державних фінансів.

На початку ХХ ст. у деяких державах, а саме – в Росії, Франції, Швеції, Бельгії, Голландії та в інших країнах, бюджетний період збігався з календарним роком. В інших державах для бюджетного періоду встановлювали інші терміни. Наприклад: в Англії, Німеччині, Пруссії та інших невеликих державах – із 1 червня до 31 березня; у США, Італії, Іспанії, Португалії, Норвегії та в інших державах – із 1 липня до 31 червня. Вибір бюджетного періоду залежав від традицій, національних особливостей, термінів проведення засідань представницьких органів тощо.

У другій половині ХХ ст. у світовій практиці бюджетного менеджменту більшість країн можна було згрупувати за датою початку бюджетного періоду: 1 січня – Франція, Бельгія, Голландія, Швейцарія, Іспанія та ін.; 1 квітня – Англія, Західна Німеччина, Канада, Японія, Нова Зеландія та ін.; 1 липня – США, Італія, Швеція, Норвегія, Австралія та ін.

Тривалий процес формування бюджетного права та бюджетних відносин у період становлення конституційності й парламентаризму в Європі зумовив трансформацію бюджету як економічної категорії. Бюджет набув характерних ознак і став невід'ємною складовою виваженої фіскальної політики розвинутих економік світу.

4.2. Теоретичні основи формування бюджетної системи

Ознаки бюджету:

- **історичність** – бюджет як категорія склався історично, мав свої специфічні риси, зароджені в різних країнах, що проявляються і в сучасних умовах;
- **плановість** – основною функцією бюджету є його плановий характер;
- **юридичний характер** – бюджет має силу нормативного акта;
- **термін дії** – бюджет складається і функціонує протягом певного терміну.

На сучасному етапі за ступенем свого впливу бюджет є головним фінансово-правовим інститутом держави: з одного боку, це фінансове підґрунтя виконання нею своїх обов'язків перед громадянами, а з іншого – інструмент впливу на різні сторони суспільно-економічного життя країни.

Бюджет як соціально-економічне явище в сучасному розумінні виник на рубежі XVIII–XIX ст. Головні передумови його виникнення: розвиток товарно-грошових відносин та удосконалення організаційно-правових форм державотворення. В умовах сьогодення бюджет як економічну категорію доцільно розглядати з трьох позицій: за економічним змістом – як систему фінансових відносин між державою та юридичними і фізичними особами з приводу формування і використання централізованого фонду фінансових ресурсів; за матеріальним змістом – як централізований фінансовий фонд; за формою прояву – як основний фінансовий план держави. Повніше сутність бюджету реалізується через виконувані ним функції – розподільчу і контролюючу.

4.2. Теоретичні основи формування бюджетної системи

Бюджет є плановим розписом формування і використання фондів грошових коштів з певною метою протягом певного періоду, організаційно-правовою формою існування фондів

грошових коштів. Водночас існування бюджету дійсно є результатом реалізації певних відносин, які складають зміст бюджетної системи. В Бюджетному кодексі України останню визначають як сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудовану з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв і врегульовану нормами права. Наведене визначення треба вважати обмеженим, оскільки воно зводить її лише до сукупності фондів грошових ресурсів, які сформовані державою, перерозподілені на її користь або нею на користь приватного сектору та спожиті органами влади на загальнодержавному рівні або рівні адміністративно-територіальних одиниць.

Цікаві факти...

У США всі 50 штатів формально наділені автономними правами в галузі фінансів. Вони самостійно складають, затверджують і виконують свої бюджети, які ні за доходами, ні за видатками не входять у федеральний бюджет країни.

У наведеному визначенні акцентовано увагу лише на існуванні державного та місцевого бюджетів (з аналітичною метою – і на різновидах зведеного бюджету), тоді як позабюджетні фонди не згадуються взагалі, а статус фондів розвитку та резервного фонду як складових державного або місцевого бюджету є різним.

Бюджетну систему варто трактувати як сукупність публічно-приватних фінансових взаємодій, як існування публічних фінансів. Її призначенням є перерозподіл фондів грошових коштів від публічного до приватного сектору й у зворотному напрямі та між суб'єктами публічного сектору шляхом формування і виконання бюджетів різного рівня з метою виконання державою, місцевим самоврядуванням та їхніми органами власних функцій.

4.2. Теоретичні основи формування бюджетної системи

Зазначені міркування у комплексі дають змогу узагальнити змістові аспекти розгляду бюджетів, оскільки вони є:

1) сукупністю фондів грошових коштів державних суб'єктів центрального уряду й адміністративно-територіальних одиниць (АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя, районів, міст, селищ, сіл, об'єднаних територіальних громад);

2) планом формування і використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюють ці державні суб'єкти протягом бюджетного періоду;

3) інструментом ресурсного забезпечення завдань і функцій державних суб'єктів загальнодержавного рівня і відповідного рівня адміністративно-територіального поділу;

4) інструментом обліку руху грошових коштів у публічно-приватних та публічних фінансових взаємодіях;

5) інструментом регуляторного впливу держави на соціально-економічне становище країни загалом або певної адміністративно-територіальної одиниці.

Бюджетна політика є значно складнішим явищем.

Наводимо підходи до визначення сутності та змісту бюджетної політики. За своєю суттю політика є формою ситуативної та суб'єктивно обумовленої реалізації певних владних повноважень і відповідних заходів.

Сутність та зміст визначення бюджетної політики:

- Головний важіль визначення основних напрямів впливу державних та регіональних (місцевих) органів влади на досягнення збалансованого розвитку суспільства. Відображає суспільно-економічні відносини між людьми у процесі розподілу і перерозподілу ВВП, вироблення, розподілу, споживання суспільних благ і послуг та регулювання соціально-економічних процесів з метою задоволення потреб і вирішення різноманітних проблем суспільства на основі сталого розвитку.

- У вузькому сенсі – це ефективний макроекономічний інструмент держави, спрямований на забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів і України загалом. У широкому

сенсі – система дій державних (місцевих) органів влади, спрямована на забезпечення регулювання бюджетного процесу, бюджетної системи в умовах трансформації економіки країни.

- Система заходів і дій органів влади в галузі управління бюджетним процесом на основі концепції розвитку бюджетних відносин у складі загальної економічної політики, спрямована на реалізацію поставлених завдань і цілей з економічного та соціального розвитку.

- Один із основних напрямів економічної політики держави, спрямований на: оптимізацію формування доходів і використання фінансових ресурсів держави, підвищення ефективності державних інвестицій в економіку; узгодження загальнодержавних та місцевих інтересів у сфері міжбюджетних відносин; регулювання державного боргу та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу.

4.3. Становлення та розвиток бюджетного устрою в Україні

Побудова ефективної бюджетної системи та реалізація ефективної бюджетної політики держави є важливим чинником для забезпечення її соціально-економічного розвитку. У зв'язку з цим сьогодні актуальним є дослідження процесу її розвитку. Бюджетна система України пройшла тривалий період розвитку, протягом якого в її організації та функціонуванні відбувалися зміни відповідно до діючого суспільно-економічного ладу та державного устрою, хоча під час втрати державності Україна не мала можливості формувати національну бюджетну систему, що гальмувало розвиток бюджетних відносин на рівні окремих територій та держави загалом.

Бюджет Київської Русі. Багатотисячолітня історія бюджетної системи України сягає своїм корінням часів Київської держави.

4.3. Становлення та розвиток бюджетного устрою в Україні

Державні фінанси тогочасу функціонували у найпримітивнішій формі. Головним джерелом утворення державних доходів були податкові методи одержавлення частини виробленої продукції у натуральних вимірах. Феодальна роздробленість Київської Русі, міжусобиці істотно обмежили її могутній фінансово-економічний потенціал, чим скористалися Велике Литовське князівство, Річ Посполита, а згодом – і Російська імперія. На колонізованих українських землях фінансова система набувала ознак, властивих державам-поневолювачам. Новий етап розвитку фінансової системи України пов'язують з гетьманською добою, коли запорозьке козацтво набуло самостійної державності, налагодило дипломатичні відносини з низкою європейських країн.

Схема організації фінансових відносин виглядала так: була спільна військова скарбниця, до якої надходили податкові платежі від рибних промислів, скотарства, землеробства, полювання, митні збори, специфічні акцизи, неподаткові надходження. Видатки передбачали на військове спорядження, будівництво укріплень, монастирів, утримання закладів для козаків похилого віку, дипломатичних місій та інші цілі.

Ще київський князь Ігор у IX столітті, зібравши данину з древлян, повернувся до них, щоб отримати додаткову суму, за що його й убили. Однак на той час бюджетні відносини мали дуже примітивні форми, щоб розглядати їх як уже сформовані державні інститути. Можна сказати, що тільки частково сформувалися певні обставини та умови для функціонування зазначених інститутів. До таких умов варто зачислити: існування казни, яка формувалася за рахунок окремих видів доходів, у тому числі податків та митних платежів; існування окремих видів видатків на утримання апарату управління; існування відносин із підлеглими територіями стосовно збору податків та здійснення окремих видів видатків. Усі зазначені чинники як загалом, так і зокрема вимагали належного управлінського впливу через відповідні контрольні заходи.

Бюджет періоду Козацької доби. Вперше створення Української держави одержало правове оформлення та закріплення у Зборівській (7.08.1649) та Білоцерківській (28.09.1651) угодах, які Б. Хмельницький уклав із Річчю Посполитою. Для утримання апарату влади та управління проводили збір податків із селян та міських жителів. Після визволення України з-під польсько-шляхетської влади й утворення самостійної держави її фінансова політика набула суверенного характеру. Якщо до 1648 року всі податки в українських землях спрямовувалися в казну Речі Посполитої, то віднині їх направляли до скарбу (казни) Війська Запорозького – загальнодержавної казни. Крім податків, існували додаткові джерела надходження коштів до казни. До доходів Запорозької Січі також належали: «субсидія королівська, «жалованіє» царське, які полягали в допомозі грішми, хлібом, горілкою, військовими з боку Росії й Гетьманщини, до 1648 року – Польщі». Останнє вказує на те, що на той час кошти вже передавали з певного бюджету (казни) до інших. І в Україну (натой час – до казни Запорозької Січі) такі кошти надходили.

Цікаві факти...

Залежно від того, хто відповідає за накопичення, розподіл та використання грошових коштів, бюджети класифікують на: споживчі – фінансові кошти фізичних осіб; бюджети комерційних та некомерційних організацій, підприємств, фірм; державний та місцеві бюджети (міські, сільські, районні, обласні).

Бюджетна система періоду Царської Росії. У період другої половини XVII та у XVIII столітті Україна поступово входить до складу Росії як автономне утворення, змінюється та історично розвивається її фінансова система та бюджетна система зокрема. Від російського уряду передавали до Запорозької Січі кошти на задоволення певних потреб.

4.3. Становлення та розвиток бюджетного устрою в Україні

Наприклад, 1696 року Петро I заохотив за допомогу в перемозі над турками під Азовом кожного запорожця 1 карбованцем. Зрозуміло, що формунадання таких коштівсьогодні розглядали б як надання субвенції.

В Україні гетьман Данило Апостол створює Казначейство, яке складає перший за весь період Гетьманщини розрахунок річного бюджету. Але цей бюджет мав примітивний вигляд та не давав повного уявлення про стан державних фінансів. Доцільно наголосити, що гетьман практично відокремив державний скарб від приватного скарбу гетьмана, встановив окремий військовий скарб. Щодо бюджетів зазначимо, що їх намагалися скласти ще за Петра I, але тоді цей процес відбувався епізодично. Однак у період правління російської імператриці Катерини II за її наказом 1769 року склали «окладну книгу» для всієї держави, відомості до котрої, як і до наступних книг 1773–1777 р., збирали відповідно до «єдиних» форм.

З 1775 року у державних розписах видатки держави, пов'язані з фінансуванням публічних потреб і державних функцій, уперше почали поділятися на загальнодержавні й місцеві видатки. На кінець XVIII ст. бюджетні відносини між окремими адміністративно-територіальними одиницями здійснювали без урахування потреб таких регіонів.

На початку XIX століття українські землі здебільшого перебували у складі Російської імперії. Процес запровадження в Україні імперських адміністративних структур, що почався ще в середині другої половини XVIII століття, завершився у першій половині XIX століття. Фінансову діяльність здійснювали відповідні структури загальнодержавних та відомчих органів.

Створені протягом 1802–1811 рр. галузеві міністерства мали свої служби у системі місцевого управління. Ще 1802 року створили Міністерство фінансів Росії для управління фінансовою діяльністю держави. Міністр фінансів, згідно з Маніфестом від 8 вересня 1802 року «Про утворення

міністерств», ґрунтуючись на даних табелів витрат, що

представляли йому всі міністри відносно діяльності свого відомства, наприкінці кожного року складав на наступний рік докладний перелік загальних державних витрат та перерозподіляв державні прибутки із окремих частин державних витрат. Після затвердження імператором документ надсилали державному казначею для виконання. Останній не мав права самостійно виконувати жодної витрати без дозволу імператора. А вже 1811 р. встановили цілком визначені правила для складання розпису.

Отже, можна стверджувати, що у першій половині XIX століття починає визначатися форма бюджетного процесу. Як експеримент 1864 року ввели єдність каси спочатку у 12-ти губерніях Російської імперії, а 1866 року повсюди починають друкувати прибуткові та витратні розписи. Єдину для всіх казначейств Імперії інструкцію, що містила правила про порядок пересилання сум казначействами, зберігання, витрачання та обліку квитанційних паперів та запису суму приводний журнал, видали 1872 року. Уїзні казначейства підлягали щомісячним та раптовим перевіркам: в уїзних містах

– членами уїзного суду, городовим та уїзним стряпчим, а в губернських містах – представниками казенних палат разом із губернським прокурором. З 1905 року в Російській імперії розпочалися суттєві зміни в бюджетному законодавстві у зв'язку з реорганізацією органів верховної влади. Насамперед йдеться про утворення нового законотворчого органу – Державної думи, у діяльності якої брала участь Українська парламентська громада. Остання під час вирішення питань адміністративного характеру на засіданнях другої Державної думи домагалася місцевого самоврядування, автономії України. Утворення нового законотворчого органу – Державної думи, до компетенції якої належав державний розпис **прибутків** та **витрат**, розгляд звіту про його виконання значною мірою впливало на бюджетний процес. Однак недосконалість чинного на той період законодавства обмежувала повноваження Державної думи.

Бюджет України у складі СРСР. З 1917 року, одночасно зі спробами офіційно домогтися незалежності, Україна намагається створити свою фінансову систему. У сформованому Центральному уряді України створили фінансову комісію, потім – Генеральний секретаріат у фінансових справах. Перший бюджет незалежної України склали на 1918 рік. У червні 1918 року при Міністрові фінансів заснували фінансову комісію, яка затвердила «Правила розгляду кошторисів і окремих внесків про асигнування кредитів», майже водночас Рада Міністрів затвердила «Правила про порядок розгляду державного бюджету і фінансових кошторисів на 1918 рік». Під час Громадянської війни 1918-1922 рр. Україна ввійшла до складу СРСР як радянська республіка. З цього часу законодавство України, бюджетно-фінансове зокрема, починає розвиватися відповідно до законодавства СРСР. На період створення СРСР, упродовж 1922–1924 років, у бюджетній системі відбулися суттєві зміни. Конституція СРСР 1924 року визначила основні положення бюджетного устрою СРСР. Відповідно до положень Конституції, бюджет СРСР складався із загальносоюзного державного бюджету, державних бюджетів союзних республік та бюджетів місцевих органів державної влади. Конституція встановила, що Центральний Виконавчий Комітет СРСР повинен затверджувати єдиний державний бюджет, встановлювати загальносоюзні податки та збори, а також відрахування від загальносоюзних прибутків до бюджетів союзних республік. Як наголошує Н. А. Ширкевич, Конституція визначила чотири базові положення організації бюджетної системи СРСР: єдність бюджетної системи; централізацію в союзних органах значної частини прибуткових джерел та податкового законодавства; існування, поряд із загальносоюзним бюджетом, самостійних бюджетів союзних республік та їхнє включення до складу єдиного державного бюджету; затвердження зведеного бюджету верховними органами Союзу. Постанова «Про бюджетні права Союзу РСРтасоюзних республік» від 1924 року

визначала, що порядок складання, розгляду, затвердження та виконання єдиного державного бюджету СРСР затверджує Центральний Виконавчий Комітет із подання Ради народних комісарів СРСР. Тією ж постановою передбачили порядок розподілу доходних джерел та видатків, що проводилися по загальносоюзному, республіканських та місцевих бюджетів. У необхідних випадках передбачали надання дотацій певним адміністративно-територіальним одиницям, але у подальшому доволі часто застосовували і субвенції. В Україні почали складати районні бюджети вперше за 1922–1923 бюджетний рік у Катеринославській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях, а з наступного бюджетного року провели повне районування, в результаті чого сформували 701 район. Як бачимо, вже у перші роки існування в СРСР почали активно запроваджувати механізм бюджетного регулювання (розподіл та закріплення доходних джерел та видатків за ланками бюджетної системи), а також передбачали застосування міжбюджетних трансфертів. Зазначимо також, що у той самий період зосереджували увагу на створенні ефективної системи державного контролю.

За часів СРСР казначейські функції, тобто функції касового виконання бюджету, поклали на установи Державного банку СРСР, які «з 1 жовтня 1928 року стали основним касовим апаратом держави». Ці установи: приймали бюджетні кошти та зараховували їх на рахунки відповідних бюджетів – союзного, республіканських та місцевих; у встановлених розмірах розподіляли суми державних податків і доходів між союзним бюджетом та республіканськими бюджетами союзних республік, здійснювали відрахування від державних податків та доходів до республіканських бюджетів автономних республік і місцевих бюджетів. Тобто безпосередню участь у здійсненні міжбюджетних відносин в СРСР брали установи Державного банку СРСР. Формування бюджетної системи СРСР загалом завершили 1938 року, коли місцеві бюджети офіційно увійшли до складу єдиного державного бюджету.

4.4. Становлення бюджетної системи України після проголошення незалежності

Подібна система збереглася до початку 90-х років без будь-яких суттєвих змін. Бюджетна система СРСР об'єднувала бюджети п'ятнадцяти союзних республік і понад 50 тисяч місцевих бюджетів. Формування бюджетної системи колишнього СРСР здійснювали за трьома принципами: 1) демократичного централізму; 2) ленінської національної політики; 3) єдності. За умов тоталітарної системи управління жоден із цих принципів не мав реального втілення. Наприклад, майже 70 % доходів зараховували до союзного бюджету, а понад 70 % видатків здійснювали за рахунок місцевих бюджетів, що сприяло посиленню негативних тенденцій між центром і союзними республіками. Цього не було у світі і наукою оцінювалося негативно. Тож 1959 року прийняли «Закон про бюджетні права СРСР та союзних республік», у якому визначали перелік доходів та витрат, що були закріплені за союзним бюджетом, з одного боку, та бюджетами союзних республік – з іншого; 1971 року прийняли постанову уряду «Про заходи щодо зміцнення матеріально-фінансової бази виконавчих комітетів районних та міських Рад народних депутатів» та ін.

4.4. Становлення бюджетної системи України після проголошення незалежності

Уже 1990 р. прийняли Закон «Про бюджетну систему Української РСР» (від 05.12.1990 р.), згідно з яким Державний бюджет складався з двох самостійних ланок – загальнодержавного бюджету і місцевих бюджетів.

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року Україна змінила принципи побудови державного бюджету. За часів, коли Україна входила до СРСР, її державний бюджет об'єднував у собі республіканський бюджет, бюджети областей та міст Києва та Севастополя, тобто представляв собою сукупність усіх бюджетів.

Після проголошення незалежності України прийняли закон «Про Державний бюджет України на 1992 рік», закон України «Про Державний бюджет». З 1992 року приймають щорічно.

Верховна Рада України 1995 р. прийняла нову редакцію Закону «Про бюджетну систему України» (29.06.1995 р.). Конституцією України 1996 р. закріпили основні принципи побудови бюджетної системи України, визначили нові принципи побудови міжбюджетних відносин, встановили право територіальних громад самостійно затверджувати бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролювати їхнє виконання, встановлювати місцеві податки та збори відповідно до законодавства. Закон «Про місцеве самоврядування» (від 27.05.1997) розширив основні положення Конституції щодо організації бюджетної системи та міжбюджетних взаємовідносин в Україні.

Останні роки розвитку бюджетної системи України виявили чимало питань, які необхідно оперативно вирішувати на законодавчому рівні для подолання бюджетної кризи, водночас долаючи три взаємопротилежні проблеми:

- зниження податкового навантаження на економіку;
- зниження ліквідацію дефіциту та водночас подолання проблеми зростання державного боргу;
- скорочення заборгованості як індикатор того, що система стає збалансованою.

Недосконалість бюджетної системи, чинної правової бази, правова неврегульованість багатьох питань бюджетної діяльності стали характерною рисою чинного бюджетного законодавства, що спричинило поглиблення затяжної бюджетної кризи, та, зокрема, кризи платежів.

Уже 1998 року гостро постала необхідність проведення бюджетної реформи, розробки єдиного документа, який міг би сконцентрувати в собі регулювання більшості питань, що стосуються бюджетних відносин. Протягом 2000–2003 років зроблено суттєві кроки щодо вдосконалення бюджетного

4.4. Становлення бюджетної системи України після проголошення незалежності

процесу в Україні. Головним із них стало прийняття 2001 року Бюджетного кодексу України зі змінами та доповненнями 2010 року. Бюджетний кодекс створив необхідну законодавчу базу для бюджетних відносин із чітким визначенням процедури підготовки, прийняття та виконання бюджету, а також відповідальності за здійснення бюджетних правопорушень і взаємовідносин Державного бюджету з місцевим, що даватиме змогу адаптувати відповідне законодавство країни до міжнародних стандартів.

З 2011 року Бюджетний кодекс України набув чинності у редакції, яка містила такі важливі відмінності від попередньої редакції:

- розширено сфери застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі (зокрема, стаття 20 визначає засади застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі на рівні державного та місцевих бюджетів);

- запроваджено середньострокове планування (так, статтею 21 передбачено складання прогнозу бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди);

- посилено фінансовий контроль за цільовим та ефективним використанням бюджетних коштів.

Прийняття Бюджетного кодексу стало початком реформи між бюджетними відносинами, оскільки значно посилилися роль і місце місцевих бюджетів у бюджетній системі України.

Цікаві факти...

Щорічно Лондонський дослідний інститут Legatum Institute на основі ретельного аналізу показників діяльності публікує Індекс процвітання – глобальний рейтинг найпрогресивніших країн. У цьому році організація проаналізувала 149 країн за 104-ма критеріями, розподіленими за дев'ятьма категоріями. Одна з найважливіших категорій – стан економіки.

Значні зміни до бюджетного законодавства внесено протягом 2014–2015рр. Уряд схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (розпорядження КМУ від 02.04.2014 р. № 333-р) та затвердив План заходів із її реалізації (розпорядження КМУ від 18.06.2014 р. № 591-р). Відповідно до цього плану внесено зміни до Бюджетного та Податкового кодексів України, згідно з якими здійснено перший етап бюджетної децентралізації. Зокрема, затверджено Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» від 28.12.2014 р. № 79-VIII, яким запроваджено нову схему міжбюджетних відносин. У Постанові КМУ від 23.01.2015р. № 12 викладено нову редакцію Порядку перерахування міжбюджетних трансфертів. До складу законодавства, що регулює бюджетну систему України, також входять Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інші нормативно-правові акти. На місцевому рівні показники бюджету щорічно затверджуються рішенням сесії місцевої ради «Про затвердження бюджету міста / села / району / області».

За період із липня 2010 до грудня 2014 року до Бюджетного кодексу було внесено зміни 42-ма законами. З 2015 року, коли розпочалися процеси децентралізації в Україні, робота над пошуком оптимальної моделі бюджетної системи та бюджетних відносин на всіх рівнях продовжується. Свідченням цього є прийняття, поряд із іншими, Закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України та деяких інших законодавчих актів України» від 10.02.2015 р. № 176-19, яким введено поняття «бюджети об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад», які, своєю чергою, є окремою ланкою бюджетів місцевого самоврядування.

Як бачимо, бюджетні відносини України мають глибоке коріння, їхнє становлення відбувалося ще в часи Київської Русі,

4.4. Становлення бюджетної системи України після проголошення незалежності

Гетьманщини, Запорозької Січі. Сучасна бюджетна система сформувалася на базі бюджетних відносин, які склалися в Радянському Союзі. З часу проголошення незалежності Україна стала на шлях докорінного реформування усіх сфер людської діяльності з метою забезпечення прав і свобод людини, гідних умов її життя, піднесення української економіки та загального добробуту населення України. З розвитком молоді держави формувалися і розвивалися її бюджетні відносини. Проте таке становлення відбувалося на старих засадах, які в дещо видозміненій формі відобразили як нове економічне підґрунтя.

Контрольні запитання для закріплення матеріалу

---

1. Назвіть причини виникнення бюджету.
2. Як історично з'явилася назва «бюджет»?
3. Назвіть чинники формування бюджету.
4. На якому етапі створення бюджету виникла Королівська рада?
5. Дайте визначення поняттю «бюджетне право».
6. Чи були терміни складання бюджету однаковими?
7. Коли бюджет набув характерних ознак і став невід'ємною складовою виваженої фіскальної політики розвинутих економік світу?
8. У чому полягає сутність визначення бюджетної політики?
9. Охарактеризуйте один із періодів історичного становлення бюджету.
10. Якогороку прийняли Бюджетний кодекс після проголошення незалежності України ?

Тестові завдання

(Знайдіть одну правильну відповідь)

1. Назвіть причини виникнення бюджету:

- 1) потреба розширеного відтворення та забезпечення соціальних гарантій;
- 2) необхідність формування більшого соціального рівня;
- 3) необхідність збільшення фінансування.

2. Назвіть об'єктивні чинники формування бюджету:

- 1) традиції та специфічні риси розвитку країни на певному історичному етапі;
- 2) збільшення фінансових резервів;
- 3) зменшення соціальних гарантій.

3. Назвіть суб'єктивні чинники формування бюджету:

- 1) необхідність допомогти населенню;
- 2) злиття декількох банків;
- 3) політика уряду країни у відповідний період.

4. Об'єктом бюджетних правовідносин є:

- 1) документальне підтвердження на володіння грошовими резервами;
- 2) грошові кошти;
- 3) бюджетні асигнування.

5. Суб'єктами бюджетних правовідносин є:

- 1) громадяни країни;
- 2) законодавчі та нормативні документи;
- 3) учасники, що беруть участь у розподілі доходів і видатків між бюджетами.

6. Мета бюджету – це:

- 1) визначення та обґрунтування обсягу коштів на рік для функцій держави;
- 2) заповнення необхідними коштами потреби країни;
- 3) нівелювання податків.

7. Бюджетні відносини – це відносини, які виникають:

- 1) у процесі розподілу бюджетних ресурсів;
- 2) з появою грошових надходжень у казну;

3) з військовими і соціальними діями.

8. Бюджетне право:

- 1) регламентує законодавчі акти до виконання щодо фінансів;
- 2) регулює майнові та пов'язані з ними немайнові суспільні відносини.

9. Ознаки бюджету – це:

- 1) плановість, термін дії;
- 2) юридичний характер, історичність;
- 3) все правильно;
- 4) немає правильної відповіді.

10. Бюджет за економічним змістом – це:

- 1) зберігання і примноження економічних результатів країни;
- 2) складання кошторисів.

Рекомендована література

---

1. Василенко Л. І., Василенко А. В. Фінанси : навч. посібник / за ред. Л. І. Василенко. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2003. 199 с.
2. Кузнецова С. А., Вареник В. М., Вакулич М. М. Фінанси : навч. посібник / за заг. наук. ред. С. А. Кузнецової. Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2014. 384 с. URL: https://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/474/1/Фінанси_2014.pdf.
3. Леоненко П. М., Федосов В. М., Юхименко П. І. Основні етапи розвитку фінансової науки: методологія проблеми // Фінанси України. 2017. № 4. С. 55-74. URL: http://finukr.org.ua/docs/FU_17_04_055_uk.pdf.
4. Ставерська Т. О., Іванюта О. М. Історія фінансів : навч. посіб. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2013. 83 с.
5. Фінанси : підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2017. 720 с. URL: <http://lira-k.com.ua/preview/12444.pdf>.

Розділ 5

ІСТОРИЧНЕ ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ

- 5.1. Етапи формування податкової системи.
- 5.2. Теоретичні основи побудови податкової системи.
- 5.3. Податкова система України в різні історичні періоди.
- 5.4. Податкова система після проголошення незалежності України.

Ключові терміни і поняття: *податки; податкова система; збори; платежі; джерела доходів; непрямі податки; акциз; Магдебурзьке право; ставка податку; податкова база; розмір; ставка; фінансові відносини; платники; податі; подушне; подвірне; надходження.*

5.1. Етапи формування податкової системи

Податки як головне джерело доходів держави мають багатовікову історію. Саме виникнення держави спричинило появу платежів та внесків до державної скарбниці для фінансового забезпечення виконання державою її функцій.

Розглянемо етапи розвитку податків.

Етап I. Витоки оподаткування дехто вбачає у стародавніх поганських жертвопринесеннях, що практикували як майже добровільна данину вищим силам: «И всяка десятина на землі з насіння, землі і з плодів дерева належить Господові: це святиня Господня». Отже, першими джерелами податків були оподатковувані базові цінності: земля, худоба, раби. І самі податки були «прямими»: їх збирали безпосередньо з громадян, що одержують прибуток від майна. Ще однепервісне джерело податкових надходжень – податок із переможених – можна зачислити вже до «державного підприємництва», якщо розглядати завоювання як проєкт зі своїми витратами

5.1. Етапи формування податкової системи

(військо) і доходом (одноразовий податок на завойовані землі та постійна данина з переможених). Кожна з розвинутих на той час держав підходила до оподаткування по-своєму. У Стародавньому Єгипті **основним** доходом скарбниці була плата за користування землею, що належала фараонові.

Цікаві факти...

Найвищі в світі податки на доходи – в Норвегії. Петро I під час свого правління ввів податок на бороду. У Швейцарії податком на шум оподатковуються авіакомпанії, плату нараховують за кожен злітаючий літак. В одному з індійських міст під вікнами злісних неплатників податків ночами б'ють у барабани.

У Стародавній Греції першість належала податкові на прибуток, але вільні громадяни міст його не сплачували, віддаючи перевагу щедрим добровільним пожертвували. Для інших громадян ставка цього податку становила 10–20 %. Однак якщо держава опинялася перед необхідністю великих витрат (війна або велике будівництво), народні збори 9 запроваджували обов'язкове оподаткування для всіх. Гроші платників податків витрачали на утримання найманих армій, зведення храмів і оборонних споруд, будівництво доріг, роздавання грошей убогим та інші громадські потреби. Позитивним і повчальним прикладом для нащадків стали державний устрій і податкова система Римської імперії. Доки Рим залишався містом-державою, його податкова система була не дуже складною. У мирний час не оподатковували зовсім, а витрати покривали шляхом надавання в оренду громадських земель. Державний апарат фактично утримував себе сам. Окрім того, обрані магістрати не тільки виконували державні обов'язки безоплатно, а ще й вносили на громадські потреби власні кошти, вважаючи це почесною справою. А от у воєнний час (який практично тривав постійно) громадян Риму

обкладали податками відповідно до їхнього статку. Для цього раз у п'ять років подавали обраним чиновникам-цензорам звіти про свій майновий і родинний стан (ці документи цілком можна розглядати як найпростіші зразки сучасних податкових декларацій). Із перетворенням Римської держави на імперію ускладнилась і податкова система. На завойованих землях запроваджували комунальні (місцеві) податки й повинності, причому що запекліший опір чинили римським легіонерам жителі скорених земель, то більшим податком їх обкладали. Римські громадяни, які жили поза Римом, сплачували як державні, так і місцеві податки. Але якщо за мирного часу їх від державних податків звільняли, то корінне населення провінцій таких «податкових пільг» не мало. Саме в часи Стародавнього Риму запровадили поділ податків на прямі й непрямі. До непрямих належали податок з обороту (1 %), податок при торгівлі рабами (4 %), податок на звільнення рабів (5 % їхньої ринкової вартості), а також податок зі спадщини (5 %), яким обкладали тільки громадян міста Рима. Останній податок, до речі, мав цільове призначення: його витрачали на пенсійне забезпечення професійних солдатів.

Етап II. З розвитком поділу праці і розвитком міст податкова система істотно «збагатилася», порівняно зі зразково-показовою податковою системою Римської імперії. Держави наближалися до рубежу середньовіччя. На цьому етапі виникли податки на виробництво (промислові податки), на всі види діяльності, крім сільськогосподарської (земельним податком обкладали окремо). У торгівлі поширилися митні збори й непрямі податки. До податкової бази потрапив абсурдно широкий спектр об'єктів – аж до найбільш екзотичних та зовсім безглузвих: від штрафу за перевищення будинком установлених розмірів (знаменитий «податок на повітря») – до так званого «подимного податку». Йдеться про податок на нерухомість, первісно запроваджений в Англії. Його розмір спершу обчислювали залежно від кількості вогнищ, а згодом – від кількості вікон, або розраховували

5.1. Етапи формування податкової системи

за довжиною фасаду. Загалом уся система викликала безліч дорікань у підданих і трималася лише на силі та підтримці з боку дворянства й духівництва завдяки звільненню їх від податків, що дало цілковите право середньовічному філософові Фомі Аквінському називати податки «узаконеною формою грабежу». Прогресивніший підхід до оподаткування вперше застосував видатний шотландський економіст і вчений XVIII ст. Адам Сміт. На противагу людинолюбному Фомі Аквінському, він стверджував, що податки для платника – ознака не рабства, а волі. Праця «Дослідження про природу і причину багатства народів», нарешті, визначила базові принципи оподаткування, які актуальні й дотепер. Ця праця засвідчила перехід до третього етапу – наукового підходу до найважливішого державного питання.

Етап III. Характеризувався значною кількістю прямих і непрямих податків у Європі, визначальне місце серед яких посідав акциз. Процедура його сплати була простою й прозорою – зазвичай його стягували безпосередньо біля міських воріт із усіх товарів, що ввозили й вивозили. Іноді податком обкладали тільки те, що ввозили в країну, тобто звільняли від стягнення акцизу товари, що спрямовували на експорт. Розміри акцизу становили зазвичай 5–25 %. Якогось наукового обґрунтування розмірів цієї ставки не було. З прямих податків найбільше припадало на подушний і прибутковий податки. Буржуазія та селянство віддавали державі у вигляді прямих податків 10–15 % від усіх своїх доходів.

Етап IV. Цей етап у розвитку податків припав у Європі на XIX ст. Він пов'язаний із піднесенням виробництва й економіки. Держава змінила пріоритети: головним об'єктом оподаткування став оборот – перехід цінностей від одного суб'єкта до іншого. Відчутним виявився для громадян також податок на спадщину. Поширилися податки на операції та капітал – здебільшого на його приріст у вигляді відсотків за цінними паперами або вкладками, дивідендів за акціями, зростання вартості активів. Із запровадженням усіх цих

нововведень у Європі намітився спад інтересу до систем оподаткування. Настільки індивідуальні колись податкові системи в різних державах стають дедалі подібнішими.

Етап V. Ознаменувався народженням ПДВ. Поширилися й цільові податки, збирання яких має на меті виробництво конкретних суспільних благ, таких як соціальне страхування, державне медичне обслуговування і пенсійне забезпечення, будівництво доріг тощо. Практика засвідчила, що реальне зниження податків можливе лише в державі з міцною економічною базою. Тільки тоді зниження ставки оподаткування сприятиме зростанню виробництва, що в подальшому й компенсує тимчасове зменшення податкових надходжень. На такому принципі будують свою податкову політику провідні країни світу. Суть податкових реформ, проведених у них у 90-ті роки нашого століття, полягає у прагненні прискорити нагромадження капіталу й стимулювати ділову активність. Знижуються ставки податку на прибуток корпорацій (у США з 46 % до 34 %, у Великій Британії з 45 % до 35 %, в Японії з 42 % до 40 %). Окрім того, знижено верхній рівень оподаткування особистих доходів фізичних осіб, розширено рамки неоподаткованого доходу. Зниження прямих податків компенсується ростом непрямих – податку з продажу, податку на додану вартість та інших. Водночас посилено контроль за дотриманням податкового законодавства й санкції до його порушників.

5.2. Теоретичні основи побудови податкової системи

Розвиток теорій у податковій сфері безпосередньо пов'язаний із розвитком держави та зміною характеру використання державних доходів. Процес оподаткування здійснює держава, залежить він від ступеня її розвитку. Отож дослідження природи податків, необхідності їхнього застосування розглядали у межах вчення про державу, що зумовлено потребами держави та суспільства.

5.2. Теоретичні основи побудови податкової системи

Податки – обов’язкові платежі юридичних і фізичних осіб у бюджет. Їхнє виникнення пов’язане з утворенням держави. За економічним змістом податки – це фінансові відносини між державою і платниками податків за умови примусового відчуження частини новоствореної вартості з метою утворення централізованих фондів грошових коштів, потрібних для виконання державою її функцій.

Цікаві факти...

Перша згадка про податок на майно датована до 6 тис. до н. е. Його широко застосовували у Стародавньому світі, разом із подушним податком та податками міжнародної торгівлі.

Принципи оподаткування вперше сформульовано А. Смітом у його класичній роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів», їх зведено до чотирьох понять: загальність, справедливість, визначеність, зручність.

Ці принципи А. Буковецьким сформульовано так:

1. Піддані кожної держави зобов’язані підтримувати її за можливості залежно від своїх коштів, тобто залежно від доходів, які вони отримують під охороною держави.

2. Податок, що має сплачувати кожен громадянин, визначати точно, а не довільно. Час і розмір сплачуваного податку, спосіб його сплати має бути зрозумілим і відомим як самому платнику, так і будь-кому іншому.

3. Кожен податок треба стягувати у такий час і спосіб, які є зручними для платника.

4. Будь-який податок має вилучати з кишені населення якомога менше від тих коштів, що надходять до каси держави.

Еволюція уявлень про природу податку, його функціональне призначення відбувалася відповідно до етапів розвитку держави.

Можна виокремити сім етапів формування уявлень про природу оподаткування:

Спочатку панівною була ідея дару. В середні століття індивідуум робить подарунок уряду.

- На другій стадії уряд смиренно благає або просить народ про підтримку.
- На третій стадії ми зіштовхуємося з ідеєю допомоги, що надається державі.
- На четвертій стадії з'являється ідея про жертву, принесену індивідуумом в інтересах держави. Він тепер відмовляється від будь-чого в інтересах суспільного блага.
- На п'ятій стадії платника з'являється почуття обов'язку.
- Лишена шостій стадії виникає ідея примусу з боку держави.
- На сьомій стадії ми бачимо ідею певної частки чи окладу, встановлених або обчислених урядом незалежно відволі платника.

Прихильність авторів до теорій щодо ролі держави і податків. Викремлено низку принципів, які є загально визнаними. Сьогодні їх зведено до таких:

- Рівень податкової ставки треба встановлювати з урахуванням можливостей платника податків, тобто рівня його доходів. Дохід, що залишається після сплати податків, має забезпечувати платнику податків нормальний економічний розвиток.
- Варто докладати всіх зусиль, щоб оподаткування доходів мало однократний характер. Багаторазове обкладання доходів або капіталу неприпустимо.
- Податки мають бути обов'язковими. Платник податків має усвідомлювати неминучість платежу.
- Процедури розрахунку і сплати податків мають бути простими, зрозумілими і зручними для платників податків, а також економічними для установ, що стягують податки. Треба прагнути до мінімізації витрат на стягування податків.
- Податкова система має забезпечувати раціональний перерозподіл частини створюваного *валового внутрішнього продукту* (ВВП) і бути ефективним інструментом державної економічної політики.
- Податки можуть використовувати як фінансові регулятори з метою встановлення оптимального

5.2. Теоретичні основи побудови податкової системи

співвідношення між доходами працедавців і найманих працівників, між засобами, що спрямовано на споживання і нагромадження.

- Варто забезпечувати стабільність оподаткування; ставки податків не мають змінюватися протягом тривалого періоду. Водночас податкова система має бути адекватною щодо конкретних етапів економічного розвитку країни. Цього досягають шляхом здійснення податкових реформ, що забезпечують еволюцію податкової системи.

- Не можна допускати індивідуального підходу до конкретних платників податків під час встановлення податкових ставок і застосування податкових пільг. Оподаткування має бути універсальним, забезпечувати однакові вимоги й однаковий підхід до платників, з одного боку, і розумну диференціацію ставок та використання податкових пільг – з іншого.

Податки класифікують за різними ознаками (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Ознаки класифікації податків

5.3. Податкова система України в різні історичні періоди

Виникнення податків сягає сивої давнини. У Київській Русі податки з'явилися вже у перші роки виникнення держави. Давньоруські податки не запозичені з інших країн, а мають власне, національне походження. Одним із найдавніших прямих податків Київської Русі, що проіснував на українських землях, було *подимне*. Назва походить від одиниці оподаткування - «диму». Тобто «дому», селянського двору. Платили подимне натурою та частково грішми. Інший древній податок – полюддя. Його збирали під час щорічних об'їздів Київської Русі князем та його дружиною. І ще одним джерелом наповнення казни стало *поплужне* – земельний податок, одиницею оподаткування якого був плуг. Поплужне спрямовували на військові витрати, утримання князівського двору та на дипломатичні місії. Цікаво, що ці три види податків так узвичаїлися, що й продовжили існувати тоді, коли Київської Русі не стало: спочатку в землях Галицько-Волинського князівства, а потім – за часів литовсько- української та литовсько-польської держави.

Розвиваючи і вдосконалюючи традиційну систему податків, княгиня Ольга збагатила їх оброками, втілила в життя рентні відносини. Останні стали важкою розплатою за смуту і нестабільність життя на Русі в XII–XIII ст. В епоху середньовіччя Русь сплачувала податки Литовській, Польській і Московській державам, час від часу збільшуючи кількість прямих і непрямих, звичайних і надзвичайних податей.

Цікаві факти...

Чинивник, який займався оцінкою майна у Стародавньому Єгипті, був єдиним службовцем, якого не ховали разом із фараоном, – настільки цінними були його знання.

5.3. Податкова система України в різні історичні періоди

З XV століття ввели такий прямий грошовий податок, як *половщина*. Спочатку його сплачували селяни, виходячи з кількості худоби і землі. Згодом половщину почали сплачувати всі державні категорії залежного селянства. Понад триста років проіснував на українських землях такий натуральний податок, як *поштучне*, запроваджений литовцями. Його сплачували селяни від кількості худоби та птиці, витканого полотна, ряден, рушників.

З XVI століття приходять в Україну так зване магдебурзьке право, яке стає визначальним у податковому та митному регулюванні. Магдебурзьке право – це письмовий королівський дозвіл на місцеве самоврядування, куплене мешканцями окремих міст і містечок або дароване жителям окремих міст за особливі заслуги перед короною. Міський голова чи бургомістр, за магдебурзьким правом, був найвищою виконавчою та судовою особою в місті. Він мав право встановлювати розміри податків та мита, відмінити їх чи звільнити від них окремих громадян, розглядав усі майново-боргові спори і виносив щодо них рішення. Міське населення було особисто вільним. Ковалі, гончарі, ювеліри, крамарі об'єднувалися в окремі цехи і сплачували фіксовані податки колективно. Завдяки магдебурзькому праву почали швидко розвиватися міста. Чотириста років тому його запровадили в Києві. За часів магдебурзького права збирали *помірне торговельне мито*. І сплачували його з певної міри привізного товару. Розмір помірною був сталим і декілька століть не змінювався: два гроші за одну одиницю товару. Часто помірне торговельне мито органи міського управління заміняли іншими вимогами.

За часів Гетьманщини скасовано частину податків, що стягували з населення. Шляхту, козацьку старшину цілковито звільняли від податків. Лише міщани і селяни платили *стацію* – податок на утримання війська, а також сплачували *податок із промислових прибутків*.

Повна руйнація українських податкових національних традицій, які передбачали помірність і доцільність оподаткування, розпочалася з втратою Україною її незалежності і повного поневолення Російською імперією. Ламаючи адміністративну систему України, яка за своєю демократичною суттю та універсальністю випереджала більшість адміністративних систем країн Європи, Російська імперія почала запроваджувати й свої податки. Помірне мито замінили Московським податком, що становив 5 % від продажної ціни товару. Ввели подвірне оподаткування, тобто запровадили нову систему оподаткування населення прямими податками. Запровадження подвірного оподаткування значно збільшило кількість платників податків за рахунок введення як платників тих категорій населення, що раніше були звільнені від оподаткування: «задвірних», «ділових людей», половників та інших. Загальну суму подвірного визначав уряд на чолі з урядником, а сільська громада чи міське управління розподіляли суму податку між усіма дворами. Подвірне оподаткування зберігалось до запровадження подушного, тобто до XVIII століття. **Основний** прями́й податок Російської імперії – подушне запроваджено в Україні у першій половині XVIII століття. Його сплачувало все чоловіче населення країни, крім дворян, духовенства й осіб, що перебували на державній службі. Розмір податку щороку визначали сумою, необхідною для утримання армії і флоту, і постійно збільшували. У XVIII столітті подушне становило близько 50 % від усіх надходжень до державного бюджету Російської імперії. Подушне сплачували до кінця XIX століття. З появою іноземних капіталістичних інвесторів і розвитком у пореформений час сільськогосподарського і ремісничо-промислового підприємництва подушний податок відмінили і ввели майнові та інші прями податки.

Цікаві факти...

Існує легенда, згідно з якою у Середньовіччі одна англійська графиня проїхала оголеною на коні вулицями міста, щоб змусити свого чоловіка знизити податок на майно для його підданих.

У роки революції і громадянської війни податкову систему замінили прямим визиском, експропріацією. Елементи цивілізованого регулювання економіки шляхом запровадження прямих і непрямих податків запроваджують у період короткочасового непу. Сталінізація спростила податкову систему: в умовах тоталітарної системи вона стала по суті номінальною і набрала вироджених форм. Потреби у спеціальному податковому органі в умовах загальнодержавної форми власності на засоби виробництва не було. У складі Міністерства фінансів та його підрозділів в областях, районах, містах виокремлювали відповідні підрозділи держдоходів. Вони несли відповідальність за дотримання діючого порядку справляння бюджетних доходів і за виконання плану надходжень платежів до бюджету.

Цікаві факти...

Відповідно до даних Світового банку, за підсумками 2011 року Україна зайняла перше місце у світі за кількістю податків і зборів: український бізнес у тій чи іншій формі сплачував 135 різних податків. Для порівняння: друге місце в цьому рейтингу зайняла Румунія – 113 видів податків. На третьому місці перебуває Ямайка (72 види податків). У Гонконзі стягують усього 3 податки, у Грузії, Швеції, Норвегії – 4 податки, у Сингапурі – 5 податків. У Франції всього 7 податків, у Великій Британії, Чехії, Нідерландах, Португалії, Іспанії, Фінляндії – 8 податків, у США – 11. У середньому на податкову звітність та сплату податків українські підприємці витрачають 657 годин на рік.

5.4. Податкова система після проголошення незалежної України

Разом із набуттям Україною незалежності 1991 року почали створювати та інтенсивно розвивати нову податкову систему. Вона значною мірою відрізняється від тієї, що існувала в умовах командно адміністративної системи – з особливостями, характерними для всіх республік колишнього СРСР. Податкова система України, що формується нині, з одного боку, сягає своїм корінням у систему доходів державного бюджету колишнього СРСР, а з іншого – потребує змін і реформ, що відповідатимуть б вимогам становлення в країні ринкової економіки. Створена 1991 року податкова система України зазнала численних значних змін, водночас не досягла прийняттого для уряду та суспільства стану.

Перший етап становлення податкової системи (1991–1994) відбувався в умовах регулятивної дії недосконалого Закону України «Про систему оподаткування» від 25.06.1991 р. та появи нових видів податків, а саме: податку на додану вартість, податку на доходи підприємств і організацій (21.02.1992 р.), акцизного збору (18.12.1991 р.), а також дії старих видів податків, таких як прибутковий податок із громадян, місцеві податки і збори. Ще 20 грудня 1991 року прийняли важливий Закон «Про податок на додану вартість». Ставка податку становила 28 % і входила до ціни товару або 21,87 % вартості товару. На той час податок на додану вартість уже ввели майже в усіх країнах Європи, а першою його запровадила 1954 року Франція.

Цікаві факти...

У Середньовіччі розмір податку на майно часто визначали доволі оригінально: залежно від кількості каменів, розміру та кількості вікон та дверей у будинку тощо.

5.4. Податкова система після проголошення незалежності України

На кінець 1992 р. запропоновано три концепції реформування податкової системи. Одна з них, розроблена Міністерством фінансів і Міністерством економіки, стала основою докорінної зміни існуючої податкової системи. З метою оперативного реагування і вирішення питань, пов'язаних із запровадженням ринкових відносин, Верховна Рада України делегувала Кабінету Міністрів України тимчасово, до 21 травня 1993 року, видавати декрети з питань фінансово-кредитної політики, оподаткування, ціноутворення тощо, які мали силу закону (Закон України № 2886-XII від 19.12.1992 р.). Уже 26 грудня 1992 р. видали податкові декрети, в тому числі «Про податок на прибуток підприємств і організацій», «Про акцизний збір», «Про прибутковий податок з громадян», а згодом і «Про місцеві податки і збори». Декретом Кабінету Міністрів України «Про місцеві податки і збори» сформовано систему місцевих податків та запроваджено 2 податки та 14 місцевих зборів.

Другий етап становлення податкової системи (1994–1999). Значне оновлення податкової системи припало на другий етап. У цей період у країні починають вносити корективи в податкову систему: формуються стійкі, відпрацьовані податкові механізми; нарівні з податками, що діяли, виникають нові. Уже 2 лютого 1994 року прийняли Закон України «Про внесення змін та доповнень до Закону Української РСР «Про систему оподаткування», Закону від 28.12.1994 року «Про оподаткування прибутку підприємств» та Закону від 22.12.1994 року «Про державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів». У цьому законі вперше наведено визначення податку, збору, обов'язкового платежу, деталізовано елементи податку, такі як платник, об'єкт, база, ставка. На платників податків, а саме – юридичних і фізичних осіб, покладался обов'язок сплачувати податки, збори й обов'язкові платежі (до державних цільових фондів). До об'єктів оподаткування зачислили додану вартість, доходи, спеціальне використання природних ресурсів, майно

юридичних і фізичних осіб. Відповідно до цього закону, ставки податків, зборів і обов'язкових платежів встановлювали Верховна Рада України і місцеві ради (щодо місцевих податків і зборів). Вони були незмінними протягом бюджетного року.

Отже, на другому етапі формування податкової системи України в державі активно відбувався пошук належного співвідношення податків, ставок та інших елементів механізму оподаткування, здійснювалася заміна переліку основних податків, впроваджувалися інші заходи щодо оптимізації оподаткування. Водночас, замість спрямування зусиль на підвищення економічної ефективності основних бюджетоутворюючих податків у той період законодавець сконцентрувався на розширенні переліку податків і зборів та зниженні ставок найефективніших фіскальних податків.

Третій етап становлення податкової системи (2000–2010). На третьому етапі податкової реформи розпочалася підготовка до прийняття Податкового кодексу. На цей час завершили прийняття нових податкових законів, оновили діючі. Декрет КМУ «Про прибутковий податок з громадян» від 26.12.1992 р. змінювався лише в частині ставок оподаткування. Тому 22 травня 2003 року прийняли Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб». Насамперед уточнили перелік платників (резиденти, нерезиденти) та об'єкти оподаткування в цих платників (три джерела – у резидентів, два – у нерезидентів). Замість діючої шкали оподаткування від 10 % до 40 %, залежно від суми доходу, ввели єдину ставку – 15 %, з відтермінуванням до 1 січня 2006 року (у перехідний період застосовували ставку 13 %). Це здійснено з метою підвищення зацікавленості фізичних осіб у добровільній сплаті податків, що, як сподівались, дасть позитивний результат у формуванні дохідної частини державного бюджету.

Також з'явилися такі нові поняття, як податковий кредит, податкові соціальні пільги. В окремі статті вивели оподаткування нерухомого і рухомого майна, спадщини і подарунків. Вперше з'явилися розділи «Особливості

5.4. Податкова система після проголошення незалежності України

оподаткування доходів громадян від підприємницької діяльності» та «Оподаткування доходів, отриманих фізичною особою, яка проводить незалежну професійну діяльність». Визначено порядок подання податкової декларації та сплати податку з доходів фізичних осіб.

Верховна Рада України 2 грудня 2010 року прийняла Податковий кодекс. Варто констатувати, що загалом спрямованість новоприйнятого Кодексу була очевидною – розвиток податкового законодавства України, поступове зниження податкового тягаря та, як наслідок, – піднесення розвитку економіки. Протягом перших років після прийняття Кодексу до його статей вносили безкінечні зміни, переважно технічного характеру. Водночас, постійно змінювали (щороку, іноді частіше) ставки акцизного податку, рентних платежів, екологічного податку. Часті зміни вносили у XIV розділ, главу I «Спрощена система оподаткування». Кодексом також передбачили зниження ставок за податком на прибуток із 25 до 16 % із 01.01.2014 року, за податком на додану вартість – із 20 до 17 %. Однак війна на сході країни, на жаль, не дала змоги ввести в дію знижені ставки за основними видами податків.

Четвертий етап становлення податкової системи (2010–2015). Саме на цьому етапі трансформації, що відбулися у сфері податкової системи, можна назвати податковою реформою. Вона мала не формальний, а реальний характер. **Основними** завданнями податкової реформи 2010–2014 років були: стимулювання економічної активності шляхом створення сприятливого фіскального клімату для розвитку суб'єктів господарювання та залучення інвестицій, виведення фінансових ресурсів із тіні, а також збільшення доходів бюджету.

Цікаві факти...

Протягом усієї історії податок на майно традиційно підвищували під час війн і знижували у мирні часи.

У серпні 2014 року у зв'язку з воєнними діями на сході нашої держави Верховна Рада ввела тимчасово, до завершення реформування Збройних сил України, військовий збір (пункт 16 та 1.1–1.7 розділу XX «Перехідні положення» ПКУ). Військовий збір має тимчасовий характер, отож не входить до податкової системи, хоча надходить до державного бюджету. Його сплачують тільки фізичні особи в розмірі 1,5 % з доходів, які оподатковують податком на доходи фізичних осіб. Звільняються від його сплати доходи, що оподатковують за ставкою 0, а також правоохоронці, військовослужбовці на час участі в бойових діях.

***Контрольні запитання
для закріплення матеріалу***

---

1. З чим, на Вашу думку, пов'язана поява податків?
2. Охарактеризуйте основні етапи розвитку податкової системи.
3. Яка найдавніша система збору податків була при Київській Русі?
4. Охарактеризуйте податкову систему в період у складі Речі Посполитої.
5. В який історичний період натуральні податки замінені на грошові?
6. Які принципи податкової системи Ви знаєте?
7. Якими законодавчими документами керується податкова система?
8. Охарактеризуйте податкову систему після проголошення незалежності.
9. Які еволюційні процеси податкової системи Ви знаєте?
10. На яких принципах ґрунтується податкове законодавство?

Тестові завдання

(Знайдіть одну правильну відповідь)

1. Назвіть кількість історичних етапів формування податкової системи?

- 1) 6;
- 2) 5;
- 3) 2.

2. Першим джерелом податків були:

- 1) худоба;
- 2) раби;
- 3) земля;
- 4) усі відповіді правильні.

3. Податки поділяли на:

- 1) непрямі;
- 2) прямі і непрямі;
- 3) прямі.

4. Устародавньому Єгипті основним доходом скарбниці були:

- 1) плата за користування землею;
- 2) податок на рабів;
- 3) податок на майно.

5. Прогресивний підхід до оподаткування вперше застосував:

- 1) Адам Сміт;
- 2) Фома Аквінський;
- 3) А. Буковецький.

6. В якій стародавній країні обрані магістрати не тільки виконували державні обов'язки безоплатно, а ще й вносили на громадські потреби власні кошти, вважаючи це почесною справою? У:

- 1) Стародавній Греції;
- 2) Стародавньому Римі;
- 3) Стародавньому Єгипті.

7. Розміри акцизу коливалися:

- 1) від 1 до 5 %;
- 2) від 5 до 25 %;
- 3) від 10 до 20 %.

8. Непрямими податками у Римській імперії були:

- 1) податок з обороту;
- 2) податок при торгівлі рабами;
- 3) податок зі спадщини;
- 4) всі відповіді правильні.

9) Головним об'єктом оподаткування вважали:

- 1) майно;
- 2) дохід або його частина;
- 3) перехід цінностей від одного суб'єкта до іншого.

10. Податки називав «узаконеною формою грабежу»:

- 1) Фома Аквінський;
- 2) Адам Сміт;
- 3) А. Буковецький.

Рекомендована література

---

1. Ставерська Т. О., Іванюта О. М. Історія фінансів : навч. посібник. Харків : Іванченко І. С., 2013. 83 с.
2. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія : у 3 т. / за ред. Т. І. Єфименко, А. І. Мярковського ; ДННУ «Акад. фін. упр.». 2-ге вид., перероб. і доп. Київ, 2013. Т. 1 728 с. URL: http://www.vtei.com.ua/konfa/23_05_19/3_64.pdf.
3. Фінансова думка України: у 3 т. Т. 1 / Юхименко П. І. та ін.; за ред. В. М. Федосова. Тернопіль : Економічна думка, 2010.
4. Шикіна Н. А. Фінанси : курс лекцій [для студентів усіх форм навчання всіх спеціальностей] / укл. Н. А. Шикіна. Одеса : ОДЕУ, 2008. 290 с. URL: <https://economics.studio/finansovie-voprosi/finansi-kurs-leksiy-dlya-studentiv-usih-form.html>.
5. Юхименко П. І., Федосов В. М., Лазебник Л. Л. та ін. Теорія фінансів : підручник / за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 576 с.

Розділ 6

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ПОБУДОВИ СТРАХОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

- 6.1. Історична сутність страхування.
- 6.2. Теоретичні засади страхової справи.
- 6.3. Зародження страхування на території України.
- 6.4. Етапи формування страхового ринку після проголошення незалежності України.

Ключові терміни і поняття: *страхування; захист; особисте страхування; страхова справа; страхові компанії; розумна ставка; страхові тарифи; каси взаємодопомоги; договір страхування; страхові відносини; страхування життя; контрольна функція; страховий ризик; франшиза; контрибуція; страховий захист.*

6.1. Історична сутність страхування

Страхування є однією з ланок фінансової системи країни. Це одна з найдавніших категорій суспільних відносин. Початок страхування належить до далекого минулого в історії людства.

З самого початку категорію страхування пов'язували зі словом «страх». Тому досі вираз **«страхування»** вживають у значенні «підтримка», «гарантія успіху» тощо. Сьогодні цей термін найчастіше використовують як інструмент захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб, як елемент відшкодування матеріальних втрат при настанні страхового випадку.

Термін **страхування**, на думку західних філологів, має латинське походження. Його основою є слова «seecerus» і «sine cura», які означають «безтурботний». Отже, страхування передбачає поняття захисту від небезпеки.

У стародавньому світі також бере свій початок історія особистого страхування. Зокрема, примітивне страхування від нещасних випадків відоме місце на великих будівництвах того часу, таких як спорудження єгипетських пірамід або палацу царя Соломона. Працівники, зайняті на таких будівництвах, організовували каси взаємодопомоги на користь тих зі своїх колег або їхніх родин, які отримували каліцтва чи гинули в результаті нещасного випадку на будівництві.

Морська торгівля, що розвивалася швидкими темпами у Середземномор'ї за часів розквіту античного світу, значною мірою посприяла розвитку страхування. Торговець брав позичку для оренди корабля, а повертав він її тільки у випадку успішного завершення своєї подорожі, причому повертав на 30 % більше грошей, ніж займав. Відсоток настільки високий, що накопичений капітал можна було використовувати для покриття морських ризиків. Така практика була поширена в Афінах, що засвідчив у своїх працях Демосфен (384–322 рр. до н.е.).

Еволюційно страхування можна поділити на певні періоди:

Страхування як явище. Межиріччя – саме там в одній із працевілізацій, згідно з історичними писемними згадками, зародилося страхування. Все почалося з виникнення своєрідної касти торговців, які спеціально позичали гроші своїм колегам, що вирушали у тривалу подорож по торгових справах, і не вимагали грошей назад у випадку крадіжки або втрати товару під час перевезення. У разі вдалого повернення отримували від них основний борг і ще деяку суму грошей.

Каси взаємодопомоги серед робітників. У Стародавньому Єгипті на будівництві знаменитих пірамід були організовані перші каси. Можна сказати, що це прямий аналог сучасного Фонду страхування від нещасного випадку на виробництві! Роблячи посильні внески зі своїх мізерних заробітків, будівельник мав хоча б якісь гарантії, що у випадку травми, його не викинуть як непотріб, а видадуть необхідні кошти

6.1. Історична сутність страхування

для подальшого існування. Як неосвічені раби, що день і ніч переносили багатотонні камені, дійшли до цієї системи, досі залишається таємницею для вчених.

Виникнення страхової справи – Рим. Як не дивно, все пояснюється веденням численних воєн. Коли римські легіони завойовували провінції в Іспанії, гостро постало питання щодо їхнього забезпечення провіантом і зброєю для ведення повноцінних бойових дій. Цим завжди раді займалися купці. Однак Іспанія перебувала на значній відстані від Італії, і чим більшою була ця відстань, тим більше було шансів у варварів пограбувати слабо захищені купецькі каравани. Після кількох невдалих спроб торговці відмовилися постачати в легіони все необхідне, що значно погіршило їх становище в Іспанії. Без провіанту, необхідної зброї і речового постачання іспанська кампанія опинилася на межі краху. Саме тоді хтось із бюрократів першим видав указ, в якому йшлося: якщо караван буде пограбовано, то купцеві повернуть усі кошти з надлишком, щоб не засмучувався. Каравани потекли рікою. Римська імперія була цивілізованою країною, указам вірили і їх виконували. Зазвичай: сотні караванів не доходили до місця призначення, отож купцем повертали кошти. Але ті, хто прибував на місце, врятували іспанську кампанію.

Цікаві факти ...

Виникнення самого договору страхування, як не дивно, пов'язують зі Святою Церквою, адже у той час політика, економіка і релігія тісно між собою переплітались. Саме тоді Папа видав новий указ, який містив першу форму договору «з відсотковою ставкою», за яким працювали середньовічні комерсанти.

Певну схожість із сучасними страховими компаніями мали союзи селян, що організовували в Ісландії у XII сторіччі. Такі союзи мали на меті взаємне забезпечення допомогою

на випадок пожеж або загибелі худоби. Союзи склалися зазвичай з 20-ти заможних селян. У випадку нещастя одну частину збитків оплачували матеріалами та роботою, а іншу – грошми. Ісландські союзи не набули поширення в Європі, де найпопулярнішим було морське страхування.

Цікаві факти...

У Ллойда 1901 року застрахували перший автомобіль був по полісу морського страхування. Автомобілі у той час були зовсім новим видом транспорту й ніяких спеціальних полісів або умов страхування тоді для них ще не існувало. Морський андеррайтер виписав звичайний морський страховий поліс для цього автомобіля на підставі того, що це був корабель, але виконував навігацію по суші.

Розвиток страхових відносин аж до епохи Середньовіччя, тобто в період Античності, характеризується наявністю трьох конструкцій організації страхових відносин:

- а) формування спеціальних страхових кас, названих касами взаємодопомоги;
- б) надання фінансових гарантій;
- г) надання грошових позичок.

Відносини щодо страхування, які існували на перехідному етапі двох історичних періодів, з юридичної точки зору можна розглядати як різновид суспільних відносин щодо захисту майнових інтересів при настанні певних подій (страхових випадків) за рахунок створення відособлених фондів (кас), які формували за рахунок внесення учасниками-страхувальниками грошових чи натуральних внесків, або шляхом видачі фінансової гарантії чи шляхом надання фінансових позичок страхувальнику для покриття збитків у результаті настання страхового випадку.

Отже, головною формою страхування у давнину і середні століття була страхова взаємодопомога у професійних

6.1. Історична сутність страхування

об'єднаннях. Як у рабовласницькому, так і у феодальному суспільстві страхування мало певні стадії розвитку і розпалося на окремі форми, починаючи від разової угоди про страхову взаємодопомогу і закінчуючи постійною взаємостраховою організацією статутного типу.

В умовах економічного зростання, що спостерігався наприкінці XII – на початку XIII ст., Римська католицька церква, що мала на той час практично необмежений вплив, не могла залишатися осторонь від зростаючої практики позичання грошей і розвитку лихварства. Декретом папи Григорія IX 1234 р. заборонили всі операції, пов'язані з лихварством, відповідно до принципів Священного Писання. Однак, церква розуміючи необхідність позик для розвитку економіки, через деякий час дещо змінила своє рішення і дозволила лихварство, але з розумними ставками. Це, своєю чергою, відкрило шлях для виникнення теорії «розумної ставки»: одержувана винагорода мала бути пропорційна послугі, що надають особі, яка взяла в борг – торговцеві або будь-якому іншому господарюючому суб'єкту, із застереженням, що «не можна давати гроші в рист ближньому родичеві своєму». Забороняючи та обмежуючи лихварство, церква могла сильно загальмувати розвиток морської торгівлі. Проте, з іншого боку, такі дії церкви сприяли виникненню ефективної системи захисту від ризику – страхового договору. Після першого рішення церкви щодо повної заборони лихварства торговці-банкіри намагалися обійти цю формальну заборону.

Цікаві факти...

У своїй книзі «Золото й спеції» Жан Фав'є наводить розповідь генуезця Бенедетто Захарії, який 1298 р. продав понад 30 тонн тальфійської солі своїм співвітчизникам. Вантаж за угодою мав бути доставлений у Брюгге. У тому ж самому договорі було зазначено, що Захарія зобов'язується знову купити весь вантаж після його прибуття в порт

призначення за ціною, обговореною заздалегідь, але вищою, ніж ціна продажу. У такий спосіб між портом відвантаження та портом призначення Захарія ризикував тільки своїм судном. Різниця між ціною повторної покупки та ціною продажу є нічим іншим, як ціною ризику і замінює відсоток по позичці, забороненій папським декретом.

Через такі схеми торговці, мореплавці й позичальники сприяли виникненню страхового договору. Перевізники платили торговцям або банкірам «ціну ризику» – додаткову суму грошей залежно від типу корабля, вантажу й тривалості перевезення. «Ціну ризику» назвали страховою премією (від лат. *Præmium*). Відомо, що вже 1300 рокуу Бельгіїпрактикували прями оплати морських ризиків за страхову премію.

У наступному столітті встановили страхові тарифи на регулярні плавання з Лондона на континент і назад. Розвивалося страхове законодавство, і вже в документах XV століття спостерігається докладно розроблений збірник страхового законодавства того часу.

Сер Ніколас Бекон (Nicholas Bacon), відкриваючи 1559 році перше засідання англійського Парламенту правління королеви Єлизавети, сказав: «Нехай кожен розумний купець, що відправляється в подорож, повну небезпек, розстанеться із частиною грошей, щоб мати іншу частину збереженою». При Парламенті Англії 1601 року створили комісію з розгляду спірних питань контрактів морського страхування.

Одним із важливих етапів у розвитку страхової справи також стала поява в Європі наприкінці XV століття товариств взаємного страхування – так званих вогневих товариств (*Brangilden*). Їхню унікальність як некомерційних організацій відзначив великий теоретик страхування – німецький професор А. Манес, який писав 1910 р.: «Акціонерні товариства застосовуються майже у всіх галузях економіки. Взаємні товариства – майже винятково в страхуванні».

З кінця XVII століття починають виникати акціонерні компанії. Першу таку компанію – «Голландсько-Ост-Індське товариство» – заснували 1602 року. А вже 1680 року в Англії відкрили першу в історії компанію зі страхування від вогню. Страховий бізнес став популярним і вигідним. Однак через відсутність точних наукових методів ведення статистики про нещасні випадки, розміри нещастя тощо. Страхування залишалося хоча й прибутковою, проте доволі ризикованою справою.

6.2. Теоретичні засади страхової справи

Страхування – одна з форм охорони майнових й особистих інтересів застрахованих, які сплачують внески (премії) до страхових організацій та отримують відшкодування втрат, що виникають унаслідок стихійного лиха і нещасних випадків (страхування від недуг, страхування від вогню (пожеж), крадіжок, страхування життя тощо). З іншого боку, страхування є формою ризик-менеджменту, що використовують для хеджування проти ризику фінансових втрат. Хоча в ідеалі страхування можна визначити як справедливу передачу ризику потенційної втрати від однієї сторони до іншої за відповідну платню. Важливою умовою при цьому є дотримання правил страхування.

У сучасному законодавстві України наведено таке визначення страхування: *страхування* – вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій).

Визначення страхування як системи особливих фінансових відносин між йогоучасниками з приводу формування цільових

страхових фондів, за рахунок грошових вкладів фізичних і юридичних осіб, що призначено для відшкодування можливих непередбачених та інших збитків підприємств та організацій або надання грошової допомоги громадянам, розкриває суть страхування як економічної категорії. За характеристики страхування лише як виду підприємницької діяльності невисвітленим залишається порядок акумуляції грошових фондів, зобов'язання кожного з учасників у разі настання страхової події.

Характеризуючи страхування як фінансово-правовий інститут, необхідно зазначити, що воно належить до фінансової системи України як окрема складова.

Страховання як фінансово-правовий інститут характеризується такими найважливішими ознаками, рисами та принципами:

1. Страхування – це фінансові економічні відносини, які є, по-перше, грошовими, а по-друге – перерозподільчими, оскільки на їхній основі відбувається вторинний розподіл національного доходу.

2. Майновою основою страхових відносин є формування цільових страхових фондів грошових коштів. Це страховий резерв фінансових чи матеріальних засобів, який має виключно цільове призначення: покриття непередбачуваних витрат; відшкодування збитків потерпілим від страхових подій; вирівнювання добробуту за умов кон'юктурних коливань.

3. Розподіл збитків на багатьох зобов'язаних осіб є чи не найважливішою ознакою страхування, за допомогою якої забезпечується здійснення страхових виплат у належному розмірі. Розкладка збитків має замкнутий характер, отож резерви страхових фондів витрачаються виключно для компенсації майнових втрат його учасників. Страхування базується на догмі, що кількість страхувальників, які потрапили у страховий випадок, є значно меншою, ніж загальна кількість учасників, що регулярно сплачують страхові внески до страхового фонду.

4. У межах ознаки залежності страхових виплат від настання страхового випадку, виявляється ризиковий характер страхування. Страховий ризик - це ймовірність зазнати втрат очікуваної економічної (фінансової) користі або прямих збитків через появу непевної (випадкової) події, що стосується майнового інтересу членів суспільства.

5. Оскільки страховик зобов'язаний провести страхову виплату страхувальнику, зазвичай вирізняють таку ознаку страхування, як зворотність мобілізованих до страхового фонду платежів. Кошти страхового фонду після об'єднання їх у страховий фонд підлягають (за винятком відрахувань за послуги страхової компанії) виплаті учасникам фонду.

6. Існування страхування зумовлене настанням страховогоризику. Така ознака, як залежність від реалізації страхового ризику, на думку деяких авторів, є причиною того, що

«страхові відносини мають вірогідний характер». Вірогідний характер притаманний страховому ризику, а саме: страхове праввідношення триває постійно протягом зазначеного у договорі страхування терміну. Страховий ризик у системі державного обов'язкового страхування, на відміну від страхування добровільного, передбачений не договором, а законом.

Цікаві факти...

Влада Ірану 2000 року вперше в історії країни ввела державне страхування верблюдів. Власники зможуть застрахувати своїх тварин від різноманітних ризиків – від землетрусу й укусу змії, від зіткнення з машиною або з іншим верблюдом і від викрадення.

Страхування у фінансовій системі виконує розподільну та контролюючу функції, алевпевних, специфічних модифікаціях. Зокрема, розподільча функція фінансів реалізується у

страхових відносинах через такі елементи, як попередження, відновлення та заощадження. Попереджувальна (превентивна) функція страхування реалізується у можливості страхових компаній вкладати кошти в забезпечення безпечного середовища для страхувальників, щоб попередити настання страхового випадку та виплати певної, зумовленої договором грошової суми. Цю функцію ще інколи називають ризиковою, оскільки страхова виплата завжди пов'язана з настанням будь-якої ризикової події, реалізацією страхового ризику.

Контролююча функція як базова функція фінансів притаманна й страхуванню. Вона проявляється у тому, що страхові платежі, які акумулюються у страховий фонд, мають цільовий характер, а використовує їх у визначених законодавством випадках обмежене коло суб'єктів. Ця функція проявляється водночас із розподільчою і слугує однією з підстав здійснення фінансового страхового контролю та нагляду у сфері страхування.

Страхування виконує ощадну функцію, адже страхування використовують не лише як засіб забезпечення захисту особистих та майнових втрат, а й самих грошових коштів, які вкладені у страхові фонди. Хоча функцію страхування не варто розглядати лише в контексті накопичення коштів.

У межах будь-якої функції страхування здійснюється обіг грошових коштів, розподіл (перерозподіл) грошової форми вартості, оскільки страхування – специфічна частина фінансів суспільства. Страхування виконує важливі функції держави у сфері її фінансової діяльності, що зумовлює його фінансово-правову належність. Недооцінка ролі страхування у цій сфері може спричинити небажані наслідки та втрати важливого інвестиційного інструменту, що широко застосовується в усьому світі вже протягом століть.

Роль страхування полягає у:

- забезпеченні безперервності від суспільного відтворення та підтримки досягнутого рівня життя людини;
- використанні коштів страхових фондів у інвестиційній діяльності страховика;

- поповненні за рахунок частини доходів від страхових операцій бюджету країни;
- впевненості в розвитку бізнесу;
- забезпеченні раціонального формування й використання коштів, призначених для здійснення соціальних програм;

Страховання ґрунтується на певних специфічних принципах. До них насамперед належать конкурентність, страховий ризик, максимальна сумлінність, страхові відшкодування, франшиза, суброгація, контрибуція, співстрахування, перестрахування.

Конкурентність – усім страхувальникам і страховикам держава гарантує вільний вибір видів страхування та рівні можливості у здійсненні діяльності, водночас створюються сприятливі умови для розвитку страхування, щоб забезпечити реалізацію права на ефективний страховий захист юридичних і фізичних осіб.

Страховий ризик – це ймовірна подія або сукупність подій, на випадок яких і здійснюють страхування.

Максимальна сумлінність. Надійне страхування можливе лише за умов високого довір'я між сторонами.

Страхові відшкодування не повинні приносити страхувальникові прибутку.

Франшиза – це визначена договором страхування частина збитків, яка в разі страхового випадку не підлягає відшкодуванню страховиком.

Суброгація – це передання страхувальником страховикові права на стягнення заподіяної шкоди з третіх (винних) осіб у межах виплаченої суми.

Контрибуція – це право страховика звернутися до інших страховиків, які за проданими полісами несуть відповідальність перед одним і тим самим конкретним страхувальником, із пропозицією розділити витрати з відшкодування збитків.

Співстрахування – це страхування об'єкта за одним спільним договором кількома страховиками.

Перестраховання – це страхування одним страховиком (цедентом, перестраховувальником) на визначених договором умовах ризику виконання частини своїх обов'язків перед страхувальником у іншого страховика або професійного перестраховика.

Сутність страхового захисту полягає в нагромадженні й витрачанні коштів відповідних фондів для попередження, подолання, зменшення наслідків та відшкодування збитків, спричинених надзвичайними ситуаціями.

Ознаками страхового захисту є:

- Випадковий характер настання несприятливої події.
- Надзвичайність нанесених збитків, що визначається у грошових чи натуральних вимірах.
- Необхідність попередження та відшкодування збитків, спричинених ризиком.

6.3. Зародження страхування на території України

На території України існували зародки страхування, подібні до давньогрецьких та сирійських, що зумовлено загальною економічною одноманітністю. Однак чумацький промисел був доволі значним, тому можна стверджувати: страхування було не випадковим явищем, а нормальним інститутом господарювання, що забезпечував кожному з учасників торговельного колективу за рахунок усіх його членів захист від стихійних та інших небезпек. Саме таке забезпечення, на думку В. Райхера, є нічим іншим, як страхуванням. За своєю суттю це було дещо зміненою формою взаємного страхування. Лише згодом організація страхування почала змінюватися на досконалішу форму: створення постійного фонду, отримання регулярних страхових платежів. Страхування в Україні аж до кінця XVIII ст. розвивалося повільно та нерівномірно.

До отримання Україною статусу незалежної держави страхування проводили згідно з економічними, соціальними та правовими умовами, що існували у відповідний період.

Найдавнішим способом страхового захисту в Україні, як і в усьому світі, було взаємне страхування.

В Україну класичне страхування прийшло із Західної Європи щев XIII ст. із виникненням філій англійських страхових компаній. В Одесі було 1857 р. створили Російське товариство пароплавання і торгівлі, величина страхового капіталу якого становила один мільйон рублів. Цей фонд застосовували при страхуванні суден.

У містах діяли товариства взаємного страхування від вогню. Одне з таких товариств утворили в Полтаві 1863 р. Згодом такі самі товариства з'явилися в Києві, Одесі та Харкові. Їхня діяльність обмежувалася територією відповідного міста. Ці товариства обслуговували здебільшого ризики великих домовласників, купців і фабрикантів.

У другій половині XIX ст. спектр страхових послуг був доволі широким, але найпопулярнішим і надалі залишалося страхування від вогню. Страхові товариства приймали заяви на страхування будівель, тварин, меблів, вантажів. Набуло поширення страхування життя.

За прикладом Ліфляндського товариства, у Києві організували товариство взаємного страхування землевласників. Його завдання - відшкодувати збитки, завдані вогнем землевласникам Київської, Подільської та Волинської губерній. Статут Харківського товариства страхування від вогню майна гірничих і гірничозаводських підприємств затвердили 1909 р.

Цікавою є історія розвитку страхових відносин на землях Західної України, де почали свою діяльність перші національні страхові товариства «Дністер» та «Карпатія».

Цікаві факти...

Найбільша перестраховальна компанія світу Munich Re 2002 року вперше запропонувала оцінити загрозу падіння на Землю метеорита.

6.3. Зародження страхування на території України

Рішення про відкриття «Дністра» як кооперативного товариства взаємного страхування прийняли 9 грудня 1891 р. Але перші страхові операції «Дністер» почав проводити аж після 15 вересня 1892 р. Безпосередніми ініціаторами організації були патріотично налаштовані кола галицької української інтелігенції, греко-католицького духовенства, представники міщан та селян. Головним організатором товариства став відомий громадський діяч Василь Нагорний, а серед засновників були відомі представники кооперативного руху на чолі з Костем Левицьким, Стефаном Федаком, Дем'яном Савчаком.

Страхове товариство «Дністер» за статутом належало до господарських об'єднань взаємного типу. Їхньою особливістю, як відомо, є обов'язкове дотримання його учасниками принципу солідаризму, тобто рівності інтересів.

Статутний фонд «Дністра» у розмірі 50 тис. золотих австрійських талерів сформували шляхом підписки – купівлі акцій вартістю 100 талерів кожна, а їхніх власників, за статутом, наділяли правами довірених осіб товариства, вирішальним голосом і правом обиратися до наглядової ради. Крім того, засновники одержували право на щорічне отримання грошової винагороди (дивідендів) у розмірі, не вищому за 6 % від власного паю.

Активно питання страхування обговорювали в Київському комерційному інституті. Відомі імена викладачів, які зробили свій внесок у розвиток страхування усюю Україною. Одним із найвідоміших представників Київської страхової наукової школи є К. Воблий. Він став також її засновником. Оскільки необхідної навчальної літератури не було, К. Г. Воблий розпочав новаторську роботу зі створення першого в Росії підручника зі страхування. Його велика (17 др. арк.) монографія «Основи економії страхування» виходить друком 1915 р. У ній на основі самостійних, всеосяжних досліджень у галузі страхування в Росії світі, науковою обґрунтованістю розглянуті питання про предмет страхування як науки, історію його розвитку в Росії,

6.3. Зародження страхування на території України

особливості страхових товариств з окремих видів страхування, питання фінансової політики щодо капіталу страхового бізнесу, взаємовідносини між страховими товариствами й органами державного контролю та інші питання, що стосуються страхової справи. Наукове та практичне значення цієї праці для вивчення страхової справи, завданням якої К. Воблій вважав подолання шкідливих наслідків несприятливих подій у господарському житті, яскраво засвідчує те, що і нині, на початку XXI століття, її використовують фахівці і перевидають у багатьох країнах.

Відомим є викладач, учасник страхової школи Граве Дмитро Олександрович – засновник першої вітчизняної школи алгебраїстики в Києві; Працював також у галузі прикладної математики та механіки. Упродовж 1910–1925 рр. був професором ККІ-КІНГ, організував кабінет страхової справи, 1916 р. обирався деканом комерційно-технічного відділення, викладав конкурентну і політичну арифметику, фізику та математику. Його найвідомішою працею стала «Математика страхової справи». Використовуючи весь алгебраїчний апарат, у цій праці він обґрунтував доцільність використання математики при виплатах на страхування життя, будівель від вогню і т. д., довів твердження, що в страхуванні життя величезне значення мають дві галузі наукового дослідження: з одного боку – розвиток теорії ймовірностей, а з іншого – складання таблиць смертності. Також у праці наведені розрахунки страхових операцій у місті Києві та в Україні загалом.

Під час функціонування страхового кабінету в ККІ містяни могли проконсультуватися стосовно страхових справ безпосередньо у Граве, оскільки він був куратором кабінету і керував ним аж до самої смерті.

Перше польське страхове товариство – Товариство страхувань від вогню в Кракові «Florianka» – виникло лише 1860 року, а 1874 року «Florianka» змінила офіційну назву на Краківське товариство взаємного страхування. Згодом воно

свою розширило діяльність на Галичину, продаючи поліси також на Волині, Поділлі. Відомо, що філіали цього товариства відкрили у Львові, Перемишлі, Дрогобичі.

Цікаві факти...

У місті Яремче, що на Івано-Франківщині, 2005 року розпочала роботу Перша Міжнародна страхова конференція, організатором якої є Ліга страхових організацій України.

У роки радянської влади страхування в Україні розвивалося нерівномірно. З 1921 року страхування майна державних підприємств і організацій здійснювали добровільно. Проте Постановою ЦВК і РНК СРСР від 4 вересня 1929 року ввели обов'язкове страхування в державній промисловості, яке охоплювало практично все майно. Вже через два роки страхові платежі були включені до складу податку з обороту, що зумовило зміну механізму відшкодування збитків. Страхування кооперативних і громадських підприємств, у тому числі і колгоспів, також перевели на державну основу. Цю роботу виконували органи Держстраху СРСР, які надавали послуги з обов'язкового і добровільного видів страхування майна громадян.

У той час не існувало чіткої концепції розвитку особистого страхування. З березня 1929 року значного поширення набуло колективне страхування. Спочатку ставили завдання охопити страхуванням не менше 75 % працюючих, проте вже до 1940 року фактичний показник знизився до 30 %. Цей вид страхування став збитковим і його скасували, ввівши приватне змішане страхування, страхування на випадок смерті і втрати працездатності, страхування від нещасних випадків. Перестраховання в СРСР почало розвиватися з 1921 року, коли виникла необхідність перестраховувати частину страхових ризиків, які приймали кооперативи і перевищували суми, встановлені Держстрахом.

6.3. Зародження страхування на території України

У післявоєнні роки вжили важливих заходів, спрямованих на посилення ролі страхування в розвитку економіки. Зокрема, прийняли Постанову Ради Міністрів УРСР від 26 листопада 1958 року № 1 645 «Про затвердження Положення про органи державного страхування в Українській РСР». У період реформ 1960-х років багато зроблено для налагодження механізмів страхового захисту сільськогосподарських підприємств. Без цього було б складно ввести грошову гарантовану оплату роботи колгоспників, здійснити перехід колгоспів до прямого банківського кредитування, зміцнити інші напрями госпрозрахункових відносин. Умови обов'язкового страхування майна колгоспів, введені 1968 року, ґрунтувалися на принципі еквівалентності взаємовідносин страховика і страхувальників (їхньої сукупності). Також зроблений крок вперед у розвитку методології формування страхових резервів, збільшено норму страхового покриття і розширено перелік страхових випадків (зокрема, включено посуху).

Значну увагу сільськогосподарському страхуванню приділяв викладач КІНГ, завідувач кафедри страхування С.С. Осадець. Він вважав, що найважливішим є страхування сільського господарства, оскільки воно приносить велику частку надходжень у бюджет. Оскільки робота в колгоспах планово, то страхувати такі господарства просто необхідно, адже за непередбачуваних обставин план не вдасться виконати і держава матиме величезні збитки. Оплату працівникам має сплачувати фонд оплати праці, а страхування – Держстрах в обов'язковому порядку.

Ефективність цих заходів підтверджено тим, що вже через 10 років уряд визнав доцільним перевести на такі умови страхування і державні сільськогосподарські підприємства. Так спростували тезу про те, що «держава не може сама себе страхувати».

Протягом 1960-1970-х років ввели нові види страхування майна, життя і здоров'я громадян. З 1988 року державні підприємства отримали право на здійснення добровільного

страхування майна та відповідальності. Однак рівень його розвитку, незважаючи на серйозні зміни у ставленні до страхової справи ще сильно відставав від рівня країн із ринковою економікою.

До 1988 року в Україні, як і в республіках колишнього СРСР, існувала монополія двох державних страхових компаній: Держстраху і Інгосстраху, діяльність яких була повністю регульованою. Це передбачало значні надходження до бюджету від страхових платежів і, в разі необхідності, виділення з бюджету коштів на виплату страхових відшкодувань. Функції страховика на території України в той час виконувала система Укрдержстраху, в якій працювало майже 14 тисяч фахівців і 29 тисяч позаштатних страхових агентів.

Початок демонополізації страхової справи в колишньому СРСР поклав Закон «Про кооперацію», прийнятий Верховною Радою СРСР 26 травня 1988 року, який встановив, що кооперативи можуть страхувати своє майно і майнові інтереси в органах державного страхування, а також створювати кооперативні страхові установи, визначати умови, порядок і види страхування.

Найвагоміший імпульс у створенні недержавних страхових організацій – затверджене 19 червня 1990 року Радою Міністрів СРСР «Положення про акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю» і Постанова Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо демонополізації народного господарства», прийнята 16 серпня 1990 року. Ці нормативні акти дали змогу займатися страховою діяльністю і конкурувати між собою державним, акціонерним, взаємним і кооперативним товариствам. Демонополізація сталася і в системі Держстраху. Насамперед вона проявилася в наданні страховим організаціям республік СРСР права впроваджувати регіональні види майнового та особистого страхування, що не були єдиними по країні.

Цікаві факти...

Модель Клаудія Шиффер і футболіст Девід Бекхем застрахували свої ноги. У першому випадку їх оцінили в 70 млн дол. США, а в другому – у 5 млн дол. США.

Починаючи з 1991 року, після припинення існування СРСР, Україна стала самостійно вирішувати всі питання організації страхової діяльності.

6.4. Етапи формування страхового ринку після проголошення незалежності України

У сучасній Україні правове регулювання страхування здійснюється відповідно до загальних та спеціальних, присвячених регулюванню лише страхових відносин, нормативно-правових актів. Найважливішими з них є: Конституція України, Цивільний та Господарський кодекси України, Закон України «Про страхування», а також відповідні постанови Кабінету Міністрів України.

Страховий ринок незалежної України у своєму розвитку історично пройшов певні етапи.

I етап – 1991–1993 рр. Характерними його рисами є відсутність спеціального законодавства, відповідної методологічної бази, нагляду з боку держави, ефективного ринкового механізму здійснення страхової діяльності. Цей етап відзначається екстенсивним розвитком страхового ринку, швидким зростанням кількості страхових організацій.

Створення великої кількості страхових компаній не забезпечувало формування повноцінного страхового ринку в Україні. Передусім не було органу, який би контролював страхову діяльність, отож у сфері, з'явилися аферисти та шахраї. Незахищеність інтересів та невпорядкована діяльність страхувальників сприяли створенню системи державного

регламентування страхової діяльності. Основою цього стали Декрет Кабінету Міністрів України «Про страхування» від 10 травня 1993 р. та Постанова Кабінету Міністрів України

«Про ліцензування страхової діяльності» від 1 липня 1993 р. Після прийняття Декрету «Про страхування» кількість страхових компаній збільшилася до 700. Вони отримали 1 175 ліцензій на здійснення страхової діяльності, в тому числі 836 – з майнового страхування, 149 – зі страхування життя, 330 – зі страхування відповідальності, 97 – за обов'язковими видами страхування. Велика кількість страхових компаній опинилася на межі банкрутства через малий статутний капітал, а також погано сформовані страхові резерви. З 1993 р. показники добровільного страхування значно перевищували показники обов'язкового страхування. Цього ж року 22 страхові організації зібрали 937,5 млрд крб, у тому числі 883,1 млрд крб – за добровільними видами та 54,4 млрд крб – за обов'язковими видами страхування. Така ситуація виникла тому, що державні підприємства у цей період були у складному фінансовому становищі та не змогли сплатити страхові платежі.

II етап – 1994–1995 рр. В економіці держави почала створюватися страхова галузь, був прийнятий Декрет «Про страхування», держава встановила нагляд за страховою діяльністю і визначила певні вимоги щодо страховиків; відбулася структурна перебудова страхового ринку України, з'явилися групи страхових компаній: організації, створені на базі колишнього Держстраху в системі НАСК «Оранта», кептивні страхові компанії, страхові компанії, створені на приватному капіталі, які працюють за ринковими принципами. Високим рівнем інфляції характеризувалися 1994–1995-ті р. Значного поширення набуло особисте страхування.

Відповідно до нього страхові компанії розробили правила інфляційного страхування життя. Серед видів особистого страхування провідне місце належало «змішаному» страхуванню життя з урахуванням інфляції. В такому договорі водночас було страхування життя, впроваджували збитки від

6.4. Етапи формування страхового ринку після проголошення незалежності України

нешасного випадку та збитки від інфляції. Значно знизилися обсяги майнового страхування в умовах інфляційних процесів.

Наказом Укрдержстраху № 12 2 березня 1994 р. затвердили «Тимчасове положення про порядок формування та розміщення страхових резервів», що визначало сутність та призначення, джерела формування й категорії активів. Ними були представлені страхові резерви та обмеження щодо їхнього інвестування. Проте 1995 р. рівень інфляції значно знизився і змішане страхування життя з урахуванням інфляції стало недоречним, оскільки не мало достатньої законодавчої бази. Своєю чергою, це спричинило спад попиту на страхові послуги та банкрутства багатьох страхових компаній. Незважаючи

на негативні наслідки страхування життя у попередній період, відбулися позитивні зміни з цього виду страхування: 1995 р. збільшилися надходження зі страхування життя на 30 млрд крб, а страхові виплати – у 1,5 раза. Страховики почали виконувати в повному обсязі свої зобов'язання і приймати на страхування збалансовані ризики. Значного розвитку

1995 р. набуло страхування відповідальності, зокрема цивільної відповідальності власників транспортних засобів і відповідальності юридичних осіб. Цей рік характеризується розвитком перестрахового бізнесу. Якщо 1994 р. частка надходжень від перестраховування не досягала навіть 1 %, то 1995 р. – 1,5 %.

Отже, першою спробою створення «цивілізаційного» страхового ринку був Декрет «Про страхування». Він мав свої протиріччя та недоліки, проте значною мірою вплинув на страховий ринок України.

Цікаві факти...

Ідею застрахувати тільки частину свого тіла першим втілює у життя Бен Терпін. Сталося це на початку 20-х років ХХ ст., предметом страхування актора німого кіно стали очі. За теперішніх часів сума буланевелика – 20 тис. доларів.

Найсуттєві недоліки Декрету «Про страхування» визнані:

1. Недостатня обґрунтованість системи оцінки платоспроможності страхових компаній.

2. Юридична невизначеність «технічних» і «математичних» резервів та обмеження величини резервів у структурі тарифної ставки.

3. Нерозподіленість страхування життя і ризикових видів страхування.

4. Низькі вимоги до реєстрації страхових компаній.

5. Відсутність самого поняття механізму «зароблених» премій.

Відзначаючи недосконалість декрету, слід виокремити заборону на здійснення діяльності іноземним страховим компаніям. Це спричинило негативні наслідки: зросла недовіра потенційних страхувальників до вітчизняних страховиків; до України не надійшли сучасні страхові технології. Процес формування сучасного страхового ринку в Україні вимагав значних зусиль держави та самих страховиків, досконалої законодавчої та нормативної бази відповідно до умов соціально-економічного розвитку країни. Укрдержстрахнагляд починав роботу над проектом Закону України «Про страхування», оскільки страхове законодавство не могло ефективно регулювати діяльність учасників страхового ринку. В цьому законі вже відображалися потреби ринкової економіки, де функціонували недержавні страхові компанії.

III етап – 1996–2001 рр. *Прийняли Закон України «Про страхування», який посилив вимоги щодо статутних фондів та платоспроможності страхових компаній. Страхові компанії поділили на ті, що здійснюють окремо ризикове страхування та довгострокове страхування життя. Встановили нові вимоги щодо договорів страхування та розміщення страхових резервів.*

Закон України «Про страхування» був прийнятий 7 березня 1996 р. Він вніс вагомі корективи у страхову діяльність в Україні.

Основними з них є:

1. Розмежування ліцензій між страхуванням життя і ризикових видів страхування.

2. Встановлення мінімального розміру статутного капіталу страхової компанії – 100 тис. екю.

3. Встановлення мінімального розміру статутного капіталу для страхових компаній, створених за участю іноземних осіб, – 500 тис. екю (декрет передбачав створення статутного капіталу у розмірі 5 тис. екю, причому він формувався здебільшого не грошима, а майном).

4. Впровадження поняття «технічних» і «математичних» резервів, вимог щодо їхньої відповідності обов'язкам, задекларованим страховою компанією.

5. Впровадження маржі платоспроможності на рівні 25–30 % від суми премій та виплат за звітний період.

6. Підвищення вимог до ліцензування.

7. Збільшення частки можливої участі іноземних страхувальників у розмірі від 20 % до 49 %.

8. Встановлення порядку «заробленої» премії, в основу якої покладено метод «одної четвертої» від отриманих премій.

Зазначимо, що період із 1997 р. був переломним на страховому ринку: в результаті проведення перереєстрації страховиків він значно зменшився та піднявся на новий рівень. Перереєстрація страховиків згідно з новим положенням страхового законодавства щодо вимог до платоспроможності стала черговим етапом переходу вітчизняного ринку страхових послуг до загальноприйнятих у світі норм. За підсумками перереєстрації було відкликано ліцензії у 325х-ти страховиків. За станом на 1 січня 1998 р. в Україні діяли 224 страхові компанії, серед яких 96,4 % – акціонерні страхові товариства. На страховому ринку України 1997 р. (після прийняття

Закону України «Про страхування») намітилися як позитивні, так і негативні тенденції, зокрема:

1. Відбувалася подальша демонополізація, поява нових

організацій.

2. Здійснювався розподіл страховиків на тих, що займаються страхуванням життя, й тих, що здійснюють інші види страхування.

3. Збільшилися обсяги обов'язкового страхування, а саме: цивільної відповідальності власників транспортних засобів та авіаційного страхування. Проте цей закон, усунувши значні недоліки Декрету «Прострахування», мав також певні недоліки. Зокрема, був занадто великий перелік 25-ти обов'язкових видів страхування, серед яких реально працювали лише одиниці.

Зважаючи на демократизацію суспільних відносин, таке втручання держави в розробку страхового продукту є надмірним. Найсуттєвішим недоліком страхового законодавства 1996 р. був підхід до вимог перевищення фактичного запасу платоспроможності над нормативним. Відсутність можливостей забезпечення платоспроможності значної кількості страхових компаній зумовлена вирахуванням при розрахунках фактичного запасу частини премій, що передаються в перестрахування. Відповідно, до кінця 1996 р. близько 15 % суб'єктів страхового ринку працювало на межі виконання цих вимог. До перелічених недоліків Закону «Про страхування» варто зачислити:

1. Відсутність у Законі поняття «страхування життя», що ускладнює контроль органами держнагляду страхових компаній, які цей вид страхування здійснюють.

2. Відсутність у переліку видів страхування обов'язкового страхування майна державних (у тому числі сільськогосподарських) підприємств, незважаючи на запровадження його Указом Президента України ще 1994 р.

Доповненням до Закону «Про страхування» в Україні були нормативні акти, впровадження яких спрямовано на вдосконалення вітчизняного ринку страхових послуг: Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок і умови проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів» (№ 1175 від 28.09.1996 р.); Постанови Кабінету Міністрів

6.4. Етапи формування страхового ринку після проголошення незалежності України

України «Про порядок здійснення операцій з перестрахування», «Про впровадження діяльності страховими посередниками», «Про товариство взаємного страхування». Закон України «Про страхування» та доповнення до нього наприкінці другого тисячоліття вичерпали себе, а це почало стримувати подальший розвиток страхового ринку в Україні, що спонукало до створення нових нормативно-правових актів.

IV етап – 2001 р. Прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» ще більше підвищило вимоги щодо статутного капіталу страховика, до його кількісних та якісних характеристик. Посилилися вимоги щодо платоспроможності страхових компаній, розширилися можливості інвестиційної діяльності. Виникли нові підходи:

1. Здійснення законодавчих змін у проведеному обов'язкового страхування. З одного боку, сутність нових підходів до системи такого страхування полягає в створенні монополії страховою компанією у сфері обов'язкового страхування, що даватиме змогу забезпечити страхове відшкодування в разі настання страхових подій навіть тим підприємствам та приватним особам, які за будь-яких обставин не встигли придбати страховий поліс. З іншого боку, стимулом для укладання страхових угод буде пеня або штраф для тих юридичних та фізичних осіб, які зобов'язані купити страхові поліси, проте їх не купили:

2. Збільшення мінімального розміру статутних капіталів страхових компаній до 500 тис. єкю до 2000 р., а з 2003 р. – до 1 млн євро. Це даватиме змогу фінансово зміцнити позиції страховиків для серйозних страхових угод.

3. Вдосконалення механізму формування та системи розміщення страхових резервів. У Програмі Український страховий нагляд розробив конкретні тенденції та шляхи вирішення проблем розвитку страхової справи. На жаль, відповідні задуми не вдалося втілити в життя.

Отож 2 лютого 2001 р. Постанова № 98 затвердила Програму розвитку страхового ринку України на 2001–2004 рр.

Цікаві факти...

На 100 тис. фунтів застрахував себе хлопець, який вирішив подолати протоку Ла-Манш у ванні. Незважаючи на незвичність випадку, страхова компанія погодилася підписати договір, але тільки за умови, що під час запливу він щільно закриє отвір зливу ванни пробкою.

До основних завдань, які потрібно було виконати згідно з програмою 1998–2000 рр., додали такі:

- відновлення довіри до страхування;
- розширення ринку перестрахування;
- кадрове забезпечення страхової діяльності;
- вдосконалення системи державного регулювання страхової діяльності;
- сплата внесків до статутного капіталу страховика виключно у грошовій формі, у тому числі в іноземній валюті.

В основу Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» покладено принципи щодо правового регулювання діяльності 27-ми страхових компаній, нагляду за діяльністю страхових організацій та застосування заходів впливу на них. Отож 4 жовтня 2001 р. прийняли Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування», який вніс позитивні зміни, зокрема:

1. Збільшення мінімального розміру статутних капіталів: для страховиків, які займаються страхуванням життя, – до 750 тис. євро та 1,5 млн євро; для страховиків, які займаються іншими, ніж страхування життя, видами страхування, – до 500 тис. євро від дня набрання чинності цим Законом, протягом трьох років від дня набрання чинності – 1 млн євро.

2. Статутний капітал мав бути сплачений виключно в грошовій формі.

3. Розширення меж інвестування тимчасово вільних коштів, зокрема: у категоріях активів, які повинні представляти

6.4. Етапи формування страхового ринку після проголошення незалежності України

кошти страхових резервів, з'явилися нові – банківські метали та інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України; загальний розмір внесків страховика до статутного капіталу інших страхових компаній не повинен перевищувати 30 % (у Законі старої редакції – 20 %) його власного статутного капіталу, в тому числі розмір внеску до статутного капіталу окремого страховика не може перевищувати 10 % (5 % у старій редакції Закону); наближення страхового законодавства до національних стандартів бухгалтерського обліку та звітності. За цим Законом страховики мають право здійснювати перестраховання як резидентів, такі нерезидентів, однак лише частини ризиків, щоб страхові компанії не перетворювалися в страхових брокерів. Щодо страхових або перестрахових брокерів-нерезидентів, то вони можуть надавати послуги через представництва в Україні, які включені до Державного реєстру страхових або перестрахових брокерів, та повинні бути зареєстровані як платники податків в Україні.

За Законом, грошові зобов'язання за згодою сторін можна укладати у національній та у вільноконвертованій валюті. Це зроблено з метою стимулювання довгострокових видів страхування, тобто страхування життя. Після реєстрації страховиків у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» 2001 р. кількість страховиків на страховому ринку України зросла до 328-ми. Указом Президента України № 1153/2002 згідно з Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», 11 грудня 2002 р. створено Державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг України, а 5 лютого 2008 р. Україна вступила до Світової організації торгівлі. З метою виконання Україною своїх обов'язків перед СОТ внесли зміни до Закону України «Про страхування». Скасували вимогу щодо надання послуг представництвами страхових та перестрахових брокерів-нерезидентів лише через постійні представництва в Україні, які зареєстровані як платники податків і включені до

6.4. Етапи формування страхового ринку після проголошення незалежності України

Державного реєстру страхових та перестрахових брокерів. З 10 квітня 2008 р. ввели вимогу, щоб страхові та перестрахові брокери-нерезиденти повинні у письмовій формі повідомляти Уповноважений орган про те, що мають намір здійснювати діяльність на території України. Проте після двосторонніх переговорів іноземним страховим компаніям надали дозвіл відкривати свої філії в Україні лише через 5 років із дня вступу України в СОТ.

При створенні такої страхової компанії зі страхування життя статутний капітал такого страховика визначили не меншило 10 млн євро. З початком фінансової кризи, яка в Україні припала на IV квартал 2008 року, ліквідність страхового ринку різко знизилася. Як зазначає стаття 31 Закону України «Про страхування», страховики повинні формувати страхові резервизметою забезпечення майбутніх виплат страхових сум і страхового відшкодування. Цим законодавчим актом визначили перелік інструментів, в яких можна розміщувати резерви, передусім – банківські вклади, цінні папери, нерухомість. Мораторій НБУ на дострокове вилучення банківських депозитів 29 призвів до неможливості повернення страховими компаніями своїх резервних коштів, на які припадає до 40 % усіх страхових резервів, або 8,6 млрд грн. Падіння фондового ринку майже на 75 % спричинило зниження вартості тієї частини страхових резервів страхових компаній, яку вклали в цінні папери. Проте криза не тільки внесла нові корективи у функціонування страхового ринку України, а й загострила хронічні проблеми. Йдеться про відсутність впровадження обов'язкового медичного страхування за участю страховиків, непрозорість фінансової звітності страхового сектору, відсутність якісної статистичної інформації, нерозвиненість ринку страхування життя, низький рівень страхової культури населення, недотримання законодавства з агрострахування, низьку інституційну спроможність регулятора. Уже 23 листопада 2011 р. ліквідували Держфінпослуг та створили Національну комісію з державного регулювання

у сфері ринку фінансових послуг (Нацкомфінпослуг), яка функціонує і сьогодні. Дослідження напрямів еволюції ринку страхування доводить, що його функціонування не може бути самодостатнім і відбуватися лише під впливом ринкових законів, а потребує активного втручання держави з метою стимулювання розвитку страхової діяльності, нейтралізації негативних явищ і усунення латентних зловживань при наданні страхових послуг. Ефективним інструментом державного регулювання страхової діяльності може стати виважена податкова політика. З 2015 р. у Податковому кодексі запроваджено нову систему оподаткування страхових компаній, яка характерна для багатьох країн Євросоюзу. Ця система оподаткування стала загрозою для страхового ринку України, оскільки планували перевести страховий ринок на загальну систему оподаткування, а в результаті отримали подвійний податок. За старою системою, оподаткування страхових компаній передбачало відрахування до бюджету 3 % від розміру доходу, отриманого від страхової діяльності. За новим законодавством, до цього податку додали ще й 18 % податку з прибутку. Великою перевагою старої системи оподаткування виявилось те, що вона була повністю прозорою, а недоліком – те, що навіть якщо страхова компанія 30 працювала в збиток, вона все одно платила податок, а це ставило її в нерівні умови з фінансовими посередниками. Одна з небагатьох переваг нової системи оподаткування – те, що у добровільному медичному страхуванні встановлена нульова ставка оподаткування страхових премій, однак лише у випадку, коли страхове відшкодування йде на користь закладів охорони здоров'я. Ставка 3 % застосовується тоді, коли у договорі вказана норма відшкодування витрат у вигляді компенсації застрахованій особі. З новою системою оподаткування споживачі страхових продуктів можуть зіштовхнутися з банкрутством страхових компаній, збільшенням вартості страхових послуг, що, як наслідок, збільшить недовіру підприємств населення до страхового ринку України. Отже, ми

отримаємо незадоволеного споживача і негативне ставлення до страхування, а податкові надходження до бюджету не збільшаться. Якщо уряд справді має бажання провести реформування оподаткування страхових компаній, то для того, щоб зберегти страховий ринок України від занепаду, потрібно перевести страховиків на загальну систему оподаткування, тобто стягнення податку безпосередньо з корпоративного прибутку страхової компанії. Така система даватиме змогу не тільки встановити єдиний підхід до оподаткування прибутку страховиків та інших суб'єктів господарювання, а й забезпечити ліквідацію фінансових схем із залученням страховиків. Це очистити вітчизняний ринок від «псевдострахування», сприятиме розвитку в Україні ринку класичного страхування і відповідатиме міжнародній практиці.

Отже, в історії страхового ринку, можна виокремити такі періоди його розвитку:

1. За діяльністю Уповноваженого органу, який діяв у різні періоди часу (Укрстрахнагляд, Держфінпослуг, Нацкомфінпослуг).
2. За економічною ситуацією в країні (докризовий, кризовий і посткризовий періоди розвитку страхового ринку).

Контрольні запитання для закріплення матеріалу

---

1. Як, на Вашу думку, почалося особисте страхування в давнину?
2. Як Ви розумієте страхування як явище?
3. Що означали каси взаємодопомоги серед робітників?
4. Де виникла страхова справа?
5. Назвіть є три організації страхових відносин.
6. Назвіть основні ознаки страхування.
7. Які основні риси страхування Вам відомі?
8. Які функції страхування Ви знаєте?
9. В якій валюті за законом можна укласти грошові зобов'язання за згодою сторін?
10. Які історичні періоди страхового ринку Ви знаєте?

Тестові завдання

(Знайдіть одну правильну відповідь)

1. Первинні форми страхування датовані приблизно:

- 1) 3 тис. років до н. е.;
- 2) 2 тис. років до н. е.;
- 3) 3 тис. років н. е.

2. До нас дійшли свідчення про відносно поширене взаємне страхування ритуальних витрат у:

- 1) Стародавньому Єгипті;
- 2) Китаї;
- 3) Стародавньому Римі.

3. Гільдії – це:

- 1) страхові суми;
- 2) братства;
- 3) заповіт.

4. Заснування першого страхового товариства Коливідбулося приблизно у:

- 1) XI столітті;
- 2) XIII столітті;
- 3) XII столітті.

5. Заснування першого страхового товариства відбулося приблизно в:

- 1) Ісландії;
- 2) Римі;
- 3) Ірландії.

6. Перший морський поліс виданий у:

- 1) 1346 року;
- 2) 1357 року;
- 3) 1347 року.

7. Члени асоціації «Лондонський Ллойд» прийняли «підписаний формуляр Ллойда»:

- 1) 1779 р.;
- 2) 1769 р.;
- 3) 1770 р.

8. Зазначте століття, в якому у страховій справі з'являються картелі і концерни:

- 1) XIII ст.;
- 2) XIX ст.;
- 3) XX ст.

9. «Статут купецького судноплавства», який містив положення про морське страхування видано 1781 р.:

- 1) Петром III;
- 2) Павлом I;
- 3) Катериною II.

10. Найбільш поширеним страховим ризиком за тих часів були:

- 1) пожежа;
- 2) смерть;
- 3) травми.

Рекомендована література

---

1. Економіка підприємства : навч. посібник / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Є. В. Мішеніна та д-ра екон. наук Є. О. Балацького. Харків : Диска Плюс, 2015. 336 с. URL: file:///C:/Users/lviv/Downloads/posob_EP_18.pdf.
2. Фінанси : підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. І. О. Лютого. Київ : Ліра-К, 2017. 720 с. URL: <http://lira-k.com.ua/preview/12444.pdf>.
3. Фінанси різних форм бізнесу : навч. посібник / Н. Г. Пігуль, О. В. Дейнека, Н. А. Дехтяр, О. В. Люта. Суми : Сумський державний університет, 2017. 337 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/64218/1/Pihul_biznes.pdf.
4. Фінансова думка України: у 3 т. Т. 1 / Юхименко П. І. та ін. ; за ред. В. М. Федосова. Тернопіль : Економічна думка, 2010.
5. Чухно А. А. Вибрані праці : у 2 т. / передм. Л. В. Губерського, Т. І. Єфименко; ДННУ «Акад. фін. упр.». Київ, 2012. Т. 1. 557 с. Т. 2. 480 с.

Розділ 7

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

- 7.1. Соціально-економічні моделі та особливості організації фінансових систем країн із розвинутою ринковою економікою.
- 7.2. Еволюція та сучасні риси державних фінансів у країнах із розвинутою ринковою економікою.
- 7.3. Загальні риси організації управління фінансами у зарубіжних країнах.
- 7.4. Взаємозалежність фінансових систем різних країн.

Ключові терміни і поняття: *соціально-економічні моделі; американська модель; західноєвропейська модель; японська модель; капіталізм; фінансова система; Франція; податкова система; система Chogus; напрями розвитку; міжнародні фінанси національні господарства; транснаціональні корпорації; зарубіжні країни; управління державними фінансами; транскордонна система.*

7.1 Соціально-економічні моделі та особливості організації фінансових систем країн із розвинутою ринковою економікою

Успіх країни залежить від тієї соціально-економічної моделі розвитку, яку ця країна реалізує. Своєю чергою, соціально-економічна модель формується під впливом різних чинників – як внутрішніх, притаманних конкретній країні, так і зовнішніх. Вибір моделі соціально-економічного розвитку повинен враховувати всі ці чинники, а також спиратися на досвід країн, які досягли видатних успіхів на шляху швидкої модернізації.

У світі вирізняють три типи соціально-економічних моделей (рис. 7.1).

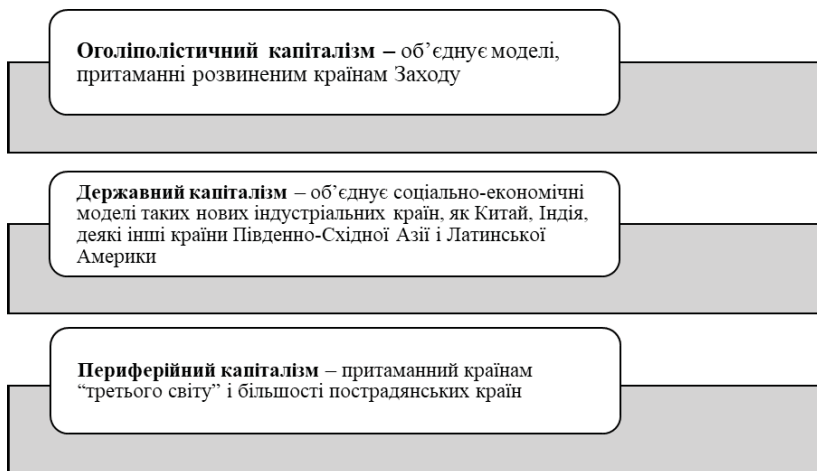

Рис. 7.1. Типи соціально-економічних моделей

Цікаві факти...

Національна модель ринкової економіки – економічна система господарювання країн із ринковою економікою. Історично поділяється на традиційні (з домінуванням контролю держави) та ліберальні (зі зменшенням ролі держави) моделі. До країн, де переважає перша, належать, зокрема, Японія та Німеччина; до других – англосакси та Франція. Традиційні моделі ліпше забезпечують інтереси нації, а ліберальні є оптимальнішими для накопичення капіталу олігархічними структурами та великими капіталовласниками, зазвичай, у збиток населенню.

Найуспішнішою моделлю може бути тільки така, яка враховує різні чинники, що впливають на модернізаційні процеси.

Серед чинників можна виокремити як зовнішні, так і внутрішні.

Зовнішні чинники, що впливають на перебіг модернізації, – це процеси глобалізації і регіональної економічної інтеграції, а також такі чинники, як міжнародна політична ситуація, міжнародні конфлікти, світові фінансово-економічні кризи, стан і умови міжнародної торгівлі, економічні санкції, ембарго тощо.

До внутрішніх чинників варто зачислити:

1. Природні чинники, до яких належать географічне положення країни та її кліматичні умови, наявність тих або інших природних ресурсів. Існує зв'язок між розвитком економіки країни і такими чинниками, як розміри її території, географічне місцезнаходження. Важливо: якими країнами вона має спільні кордони (розвиненими чи відсталими), чи є у країни вихід до моря, чи володіє вона корисними природними ресурсами, достатніми для покриття власних потреб і для експорту на світові ринки: якою мірою кліматичні і географічні умови є сприятливими для ведення сільського господарства і промислового виробництва.

2. Демографічні чинники, які поєднують всю сукупність демографічних характеристик: загальну чисельність населення, вікову структуру, рівень народжуваності, смертності і відтворення, показники імміграції й еміграції. Демографічні чинники значною мірою впливають на соціально-економічний розвиток країн. Існує прямий зв'язок між економічним розвитком, процесами накопичення капіталу, трудовою міграцією, з одного боку, і темпами зростання населення, його чисельністю і віковою структурою – з іншого. Країни з дуже високим рівнем народжуваності (а це характерно для країн «третього світу») можуть відчувати значні економічні труднощі (зокрема, високий рівень безробіття), зумовлені проблемою перенаселення. Водночас розвинені країни Європи, де низька народжуваність не забезпечує належний рівень відтворення працездатного населення, вдаються до

заохочення трудової імміграції з менш розвинених країн, що, однак, може створювати небажані конфлікти на соціальній і національній підставі.

3. Релігійна приналежність, національні особливості, культура, традиції, звичаї. Вплив цієї групи чинників на політичний і соціально-економічний розвиток різних країн величезний. Слепе запозичення іноземних політичних і економічних моделей без урахування національних особливостей власної країни, її історичного минулого, традиційних регіональних економічних зв'язків робить неможливою будь-яку успішну модернізацію або принаймні уповільнює модернізаційні процеси. Успіхи на шляху соціально-економічного розвитку таких країн, як Японія, Південна Корея, Китай, Тайвань, Сінгапур, В'єтнам, Малайзія, засвідчили, що успішно працюють тільки такі політичні і соціально-економічні моделі, в яких запозичення іноземного політичного і соціально-економічного досвіду поєднується зі збереженням національних особливостей і традицій. Історично склалися чотири соціально-економічні моделі. Соціал-демократична, або «скандинавська» («шведська»), існує у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, Ісландії і Нідерландах. Наступна модель – консервативно-корпоративістська або «континентальна» (Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина і Люксембург). Ці моделі визначаються термінами «соціально орієнтована ринкова економіка» або «соціальна держава».

«Англосаксонську» модель, яка існує у Великій Британії та Ірландії, а за межами Євросоюзу – також у США, Канаді, Австралії і Новій Зеландії, можна визначити як «ліберальну». Соціально-економічна модель таких країн, як Греція, Італія, Португалія, Іспанія, Кіпр і Мальта, отримала назву «південноєвропейська» або «середноземноморська». Соціально-економічні моделі нових членів Євросоюзу – колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи – визначають терміном «посткомуністичні».

7.1. Соціально-економічні моделі та особливості організації фінансових систем країн із розвинутою ринковою економікою

Соціально-економічні моделі розвинених країн-членів Євросоюзу відрізняються за масштабом державного втручання та рівнем соціальної безпеки трудящих. Скандинавська модель є доволі просунутою в тому, що стосується соціальних гарантій для широких кіл населення. Континентальна модель містить у собі значно більше рис ринкового лібералізму. Середземноморська модель містить більше елементів ринкового ліберального, ніж соціально орієнтованого капіталізму. Проте найбільше ринково-ліберальною є англосаксонська модель, яка передбачає значно менше втручання держави в економіку, ніж в інших країнах-членах Євросоюзу. Зокрема там нижчі ставки податків, менші внески у фонди соціального страхування, нижчі рівні допомоги по безробіттю і соціальної допомоги. Велика Британія не запровадила навіть доволі поміркованої рекомендації Євросоюзу щодо обмеження робочого тижня 48 годинами. Водночас для деяких континентальних західноєвропейських країн характерними є короткий робочий тиждень (35 годин) і тривалі відпустки (від 4-х до 6-ти тижнів).

Цікаві факти...

Останніми роками почали говорити про «слов'янську» модель економічного розвитку, маючи на увазі Україну і Росію. Характерними рисами цієї моделі є те, що зберігається високий рівень державної власності навіть і після приватизації, передусім у важливих галузях народного господарства. Малий і середній приватний бізнес дає порівняно невеликий вклад в економіку. Зберігається тісний зв'язок політичної влади і власності. Відбувається постійний перерозподіл прав власності без участі економічних чинників. Існує перевага фінансового капіталу над промисловим. Перехід до ринкових відносин у різних галузях економіки відбувається нерівномірно. Якщо грошово-кредитна сфера розвивається в напрямі

розвинених ринкових країн, то в сільському господарстві здебільшого зберігаються колишні, застарілі форми організації виробництва.

Незважаючи на те, що на організацію фінансових систем зарубіжних країн із розвинутою ринковою економікою впливають національні, регіональні та глобальні особливості, у світовій практиці вирізняють 3 типи соціально-економічних моделей: американську, західноєвропейську та японську.

Для американської моделі характерно те, що вона базується на індивідуалізмі її учасників та принципах лібералізму – заохочує підприємницьку активність та прагнення до збагачення найактивнішої частини населення. Водночас малозабезпеченим групам створюють прийнятний рівень життя за рахунок різних пільг і допомог. Характерною рисою фінансової системи США є тенденція до підвищення рівня саморегулювання, що визначається великою кількістю та надійністю фінансових інструментів. До елементів фінансової системи США належать: фінанси федерації, які включають федеральний бюджет, спеціальні фонди федерального рівня, фінанси державних підприємств; фінанси штатів, що мають власний бюджет, спеціальні фонди та фінанси підприємств, котрі знаходяться у власності штату; місцеві фінанси, до яких входять місцеві бюджети, фінанси комунального господарства, різноманітні фонди.

Західноєвропейська модель не надто уніфікована, отож важко виокремити її найхарактерніші особливості. Зокрема, із традиційної континентальної західноєвропейської моделі випадає британська (більше схожа до американської) чи скандинавська модель держави загальногосподарства. Водночас західноєвропейську модель (або ж її континентальний варіант) можна охарактеризувати як корпоративну модель, тобто таку, що базується не стільки на індивідуалізмі своїх учасників, скільки на їхніх господарських, професійних, профспілкових та інших об'єднаннях (так званих первинних корпораціях),

7.1. Соціально-економічні моделі та особливості організації фінансових систем країн із розвинутою ринковою економікою

що реалізують свої групові інтереси, часто через соціальні протести і зіткнення. Гармонізацію цих інтересів забезпечує економічно сильна держава; інтереси приватного бізнесу часто обмежуються в інтересах решти учасників суспільства; соціальні гарантії загалом високі, отож майнове розшарування незначне.

Японській моделі притаманна прихильність японців до комуналізму (общинності), тобто превалювання колективних інтересів над індивідуальними в будь-якому колективі – сім'ї, окрузі, компанії. Для такої моделі характерне незначне соціальне розшарування, а соціальні зобов'язання беруть на себе общини, а не держава. Грошово-кредитна система Японії складається з банківської системи, до якої входить Центральний банк Японії та комерційні банки (універсальні та спеціалізовані), інших кредитних інститутів (поштові ощадні каси, фінансово-кредитні корпорації, страхові компанії). В Японії особливо розвинені великі об'єднання банків та підприємств. На чолі цих груп стоїть місцевий банк, що об'єднує навколо себе великі промислові підприємства. Фінанси державних підприємств Японії входять до державного бюджету як спеціальні рахунки. Важливим є те, що ці підприємства не займаються виробничою діяльністю, а тільки підтримують інфраструктуру.

Фінансова система країн із розвинутою економікою містить такі ланки:

- державний бюджет;
- територіальні фінанси;
- державний кредит та кредити місцевих органів влади;
- спеціальні фонди;
- фінанси суб'єктів господарювання.

Структура фінансової системи країни залежить від її державного устрою. Наприклад, в унітарних державах фінансова (бюджетна) система складається з двох ланок – державного бюджету та місцевих бюджетів. У федеративних державах бюджетна система налічує три ланки: державний

(федеральний) бюджет, бюджети членів федерації та місцеві бюджети.

7.2 Еволюція та сучасні риси державних фінансів у країнах із розвиненою ринковою економікою

Кожна країна має свої особливості побудови фінансової системи, що склалися історично або є вимогами часу.

Американська система фінансів світового фінансового порядку зародилася ще у надрах його Британської моделі. Підтвердженням цього є, зокрема, той факт, що саме за часів панування у міжнародних відносинах британського фунта спостерігається суттєве зміцнення конкурентної диспозиції й американського долара. Його піднесення на вершину світової валютної ієрархії наприкінці XIX ст. зумовлено не тільки економічними чинниками нарощування конкурентоспроможного впливу Сполучених Штатів Америки на світову фінансово-економічну систему, а й низкою політичних чинників. Вони пов'язані насамперед з орієнтацією багатьох країн світу на доларизацію своїх національних економік з метою їхньої інтеграції у світове господарство, створення сприятливого інвестиційного клімату, досягнення фінансової та цінової стабільності, зміцнення економічних зв'язків зі США, забезпечення стійкості національної фінансової системи до дії зовнішніх фінансових шоків, а також накопичення іноземної валюти як універсального офіційного платіжного засобу. Як результат – у другій половині 1920-х років американський долар упевнено потіснив позиції британського фунта стерлінгів, набувши конкурентного статусу валюти міжнародних цін і міжнародних розрахунків економічних агентів різної національної належності. А вже станом на 1924 р. загальний вартісний обсяг номінованих в американських доларах офіційних валютних резервів, що були нагромаджені центральними банками й урядами різних

країн, перевершив резерви, номіновані у британських фунтах стерлінгів.

Розпад у ХХ ст. колоніальних імперій та заміна золота на емітовані колишніми метрополіями національні паперові гроші сформували усталені передумови для динамічного розвитку фінансового глобалізму. Ці процеси набули особливо потужного розвитку після Другої світової війни: вона значною мірою загострила світові монетарні проблеми насамперед із причини фактичної денационалізації грошей, що все ще формально залишалися національними за походженням.

Післявоєнний період еволюційного розвитку міжнародного фінансового порядку пов'язаний передусім із подальшим нарощуванням економічної, інвестиційно-фінансової, інноваційно-технологічної і військової могутності Сполучених Штатів, які власне і виступили головним ініціатором демонтажу Генуезької валютної системи і створення на її «уламках» Бреттон-Вудської валютної системи. Саме вона змогла розв'язати увесь «вузол» монетарних суперечностей, що гальмував розвиток у світовій фінансовій системі у післявоєнний період, створивши доволі сприятливе середовище для відродження світового господарства. Йдеться насамперед про законодавче закріплення на наднаціональному рівні принципу золотовалютного стандарту, збереження за золотом функції розрахункового засобу у міжнародній торгівлі, надання центральним банкам різних країн можливостей щодо обміну наявної у них маси американських доларів на золото за фіксованим курсом, диверсифікацію валютної структури світових резервних і платіжних засобів (золото, американський долар, британський фунт стерлінгів), а також системну інституціоналізацію світового валютно-кредитного і фінансового управління через заснування відповідних міжнародних організацій (Групи Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції і розвитку).

Бреттон-Вудська система базувалася на валютному верховенстві американського долара, що утвердився насамперед завдяки нагромадженим Сполученими Штатами Америки золотим запасам. Її теоретичним підґрунтям стало кейнсіанство, що базується, як відомо, на методологічній основі щодо необхідності значного розширення функцій державного управління соціально-економічними процесами.

У межах Бреттон-Вудської системи американський долар здобув монопольну валютну гегемонію і перетворився на стандарт світової валютної системи. Тільки американський долар аж до кінця 1949 р. зміг зберегти свій золотий вміст, встановлений ще 1934 р., причому його внутрішня купівельна спроможність знизилася, порівняно з довоєнним періодом, майже вдвічі. Своєю чергою, за умов зниження обмінних курсів національних валют інших країн щодо американського долара останній став домінуючим міжнародним розрахунковим засобом, валютою інтервенційних заходів центральних банків і головною валютою офіційних резервних активів.

Цікаві факти...

Долар не є паперовою валютою: він на 25 % складається з лляної нитки і на 75 % – із бавовняної.

Потужним чинником нарощування конкурентоспроможного впливу американського долара на світову монетарну систему стають також відсоткові ставки у США, що упродовж другої половини 1940-1960-х років утримувалися на відносно низькому рівні. Це забезпечило не тільки усталену динаміку макроекономічного зростання у Сполучених Штатах Америки, а й стрімке зростання заробітних плат працівників усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів, матеріального добробуту американських домогосподарств та небачений до тих пір «розквіт» американського фінансового ринку і транснаціонального бізнесу як основи світової економічної

експансії цієї наддержави. Великомасштабний експорт американського капіталу створив потужний монетарний базис для зміцнення конкурентного статусу американського долара у міжнародних валютно-фінансових відносинах, залучаючи у монетарну залежність від США національні економіки країн Європи та Японії. Як справедливо зазначає з цього приводу Дж. Хоулі, кредитування Сполученими Штатами Америки іноземних урядів, приватних осіб та підприємницьких структур де-факто перетворюють США на світовий центральний банк, здатний формувати глобальну ліквідність, сприяти розширенню торгівлі, водночас обслуговуючи довгостроковий дефіцит платіжного балансу.

Незважаючи на явні конкурентні переваги Бреттон-Вудської моделі світового монетарного порядку, вже наприкінці 1960-х років вона дедалі більшою мірою почала себе заперечувати, породжуючи якісно нові міждержавні суперечності у фінансово-монетарній сфері. Йдеться насамперед про нездатність Бреттон-Вудських міжнародних угод стабілізувати обмінні курси валют західноєвропейських країн, коли до девальвації (чи ревальвації) своїх валют вдалися 37 країн. Навіть американський долар із 1960-х років починає різко втрачати свою купівельну спроможність: упродовж 1950–1991 рр. вона знизилася на 76,8 % у цінах виробників та на 82,3 % у цінах покупців. При цьому протягом 1950–1970-х років зниження купівельної спроможності долара за цінами на споживчі товари спостерігалось на 38 %, а протягом 1970–1991 рр. – на 70,2 %.

Цікаві факти...

Символом долара є перекреслена вертикальною лінією латинська літера «S». Він виник у XVIII ст. внаслідок еволюції написання абрєвіатури «р^s» – позначення монет песо Іспанської імперії, які мали поширення на Американському континенті протягом XVI– XIX століть. Літери «р» і «s» із

часом почали писати односторонню іншою, що й перетворилося на символ «\$».

Інша популярна теорія пояснює походження символу від Герба Іспанії, який карбували на іспанських монетах. Він містить елементи у вигляді двох Геркулесових стовпів, які переплітає смужка тканини у формі літери «S». Символ долара зазвичай пишуть перед сумою (наприклад, \$200), без пробілу між символом і цифрою. Символ цента (¢) – після (наприклад, 25¢).

Конкурентні позиції американського долара у світовій монетарно-фінансовій системі залишалися стійкими до середини 1960-х років, а згодом, під впливом післявоєнного економічного відродження Японії і країн Західної Європи, почали послаблюватись у зв'язку з виходом у світовий валютний авангард німецької марки та японської єни. Водночас динамічне нарощування обсягів відтоку з економіки США довгострокового міжурядового і корпоративного капіталу на тлі ескалації в'єтнамського конфлікту наприкінці 1960-х років стає причиною довгострокового наростання дефіциту платіжного балансу цієї країни.

Вже з другої половини 1970-х років він у всезростаючих масштабах починає фінансуватися за рахунок іноземних центральних банків, що тримають американські долари як офіційні валютні резерви, а також номінованих у доларі фінансових ресурсів приватних осіб і бізнес-структур.

Запровадження у світову фінансову практику принципів Ямайської монетарної системи стало потужним драйвером розвитку економіки Сполучених Штатів Америки на основі безконтрольної емісії долара. Він здобув статус провідної валюти у світових валютних резервах і головного розрахункового засобу у системі міжнародних розрахунків. Наприкінці 1980-х років американський долар використовували у 90 % усіх реалізованих валютних операцій на світовому фінансовому ринку.

Цікаві факти...

У індіанців племені квакутл існує такий звичай: якщо хто-небудь позичає гроші, то повинен залишити в заставу своє ім'я. Доти, доки ця людина не поверне борг, до неї звертатимуться тільки нерозбірливими звуками і підкликатимуть жестами.

Сучасна фінансова система Сполучених Штатів Америки, федеративної конституційної республіки, складається з таких елементів:

- фінанси федерації, до яких належать федеральний бюджет, бюджет округу Колумбія (столичний), спеціальні фонди федерального рівня, фінанси державних підприємств;
- фінанси 50-ти штатів, кожен із яких має власний бюджет, спеціальні фонди та фінанси підприємств, що знаходяться у власності штату;
- місцеві фінанси, які включають місцеві бюджети (графств та інших місцевих адміністративних одиниць – округів, муніципалітетів, міст), фінанси комунального господарства, різноманітні фонди.

Характерною особливістю організації фінансової системи в США є високий рівень автономності, яка полягає у тому, що кожен із рівнів державного управління самостійно проводить бюджетну та податкову політику. Особливістю формування фінансової системи США є те, що вона розвивалася на основі ринкових принципів шляхом створення власних інститутів та відповідних методів їхнього функціонування. При цьому властивістю фінансової системи США є тенденція до підвищення рівня саморегулювання, що визначається великою кількістю та надійністю фінансових інструментів. Сьогодні фінансова система США досягла високого ступеня розвитку та стала фундаментальною основою економіки країни, що забезпечує можливість динамічного розвитку та подолання кризових явищ.

Фінансова система Великої Британії. Стрімкий розвиток Лондона як фінансового центру припадає на 1960–70-ті роки і пов'язаний із виникненням ринку євровалют. Передумовою для його появи стала реалізація плану Маршалла, згідно з яким країнам Західної Європи надавали фінансову допомогу для повоєнної відбудови економіки. Для захисту інтересів інвесторів та реципієнтів інвестицій у європейських країнах операції в іноземній валюті підпадали під режим пільгового валютного та податкового регулювання. Це дало змогу встановити вигідніші умови кредитування та оформлення депозитів в іноземній валюті, передусім на міжбанківському ринку європейських країн. З часом на рахунках європейських банків накопичилися значні обсяги іноземної валюти, насамперед доларів США. А іноземна валюта, що була предметом таких угод на фінансових ринках за межами країни її емісії, отримала назву «євровалюта». Найактивніше ринок євровалют розвивався у столиці Великої Британії, де в той період здійснювали близько 80 % загального обсягу операцій із євровалютами.

Бурхливий розвиток ринку євровалют сприяв появі у Лондонському Сіті значної кількості фінансових посередників. Маючи зручну й розвинуту інфраструктуру, сприятливе середовище для ведення бізнесу, давні традиції у підготовці високоякісних кадрів для індустрії фінансових послуг, британська столиця приваблювала компанії зі всього світу відкривати свої представництва, філії або ж створювати дочірні установи.

На формування та популярність Лондона як світового фінансового центру великою мірою вплинуло й приєднання Туманного Альбіону до єдиного європейського економічного простору. Шлях Великої Британії до ЄС був таким же непростим, як і вихід із об'єднання. Лише з третьої спроби, 1 січня 1973 року, Великій Британії вдалося стати членом Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). Саме ж ЄЕС засноване 1957 року на основі Римського договору між ФРН,

Францією, Італією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом. У жовтні 1986 року уряд Тетчер ініціював реформу Лондонського Сіті, що отримала в історії назву 'Big Bang'

(«Великий вибух»). До цієї події Лондон вже випав із числа лідерів серед світових фінансових центрів, безнадійно програючи Нью-Йорку. Навіть акції відомих англійських компаній часто густо продавали за кордоном. Реформа 'Big Bang' сприяла дерегуляції британських фінансових ринків, ініціювала перехід до електронної системи торгівлі на Лондонській фондовій біржі, що значно посилило інвестиційну привабливість Великій Британії та вивело британський фінансовий сектор на якісно новий рівень розвитку. Підтвердженням цьому є суттєве зростання індексу фінансових ринків, індексу фінансового розвитку та індексу фінансових інститутів – спеціальних показників, що характеризують глибину розвитку фінансового сектору, ефективність фінансових інститутів та фінансових ринків, доступ до фінансових послуг у різних країнах світу.

Фінансова система Великій Британії поєднує в собі державний бюджет, відповідні фонди та фінанси місцевих громад і фінанси державних підприємств. Головною складовою фінансової системи Великій Британії є державний бюджет, який, по суті, включає державний бюджет і місцеві бюджети 65-ти графств. Другою складовою фінансової системи є позабюджетні державні фонди, такі як соціальні, що призначені для надання соціальних послуг населенню, та науково-дослідні, кошти якого формуються за рахунок доходів від продажу ліцензій на право використання винаходів і які використовують для надання **безтермінових** позичок та щорічних субсидій науковим організаціям, що займаються науковими розробками, які стосуються вирішення проблем, та втілення їхніх результатів у виробництво. Місцеві фінанси становлять третю ланку фінансової системи у Великій Британії. Місцеві органи влади у трьох частинах Великій Британії: Англії, Уельсі та Шотландії – мають різну структуру. В Англії

– двоступінчаста система, що налічує графства й округи у

сільській місцевості та міста в урбанізованих районах. В Уельсі та Шотландії 1992 р. ввели одноступінчасту систему місцевих органів управління. На сучасному етапі з місцевих бюджетів фінансують усього 23 % усіх державних витрат. Джерелами формування місцевих бюджетів є податкові надходження, неподаткові надходження та субсидії **центрального** уряду. Серед податкових надходжень головне місце займає податок на майно, який стягують з власників чи орендарів нерухомого майна.

Німецька система фінансів. Німецький народ пройшов через драматичні випробування історичної долі. На рубежі XVIII і XIX ст. німецька земля налічувала 300 самостійних князівств, 50 суверенних міст, 1500 автономних володінь рицарів.

Окупація наполеонівською Францією покінчила з квазідержавним утворенням, що існувало протягом тисячі років під назвою Священної Римської імперії германської нації. За свою історію Німеччина зазнала два об'єднання країни – 1871 р. і 1990 р., поразки в Першій і Другій світових війнах, періодигітлерівського режиму та післявоєнної відбудови країни. Після Другої світової війни економічний розвиток, частково завдячуючи «плану Маршалла», був настільки бурхливим, що його назвали «Німецьке диво». Крім суто економічних аспектів, він ґрунтувався на соціальній злагоді в суспільстві. Протягом 1891–1892 років доходи та витрати бюджету Німецької імперії становили приблизно 1 мільярд 100 мільйонів золотих марок. За часи гіперінфляції при такій масі готівки обмінний курс не досягнув би поділки і в 1 трильйон за золоту марку.

Фактично паперова марка почала функціонувати з 4 серпня 1914 року, коли скасували золотий стандарт івнаслідок Першої світової війни. Хоча у воєнний час в офіційних джерелах часто згадували термін «золота марка».

Термін «паперова марка» застосовували до інфляційних купюр і з'явився він пізніше за повновагові довоєнні золоті марки, що перебували в обігу до серпня 1914 року. Найбільші

номінали паперових марок від одного мільярда вказували не цифрами, а прописом. Паперову марку 1923 року замінили на рентну марку. За курсом 1 000 000 000 000 (1 трильйон) марок дорівнював 1 рентній марці. На додаток до паперової марки, після Першої світової війни поширеними були й місцеві випуски банкнот і токенів (сурогати грошей), відомі як *Kriegsgeld* (нім. *воєнні гроші*) та *Notgeld* (нім. *Notgeld*).

Стрімка девальвація паперових марок створила неможливі умови для кредитування клієнтів на тривалий час, адже це ускладнювало угоди з відстрочками платежів. Центральний уряд 1921 року відхилив ідею випуску іпотечних облігацій на основі «золотої марки». Приватні банки та фінансові компанії, на відміну від держави, стали емітувати цінні папери із зазначенням на них вартості у вазі зерна, вугілля, золота та ін. До початку Першої світової війни 1 марка була забезпечена 0,358425 грамами чистого золота. У країні вільно циркулювали й обмінювали на золоті монети банкноти.

На основі складу золота у марці обмінний курс становив 4,25 марки за 1 долар США. За 4 роки війни та після листопадової революції девальвація марки відбувалася двічі. Гіперінфляцію спричинило декілька чинників. Упродовж 1919–1921 років неконтрольований випуск паперових марок відбувався для забезпечення ліквідності банківської системи. Також вагомими причинами гіперінфляції стали політичні кризи, нестабільність, вбивство міністра іноземних справ Вальтера Ратенау, спроба захоплення влади Адольфом Гітлером, Рурський конфлікт, зумовлений окупацією французьких військ важливого промислового регіону. Також вагомим чинником були важкі умови Версальського договору, за яким Німеччина зобов'язалася виплатити державам-переможницям компенсацію за всі завдані війною збитки. Німеччині довелося передати союзникам військовий флот і піти на великі територіальні поступки. Нова республіка перебувала в постійному стані громадянської війни.

Президенту Фрідріхові Еберту доводилося зупиняти народні бунти 135 разів. Упродовж 1914–1928 років уряд змінювався 20 разів. У грудні 1922 року кілограм хліба коштував приблизно 130 марок, а наступного року – понад 300 мільярдів паперових марок. У вересні 1923 року обмінний курс долара США становив майже 10 млн марок, наприкінці місяця цього року – 160 млн марок. Трохи пізніше долар коштував уже мільярди.

Інфляція, що почалася ще в роки війни, перейшла у стадію гіперінфляції. Ці наслідки викликали потребу в збільшенні обсягу грошей. Людина змушена була купувати будь-що, коли до її рук потрапляли паперові марки, щоб уникнути їхнього швидкого знецінення. Жертвами реформи здебільшого стали дрібні вкладники та пенсіонери. Проблему намагались вирішити введенням нових грошей. Уведення рентної марки (1 рентна марка = 1 млрд паперових марок) поклато край інфляції. При обміні 1923 року паперових марок на нову рентну марку з обігу вивели 224 квінтильйони старих марок.

Цікаві факти...

У 1920-х німецькі діти бавилися пачками купюр. Вони коштували дешевше, ніж справжні іграшки. Траплялись ситуації, коли зранку ще діючі купюри, знецінені ввечері, викидали просто обабіч дороги під ноги. Старими купюрами часто розпалювали піч. В офісах контор часом топили грубку пачками знецінених купюр.

Фінансова система Німеччини складається з таких елементів:

- фінанси федерації (федеральний бюджет, спеціальні фонди, фінанси державних підприємств);
- фінанси земель у складі відповідного бюджету, спеціальних фондів, фінансів підприємств;

– місцеві фінанси (місцеві бюджети та фінанси комунальних підприємств).

Правила функціонування фінансової системи Німеччини закріплені в Конституції країни. Бюджетний устрій базується на сильній децентралізованій федеральній системі, що надає велику владу 16-ти землям. Такі особливості фінансової системи Німеччини пов'язані з політичним та соціально-економічним становленням держави у минулому. Зазначимо, що економічна і політична роздробленість території сучасної Німеччини зберігалась аж до середини XIX ст.

Французька фінансова система – одна з найстаріших у Європі, хоча вона загалом формувалася дещо пізніше, ніж у Голландії й Англії, оскільки створені ще в ранні часи банки зіштовхувалися з надзвичайно складними обставинами і згортали свою діяльність. Невипадково Наполеон на одному із засідань Державної ради Франції (2 квітня 1806) сказав: «У Франції немає людей, які знали б, що таке банк, цей рід людей тільки належить створити».

Вважають, що перший французький банк з'явився 1716 р., коли шотландцеві Джону Лоу міністром фінансів Франції були даровані монополні права на діяльність Banque Generale («Генерального банку»). Банкір негайно розгорнув діяльність із друкування грошей і наповнив країну паперовими купюрами; така емісія викликала крах державних фінансів, а «Генеральний банк» закрили. Зрозуміло, що без банків країна не залишилася: до кінця сторіччя в Парижі діяло вже близько п'ятдесяти банків. Серед них – три найбільші і найвідоміші банки, які випускали банківські квитки: Caisse des Comptes Courants, заснована 1776 р.; Garde Caisse («Каса комерційного обліку»), заснована 1797 р.; Comptoir de Commerce / Case de Jabach («Комерційна контора», або «Каса Ябаха»), заснована 1800 р. Дещо раніше, 1798 р., відкрили перший емісійний банк у французькій провінції – «Головне товариство торгівлі Руана. Він мав право випускати банкноти дрібного номіналу – 100 франків.

Цікаві факти...

Французький франк (фр. *Franc français*) – колишня валюта Франції та її більшості заморських володінь; використовували також у двох інших європейських країнах: Андоррі та Монако. Запроваджена 1795 року після Французької революції на заміну лівра і вилучена з обігу 2002 р. у зв'язку з впровадженням євро.

Літерний код валюти: *FRF*, скорочене позначення *F* або *FF* (інколи також *Fr*); поділялася на 100 сантимів (фр. *centime*). Існувала також одиниця децим (фр. *decime*), яка була рівна 1/10 франка, або 10 сантимам. В обігу перебували монети номіналом 1, 5, 10, 20 сантимів і ½, 1, 2, 5, 10, 20 франків та банкноти у 20, 50, 100, 200 і 500 франків. Центральний банк - Банк Франції.

Загалом фінансово-банківська система Франції тривалий час залишалася нерозвиненою. Відповідно, вона не охоплювала провінції. Хоча тут і діяли дрібні банківські установи, але вся їхня діяльність обмежувалася покупкою векселів та переобліком їх у Банку Франції (*Banque de France*). Деякі банківські операції здійснювали головні збирачі податків, оскільки через них проходили значні фінансові кошти, а також нотаріуси, використовуючи можливості оформлення перекладних векселів (*Римеса*).

Водночас величезні колоніальні придбання Франції, передусім у Північній Америці, зажадали створення «паралельної» фінансової системи для реалізації колоніальної політики. У перші роки після Реставрації (після 1815 р.) створили банки Руана, Нанта, Бордо, які отримали право на здійснення тих самих операцій, що й *Banque de France*, але в межах жорсткіших обмежень. Розпочатий господарський підйом сприяв виникненню великих банківських установ. Найуспішнішим став Банкірський дім Ротшильда, який особливо відзначився в епоху Липневої монархії (1830–

1848 рр.). У перші десятиліття ХХ в. спочатку під ударами Великої депресії, а потім і двох світових воєн фінансово-банківська система Франції практично зруйнувалася. Її заново створили після 1944 р.

Банк Франції, а також чотири інші великі депозитні банки націоналізували 1945 року. У 1960-х роках держава почала відмежовуватися від фінансування економіки, більше заохочувала банки. Економіка країни перетворилася в економіку заборгованості, в якій фінансування забезпечували кредитами з боку фінансових установ. З метою диверсифікації банківської діяльності і посилення конкуренції в банківській сфері запровадили декілька реформ, у результаті яких було скасовано поділ на депозитні та комерційні банки, а також встановлено вільний режим відкриття банківських філій. Унаслідок цих реформ збільшився обсяг банківського кредитування, посилилися позиції банків як посередників на ринку та як головних учасників розвитку фінансових ринків.

Наприкінці 1970-х років Франція зазнала значних макроекономічних та інституційних реформ, які пов'язують із процесом фінансіалізації економіки, оскільки в країні проводили політику, спрямовану на розвиток фінансових ринків. Фінансова система країни еволюціонувала від моделі, в основі якої були держава і банківський сектор, до системи, в якій більшої ваги набували фінансові ринки, зростали біржова капіталізація і курси, зменшувалися ставки за посередницькі послуги банків, що засвідчило переорієнтацію банківських стратегій.

У межах волюнтаристської політики, проведеної французьким урядом на початку 1980-х років, відбулася приватизація 36-ти найбільших французьких банків, депозити яких перевищували один мільярд франків. Метою цього заходу стало приведення у відповідність банківської та промислової політики. На початку 1980-х років 80 % депозитів і кредитів контролювала держава прямо чи опосередковано. Отримавши імпульс з боку держави та євроінтеграційних

процесів, фінансова система Франції стала лібералізованішою.

Сучасна фінансова система Франції включає загальний бюджет, спеціальні рахунки казначейства, приєднані бюджети, соціальні фонди, місцеві фінанси і фінанси державних підприємств. На частку державного бюджету припадає 47 %, місцевих бюджетів (96 департаментів і близько 36 тисяч комун) – 9, фондів соціального страхування – 40, державних підприємств – близько 4 % від усіх державних доходів.

Державний бюджет Франції є основою фінансової системи. На нього припадає половина всіх фінансових ресурсів держави. Загалом державний бюджет не затверджує законодавча влада. Його щороку складають як допоміжний документ, що механічно об'єднує загальний бюджет, численні спеціальні рахунки казначейства і приєднані бюджети.

Доходи і витрати державного бюджету поділяють на дві частини:

- операції кінцевого характеру (безповоротне фінансування), тобто звичайні поточні витрати;
- операції тимчасового характеру (кредитні).

Фінансова система Японії. Японський уряд 1868 року (тобто в процесі реформ Мейдзі, спрямованих на модернізацію країни) за прикладом США розпочав формувати систему державних банків, які володіли правом грошової емісії. Першим таким кредитним інститутом став банк «Перший державний» (згодом – «Перший промисловий»). Потім, 1874 року, створили систему поштово-ощадних установ (відіграли в економіці країни важливу роль), із яких 1880 року вибудувалися ощадні банки. Приватний капітал 1877 року створив першу банківську асоціацію; 1879 року в Осаці з'явився кліринговий будинок для спрощення міжбанківських розрахунків, а 1878 року відкрили дві фондові біржі. Проте в Японії бізнес здебільшого зосереджувався у замкнутих структурах дзайбацу (ах). Саме тому пряме фінансування (через випуск цінних паперів) у країні так і не отримало широкого розвитку. Аж до останнього

часу в Японії переважало непряме фінансування(через банки).

Уже 1882 року вирішили залишити лише один емісійний центр. Відтоді і досі його функції виконує Банк Японії. Решта державних банків перепрофілювали на звичайні (комерційні) кредитні інститути, які стали в один ряд із паралельно створеними приватними банками (комерційними й ощадними, що виростили з торгово-лихварських контор). Подібні приватні структури «легалізували» законом про банки від 1890 року. Усі ці банки займалися звичайною комерційною діяльністю, залученням вільних коштів, видачею кредитів і розрахунками між підприємствами.

Однак профінансувати модернізацію та індустріалізацію країни в повному обсязі, зважаючи на комерційний характер і відносно невеликий обсяг грошових ресурсів, що знаходилися в їхньому розпорядженні, ці звичайні банки були не в змозі. До вирішення завдання підключилася держава, створивши напівприватні кредитні інститути, такі як «Валютний банк Йокогами» для фінансування зовнішньої торгівлі пізніше (згодом – «Банк Токіо»), «Японський промисловий банк» для фінансування довгострокових проєктів і т. п. Закон про промислові кооперативи прийняли 1900 року, він поклав початок створенню спеціалізованих інститутів із підтримки малого бізнесу, таких як Центральний банк промислових кооперативів (згодом – «Центральний банк сільського та лісового господарства»). Піка свого розвитку ця банківська система досягла 1901 року, коли в країні діяло 1867 звичайних банків. Серед інших важливих нововведень зазначимо, що 1915 року специфічні японські кооперативи мудзін, які існували з незапам'ятних часів і фінансували підприємницьку діяльність, отримали офіційний статус компаній взаємного фінансування малого бізнесу. Перші структури житлового кредитування створили 1917 року. були. Після Першої світової війни виник ринок конкольних позик(право на отримання кредиту на певних умовах, практикується для врегулювання короткострокових розрахунків між банками).

Під час кризи 1927 року почався процес банкрутування малопотужних банків. У прийнятому 1927 року новому законі про банки вперше обговорювали обов'язковий для банків мінімум капіталу. Тим самим закон спонукав банки до злиття та укрупнення. Внаслідок цих процесів до Другої світової війни в країні працювали лише 64 звичайні і 4 ощадні кредитні інститути. Під час війни вдалося зробити два важливі кроки на шляху універсалізації та консолідації банківського бізнесу – звичайні банки отримали права ощадних, а міжбанківські розрахунки почали здійснювати через Банк Японії. Після Другої світової війни в умовах вкрай низької кон'юнктури і великого бюджетного дефіциту в Японії почалася гіперінфляція.

Довелося вжити надзвичайні заходи в галузі грошового обігу: блокувати заощадження населення і банківські цінні папери.

У галузі кредитування запровадили «курс на розвиток виробництва», відповідно до якого визначали пріоритетні напрями кредитування, а позики в інші галузі цілеспрямовано обмежували.

Цікаві факти...

Традиційно досі фінансами в японській сім'ї займається жінка. Чоловік приносить зарплату додому, все віддає, а жінка вже виділяє йому кишенькові гроші на свій розсуд. За статистикою, у близько 65 % сімей (після народження дитини) жінка розпоряджається фінансами, і лише у чверті сімей – чоловік.

У повоєнний період зосередились на створенні нечисленних банків, що діяли по всій країні, а також на функціонування місцевих банків за принципом: «одна префектура – один банк». Передбачали, що ці два види банків здійснюватимуть фінансування на рівні всієї країни і регіонів. Для запобігання безробіттю, підтримки діяльності середніх і

дрібних підприємств створили кредитну кооперацію і довірчі фонди.

Завдяки поживленню національної економіки, а також для стимулювання експорту почали створювати приватні фінансові установи з надання кредитів на тривалий термін і спеціалізовані кредитні банки. На відміну від деяких розвинених країн (наприклад, Франції), в Японії у повоєнний період основні фінансові важелі залишилися в руках приватних банків. Та ступінь державного контролю за їхньою діяльністю залишався доволі високим.

Паралельно з приватними банками встановили розгалужену мережу урядових інститутів. Для кредитування зовнішньої торгівлі 1950 р. заснували Експортний банк, головною функцією якого на цьому етапі стало кредитування експорту продукції японського суднобудування і машинобудування. Капітал банку належить державі, а контроль за його діяльністю здійснює міністерство фінансів. Наступного року заснували Японський банк розвитку з передачею йому коштів і функцій Банку для фінансування відновлення та еквівалентного фонду, що діяв із 1949 р. для зарахування виручки від реалізації товарів, що надійшли як допомога від США.

Діяльність банку зосередили на пільговому (на терміни менше 1 року) кредитуванні галузей економіки, на видачі кредитів, чим не зацікавлені приватні банки.

Особливість банківської системи Японії у повоєнний період – розвиток фінансово-промислових груп. На чолі кожної з них стоїть великий приватний комерційний банк, а навколо нього групуються промислові компанії. Саме на банки припадало найбільше навантаження з фінансування бурхливого індустріального розвитку Японії. В середині груп сформувалися стійкі зв'язки, базовані на відносинах партнерів.

Цікаві факти...

Зарплата японця після університету у середньому сягає 1 850 дол. США і поступово зростає (після магістратури – 2 150 дол. США). У японців прийнято все життя бути відданим лише одній компанії, а якщо звільнитися і піти на роботу в іншу компанію, – то треба починати все заново: з найнижчої посади і з мінімальної зарплати. Тому компанії наймають на роботу лише раз на рік, і цей процес займає майже цілий рік для студентів. До закінчення університету студенти вже мають місце роботи/компанію і зразуйдуть працювати.

Грошово-кредитна система Японії складається з банківської системи, до якої входять Центральний банк Японії та комерційні банки (універсальні та спеціалізовані), інших кредитних інститутів (поштові ощадні каси, фінансово-кредитні корпорації, страхові компанії). В Японії доволі розвинені великі об'єднання банків та підприємств. На чолі цих груп стоїть місцевий банк, що об'єднує навколо себе великі промислові підприємства. Фінанси державних підприємств Японії входять до державного бюджету як спеціальні рахунки. Важливим є те, що ці підприємства не займаються виробничою діяльністю, а тільки підтримують інфраструктуру.

Отже, фінансова система країн із розвинутою економікою містить такі ланки:

- державний бюджет;
- територіальні фінанси;
- державний кредит та кредити місцевих органів влади;
- спеціальні фонди;
- фінанси суб'єктів господарювання.

Структура фінансової системи країни залежить від її державного устрою. Зокрема: в унітарних державах фінансова (бюджетна) система складається з двох ланок – державного бюджету та місцевих бюджетів; у федеративних

7.3. Загальні риси організації управління фінансами у зарубіжних країнах

державних бюджетна система налічує три ланки – державний (федеральний) бюджет, бюджети членів федерації та місцеві бюджети. Поряд із загальними ознаками, кожна країна має особливості побудови фінансової системи, що склалися історично або як вимога часу. Залежно від досвіду функціонування фінансових систем розвинених країн світу можна побачити, що функціонування відповідних систем відбувається доволі ефективно завдяки ефективній роботі органів державного та місцевого управління. Формування бюджетів цих країн проводять на середньостроковій основі, місцеві органи влади мають великі повноваження при складанні та виконанні місцевих бюджетів. Значною є також наявність спеціальних цільових фондів, що дає змогу проводити фінансування важливих програм розвитку країни. Позабюджетні фонди діють як окремі фінансові інститути та, відповідно, наділені широкими повноваженнями щодо використання грошових коштів. У розвинених країнах держава надає потужну підтримку цільовим програмам економічного розвитку та окремим галузям національного господарства.

7.3. Загальні риси організації управління фінансами у зарубіжних країнах

До сфери безпосереднього державного управління належать лише державні фінанси. Це відносини щодо формування лише тієї частини фінансових ресурсів, які мобілізує держава в державному та місцевих бюджетах, спеціальних урядових фондах і державних підприємствах.

Управління державними фінансами в економічно розвинених країнах здійснюють вищі законодавчі органи шляхом прийняття фінансового законодавства, затвердження державного бюджету і звіту про його виконання, затвердження або ліквідації окремих видів податків та інших фінансових параметрів.

У розвинених зарубіжних країнах державна фінансова система налічує такі ланки фінансових відносин: державний бюджет, територіальні фінанси, державний кредит і кредити місцевих органів влади, а у федеративних державах – і кредити членів федерації, спеціальні позабюджетні фонди, фінанси приватних корпорацій і державних підприємств.

Кожна ланка фінансової системи певною мірою впливає на процес відтворення, має властиві їй функції. Наприклад, фінанси підприємств обслуговують матеріальне виробництво. Вони беруть участь у створенні ВВП, що розподіляється усередині підприємствігалузей господарства. Черездержавний бюджет мобілізуються ресурси в основний централізований фонд держави і відбувається їхній перерозподіл між галузями господарства, економічними регіонами, окремими соціальними групами населення.

Фінанси як самостійна сфера людської діяльності й економічна категорія сформувалися на кілька сторіч раніше, але поступово бюджетні відносини стали головними.

Отже, структура державної фінансової системи (бюджетної системи) залежить від державного устрою. Вважають, що в унітарних (єдиних, злитих) державах бюджетна система містить дві ланки: державний бюджет і численні місцеві бюджети (бюджети міст, округів, сільських округів і т. д.). У федеративних державах бюджетна система складається з трьох ланок: державного бюджету чи федерального бюджету або бюджету центрального уряду; бюджетів членів федерації (штатів у США, провінцій у Канаді, ландів – земель у Німеччині, кантонів у Швейцарії і т. д.); місцевих бюджетів.

Вищим органом у сфері управління США є Міністерство фінансів, яке доволі часто називають Казначейством. Іншим важливим органом у сфері управління фінансами є Адміністративно-бюджетне управління при Президентові, до компетенції якого належить контроль за витратною частиною бюджету. Таке управління підкреслює роль, значення та активну участь президента держави в управлінні фінансовою

7.3. Загальні риси організації управління фінансами у зарубіжних країнах

діяльністю. Суттєву роль у США щодо здійснення фінансового контролю відіграє Головне контрольно-ревізійне управління. За дорученням палат і комісій Конгресу США чи навіть окремих конгресменів Головне контрольно-ревізійне управління може: здійснювати оцінку результативності державних програм і діяльності федеральних відомств; проводити спеціальні обстеження і перевірки обґрунтованості цін на продукцію; виконувати аналіз фінансово-економічних аспектів контрактів Міністерства оборони.

Інспектори Головного контрольно-фінансового управління перевіряють також діяльність ревизорів виконавчої влади. В окремих випадках перевірки координують зі слідчими органами Міністерства юстиції та іншими органами, наділеними відповідними повноваженнями. Особливістю Сполучених Штатів Америки є те, що в цій країні управління фінансами розподілено між двома державними органами: Міністерством фінансів та Митною службою і Бюро алкогольних напоїв, тютюнових виробів та вогнепальної зброї.

Органи управління США наділені автономністю та самостійністю у здійсненні фінансової та податкової політики. Зокрема, до органів управління фінансами належать такі федеральні органи, як Головне контрольно-ревізійне управління, Адміністративно-бюджетне управління (вони підпорядковані президенту країни). Існує й дорадчий орган у системі управління фінансами, який бере участь у формуванні основ фінансової та економічної політики держави. Важливу роль у фінансовому ринку США відведено товарним і фондовим біржам та спеціальним фондам США, що функціонують як самостійні фінансові установи.

У Великій Британії управління фінансовою діяльністю здійснює Державне казначейство, яке поєднує в собі функції Міністерства фінансів та Міністерства економіки. Державне казначейство очолює канцлер, водночас управління фінансовою діяльністю здійснюють генеральний скарбник, фінансовий

секретар (перший заступник міністра), парламентський

секретар і 5 лордів-уповноважених. У Великій Британії існує ще й спеціалізований орган – Агентство з питань управління боргом Великої Британії, до компетенції якого належить управління державним боргом. При цьому визначаються такі його функції:

- управління державними грошовими залишками, оперативне управління депозитами;
- адміністрування інших державних зобов'язань із питань гарантування кредитів та інвестицій;
- управління послугами з придбання та продажу цінних паперів тощо.

Агентство функціонує як частина інституційної структури управління державним боргом у Великій Британії. Створення окремого Агентства супроводжувалося чітким розподілом функцій грошово-кредитної політики та управління боргом, щоб короткострокові рішення грошово-кредитної політики не впливали на її впровадження.

Загальне управління фінансами Німеччини відбуваються на рівні вищих органів державної влади – Бундестагу. Міністерство фінансів Німеччини є головним органом у визначенні державної політики у сфері фінансів, який розробляє основи фінансової, податкової політики, визначає державний бюджет, його складові, здійснює контроль за виконанням державного бюджету та іншими фінансовими процесами в суспільстві. Крім того, у Німеччині, поряд із Міністерством фінансів, функціонують Федеральне відомство з фінансів і Федеральне управління державним боргом, які підзвітні Федеральному міністерству фінансів. Перше відомство займається податковою перевіркою підприємств, оподаткуванням іноземних капіталовкладень, проблемами усунення подвійного оподаткування, а друге – операціями з випуску та погашення позик і фінансуванням бюджетного дефіциту.

Цікаві факти...

Міжнародна фінансова корпорація (МФК) англ. International Finance Corporation (IFC) – одна з п'яти інституцій Групи Світового банку, заснована 1956 р. Штаб-квартира – м. Вашингтон. Налічує 184 країни-члени, серед них Україна.

Одним із головних органів фінансового контролю в Німеччині варто назвати Федеральну рахункову палату. Правовий статус цього органу закріплено в Основному законі країни. До повноважень Федеральної рахункової палати належить здійснення контролю за бюджетним фінансуванням та управлінням економікою федерації. Завдяки ревізії правильності ведення рахунків Федеральна рахункова палата стежить за дотриманням законів, бюджету й адміністративних приписів.

Державний бюджет Франції є основою фінансової системи. На його частку припадає половина всіх фінансових ресурсів держави. Загалом державний бюджет не затверджує законодавча влада: його щорічно складають як допоміжний документ, який механічно об'єднує загальний бюджет, численні спеціальні рахунки казначейства і приєднані бюджети.

Доходи і витрати державного бюджету поділяють на дві частини:

- операції кінцевого характеру (безповоротне фінансування), тобто звичайні поточні витрати;
- операції тимчасового характеру (кредитні операції).

У державі діють три види непрямих податків – акцизи, мито, фіскальні монополні податки. Експортні товари повністю звільняються від непрямих податків. Прямі податки забезпечують лише близько 40 % усіх податкових надходжень державного бюджету. Проте за темпами зростання вони трохи випереджають непрямі і їхня частка поступово зростає. Водночас уряд постійно розширює податкові пільги компаніям.

Витрати бюджету класифікують, з одного боку, за міністерствами і відомствами, а з іншого - за функціональним принципом: на поточні і капітальні затрати.

Значну роль у фінансовій системі Японії відіграють комерційні міські банки (13 великих банків); вони є джерелом короткострокових коштів для фінансування приватної промисловості. Їхні офіси розташовані в Токіо, а відділення діють по всій країні, помітно впливаючи на сферу кредиту. Довгострокові кредити позичальникам надають комерційні банки, наприклад – великий Промисловий банк Японії, заснований 1902 р.

Ще один тип банків – регіональні банки, що спеціалізуються на наданні короткострокових позичок дрібним і середнім фірмам. Позичкові та ощадні банки (сого-банки) – це банки, що зазвичай обслуговують потреби дрібного підприємництва, пов'язаного із забезпеченням замовлень великих або середніх фірм. Діє також безліч інших фінансово-кредитних установ, що забезпечують фінансування сільського, лісового і рибного (рибопереробного) секторів економіки. На ринках цінних паперів важливу роль відіграють холдинг-компанії, включаючи «велику четвірку»: Nomura, Daiwa, Yamaichi, Nikko.

Урядові фінансово-кредитні установи є інструментами прямого впливу на специфічні галузі економіки та фінансів. Зокрема, ощадно-поштові рахунки – це важливі інструменти залучення особистих заощаджень для фінансування державного сектору.

Упродовж останніх десятиліть в Японії зростає ступінь присутності іноземних банків, дилерських фірм та інших іноземних фінансових установ, що здійснюють операції з цінними паперами. Їхня поява значною мірою пов'язана і значним тиском, який чинили на Японію США і західні країни, домагаючись лібералізації її внутрішніх фінансових і торгових ринків. Це завдання полегшилося у 1980-ті роки разом із

7.4. Взаємозалежність фінансових систем різних країн

перетворенням Японії в другу промислову державу світу, виходом на світову авансцену японських **транснаціональних компаній** (ТНК) і **транснаціональних банків** (ТНБ), що, як і західні корпорації та банки, були зацікавлені в економічній відкритості Японії.

Потужним державним зняряддям проведення урядової фінансової політики є державний бюджет, в якому щороку передбачають використання сотень мільярдів доларів у цілях прямого фінансування приватних фірм, передусім експортоорієнтованих. Значні регулюючі повноваження мають Міністерство фінансів, Міністерство промисловості і зовнішньої торгівлі, не кажучи вже про можливості Банку Японії та інших спеціалізованих державних установ.

7.4. Взаємозалежність фінансових систем різних країн

У світовому господарстві постійно відбувається переливання грошового капіталу з однієї країни до іншої, що створює світові фінансові потоки.

Міжнародні фінансові потоки – це сукупність фінансових операцій, об'єктом яких є грошовий капітал. Міжнародні фінансові потоки обслуговують міжнародну торгівлю товарами, послугами і перерозподіляють капітали між країнами.

Світова фінансова система є поєднанням фінансових ринків та фінансових установ, які працюють у правовому та податковому полі міжнародного бізнесу.

Світова та регіональні фінансові системи складаються з двох рівнів:

- національні фінансові системи країн світу чи окремого регіону;
- міжнародні фінанси, які відображаються у централізованих (на світовому чи регіональному рівнях) коштах та фінансових ресурсах.

Учасниками світової фінансової системи, які опосередковують базову частку міжнародних фінансових потоків, є:

- національні стейкхолдери (учасники) – держава, корпорації, банки, спеціалізовані кредитно-фінансові установи, включаючи страхові та пенсійні компанії, фондові та товарні біржі;

- міжнародні учасники – міжнародні корпорації, ТНК, міжнародні банки, ТНБ, спеціалізовані кредитно-фінансові установи, міжнародні фондові та товарні біржі, міжнародні валютно-фінансові інститути;

- приватні учасники.

Цікаві факти...

Світовий банк – кредитно-фінансова установа, заснована 1945 року, є однією з найбільших у світі, що надає допомогу з метою розвитку. Банк, який надав упродовж фінансового 2002 року країнам-клієнтам позики на загальну суму 19,5 млрд дол. США, в цей час здійснює свою діяльність більш ніж у 100 країнах, що розвиваються, надаючи фінансову й консультативну допомогу з метою підвищення рівня життя і його поліпшення серед найбільш бідного населення. Банк розробляє стратегії допомоги для кожної зі своїх країн-клієнтів у співробітництві з державними органами, неурядовими організаціями й приватним сектором. Представництва Банку в різних країнах світу займаються реалізацією його програм, підтримують зв'язок із урядом і громадянським суспільством, сприяють глибшому розумінню проблем розвитку.

Залежно від функціональних елементів складовими світової фінансової системи є міжнародний валютний ринок, міжнародний кредитний ринок, міжнародний ринок цінних паперів, міжнародний ринок страхових послуг, міжнародний

7.4. Взаємозалежність фінансових систем різних країн

банківський ринок та міжнародний інвестиційний ринок. Комерційні банки відіграють провідну роль на світовому фінансовому ринку, оскільки охоплюють широку сферу фінансової діяльності.

Зобов'язання банків складаються переважно з депозитів із різними термінами погашення активів: позики (корпораціями та державами), депозити в інших банках та облігації. Корпорації (передусім ТНК) проводять операції із залучення іноземних джерел капіталу для фінансування своїх інвестицій: продаж акцій, позик, продаж боргових фондів, єврооблігацій. Небанківські фінансові установи проводять операції з диверсифікації їхніх портфелів із іноземними активами. Центральні банки залучають до світових фінансових ринків за допомогою засобів валютного регулювання. Державні установи позичають кошти за кордоном, продають державні облігації. Уряди країн, що розвиваються, а також компанії, що належать державі, беруть позики від комерційних банків іноземних держав.

Міжнародна фінансова система - це гармонійне поєднання фінансових відносин на двосторонній основі. Сфера міжнародних фінансів відображає перерозподільно-обмінні відносини та централізацію ресурсів на світовому рівні. Вона складається з двох частин – міжнародних фінансових відносин та безпосередньо міжнародних фінансів. Міжнародні фінансові відносини опосередковуються через міжнародні розрахунки, які, своєю чергою, ґрунтуються на використанні двох валют і встановленні валютного курсу.

Процеси курсоутворення, купівлі та продажу необхідних валют пов'язані з функціонуванням валютного ринку, який формує специфічну ланку міжнародних фінансів. Безпосередньо міжнародні фінанси поєднують у собі дві ланки – фінанси міжнародних організацій та міжнародні фінансові інституції.

Типи міжнародних фінансових потоків можна класифікувати за такими ознаками як вид економічної

діяльності згідно зі структурою платіжного балансу, економічні взаємовідносини між нерезидентами, терміни виконання фінансових операцій, форма власності щодо джерел фінансових потоків.

Головні канали руху фінансових потоків:

- валютно-кредитне і розрахункове обслуговування купівлі-продажу товарів і послуг;
- зарубіжні інвестиції в основний і оборотний капітал (ПП);
- операції з цінними паперами та різними фінансовими інструментами;
- валютні операції;
- допомога країнам, що розвиваються, і внески держави у міжнародні організації.

Транскордонна фінансова система - це система, яка функціонує на основі багатосторонніх відносин. Сукупність організаційних, економічних, вартісних принципів, форм, методів, інструментів регулювання фінансового ринку та реалізації є сутністю глобальної або світової фінансової системи.

Сфера фінансового ринку охоплює кругообіг фінансових ресурсів як специфічного товару. За формою ресурсів фінансовий ринок поділяють на ринок грошей і ринок капіталів. Функціонування фінансового ринку забезпечують через такі інституції, як банки, інституційні інвестори, фондові біржі.

Контрольні запитання для закріплення матеріалу

---

1. Які типи впливу економічної системи на структуру та рівень розвитку фінансової системи Ви знаєте?
2. На чому базується американська модель фінансової системи?
3. Охарактеризуйте західноєвропейську модель фінансової системи.

Контрольні запитання для закріплення матеріалу
Тестові завдання

---

4. Чому японську фінансову модель називають комуналістською?
5. Які ланки фінансових відносин об'єднує система державних фінансів?
6. Назвіть основні риси тенденцій розвитку державних фінансів зарубіжних країн.
7. Які узагальнення характерних рис та ідентифікаційних ознак європейської та американської фінансових систем Ви знаєте?
8. Основні канали руху фінансових потоків.
9. Дайте поняття транскордонної фінансової системи.
10. Назвіть типи фінансових міжнародних потоків.

Тестові завдання

(Знайдіть одну правильну відповідь)

1. Вибір моделі соціально-економічного розвитку повинен враховувати:

- 1) аналіз фінансового стану країни;
- 2) чинники, притаманні кожній країні, внутрішні чи зовнішні.
- 3) соціальну політику держави.

2. Олігополістичний капіталізм – це той:

- 1) до якого належать соціально-економічні моделі таких нових індустріальних країн, як Китай, Індія, деякі інші країни Південно-Східної Азії і Латинської Америки;
- 2) який об'єднує моделі, притаманні розвиненим країнам Заходу;
- 3) який є характерним для країн «третього світу» і для більшості пострадянських країн.

3. Державний капіталізм – це поняття:

- 1) яке об'єднує моделі, притаманні розвиненим країнам Заходу;
- 2) до якого належать соціально-економічні моделі таких нових індустріальних країн, як Китай, Індія, деякі інші країни Південно-Східної Азії і Латинської Америки;
- 3) яке є характерним для країн «третього світу» і для більшості пострадянських країн.

4. Периферійний капіталізм - це поняття:

- 1) яке об'єднує моделі, притаманні розвиненим країнам Заходу;

2) до якого належать соціально-економічні моделі таких нових індустріальних країн, як Китай, Індія, деякі інші країни Південно-Східної Азії і Латинської Америки;

3) яке є характерним для країн «третього світу» і для більшості пострадянських країн.

5. Найуспішнішою соціально-економічною моделлю є та, яка враховує:

- 1) різні чинники, які впливають на фінансову складову;
- 2) політичні процеси держави;
- 3) різні чинники, які впливають на модернізаційні процеси.

6. Чинники, що впливають на хід модернізації (процеси глобалізації і регіональної економічної інтеграції), можна зачислити до:

- 1) зовнішніх;
- 2) внутрішніх.

7. Чинники, що впливають на хід модернізації (природні чинники, до яких належать географічне положення країни та її кліматичні умови) можна зачислити до:

- 1) зовнішніх;
- 2) внутрішніх.

8. Найпопулярнішою соціально-економічною моделлю в плані гарантій широкому колу населення є:

- 1) англосаксонська модель.
- 2) японська модель.
- 3) скандинавська модель.

9. Найбільше ринково-ліберальною є:

- 1) англосаксонська модель;
- 2) японська модель;
- 3) скандинавська модель.

10. Соціально-економічна модель, яка базується на індивідуалізмі, – це:

- 1) японська;
- 2) американська;
- 3) скандинавська.

Рекомендована література

---

1. Європейські студії у фінансах : навч. посібник / І. О. Школьник, А. Ю. Семеног, В. М. Кремень та ін. ; за заг. ред. І. О. Школьник, А. Ю. Семеног. Суми: Сумський державний університет, 2017. 214 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/63410/1/Shkolnyk_ievropeiski.pdf.
2. Єфименко Т. І. Актуальні проблеми трансформації фінансово-економічних теорій в умовах глобальних змін. Фінансова глобалізація і євроінтеграція / за ред. О. Г. Білоруса, Т. І. Єфименко ; ДННУ «Акад. фін. упр.». Київ, 2015. С. 13-29. URL: http://www.afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=448&num=3.
3. Рогач О. І., Анісімова О. Ю. Система валютна // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
4. Фінанси різних форм бізнесу : навч. посібник / Н. Г. Пігуль, О. В. Дейнека, Н. А. Дехтяр, О. В. Люта. Суми : Сумський державний університет, 2017. 337 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/64218/1/Pihul_biznes.pdf.
5. Фінансовий аналіз : навчальний посібник / І. О. Школьник, І. М. Боярко, О. В. Дейнека та ін. ; за заг. ред. І. О. Школьник. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 368 с. URL: <https://cul.com.ua/preview/fash.pdf>.

Питання для самоконтролю

---

1. Назвіть типи соціально-економічних моделей.
2. Яка модель найбільш просунута у світі щодо соціальних гарантій?
3. Чому західноєвропейська модель системи фінансів є менш уніфікована?
4. Де зародилась американська модель системи фінансів?
5. На чому базувалася Бреттон-Вудська система?
6. На що вплинула Ямайська монетарна система?
7. Де застосовували термін «паперова марка»?
8. З чого складається грошово-кредитна система Японії?
9. З чого складається фінансова система розвинутих країн?
10. Що являють собою міжнародні фінансові потоки?
11. Коли виникла економічна категорія «фінанси»?
12. Назвіть ознаки фінансів.
13. Назвіть еволюційні форми фінансів.
14. Якими властивостями характеризуються фінанси в сучасних умовах?
15. Які етапи розвитку фінансової системи?
16. Якими причинами зумовлено відмінність фінансів різних суспільно-економічних формацій?
17. Як вплинув на розвиток фінансів як економічної категорії перехід суспільства на товарно-грошові відносини?
18. Складові фінансової інфраструктури.
19. Інструментальне наповнення фінансової інфраструктури.
20. Чи можна стверджувати, що фінанси – це відносини, які не виходять за рамки розподільчого процесу?
21. Що означає грошова одиниця «бофон» і коли історично вона існувала на українських землях?
22. Сформуйте етапи становлення грошового обігу на українських землях.
23. Дайте поняття грошовому господарству в період становлення української державності.
24. Що спонукало до переходу від товарних грошей до монет?
25. Хто і коли відновив основну грошову одиницю Української держави?

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

---

26. Як відбулося впровадження української національної валюти?
27. Дайте визначення терміна «банк».
28. Окресліть головні етапи формування банківської системи.
29. Що забезпечило розвиток банківської системи в ХІХ ст.?
30. Якими були особливості банківської системи України у Радянський період?
31. Чому Україна не мала автономної кредитної банківської системи в період Другої світової війни?
32. Які банківські інституції були сформовані на Західній Україні?
33. Окресліть періоди формування банківської системи незалежної України.
34. Розвиток банківської діяльності в Італії у ХІІ ст.
35. Українська банківська система на початку ХХ ст.
36. Вплив кредитної реформи 1930–1932 рр. на банківську систему в Україні.
37. Як Ви розумієте поняття «бюджет»?
38. Що вам відомо про досвід складання бюджету (скарбу) на території нашої країни?
39. Які перші історичні згадки про бюджет Вам відомі?
40. Які підходи використовують у вітчизняній науці до з'ясування сутності?
41. Які етапи формування бюджетної системи Ви знаєте?
42. Як відбулося становлення бюджетної системи після проголошення незалежності?
43. Які передумови виникнення бюджету?
44. У чому полягає об'єктивна необхідність бюджету?
45. Як відбувалося формування основних принципів функціонування бюджету?
46. З чим, на Вашу думку, пов'язана поява податків?
47. Охарактеризуйте основні етапи розвитку податкової системи.
48. Яка найдавніша система збору податків була за Київської Русі?
49. Охарактеризуйте податкову систему в період, коли українські землі були у складі Речі Посполитої.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

---

50. В який історичний період натуральні податки були замінені на грошові?
51. Які принципи податкової системи Ви знаєте?
52. Якими законодавчими документами керується податкова система?
53. Охарактеризуйте податкову систему після проголошення незалежності України.
54. Які еволюційні процеси податкової системи Ви знаєте?
55. На яких принципах ґрунтується податкове законодавство?
56. Податкова система у період становлення української незалежності.
57. Окресліть причини виникнення та розвитку страхування.
58. Назвіть основні етапи розвитку страхування.
59. Чим відрізняється середньовічне страхування від античного?
60. Як Ви розумієте поняття комерційного страхування і де воно мало історично зародитись?
61. У який період історично виникло страхування від нещасних випадків?
62. Звідки до України прийшло класичне страхування?
63. Які особливості страхування на початкових стадіях його розвитку Ви знаєте?
64. Коли відшукали перші офіційні згадки про страхування як фінансову діяльність?
65. Принципи формування страхової справи після 1991 року.
66. Які типи впливу економічної системи на структуру та рівень розвитку фінансової системи Ви знаєте?
67. Начому базується американська модель фінансової системи?
68. Охарактеризуйте західноєвропейську модель фінансової системи.
69. Чому японську фінансову модель називають комуналістською?
70. Які ланки фінансових відносин об'єднує система державних фінансів?
71. Назвіть основні риси тенденцій розвитку державних фінансів зарубіжних країн.
72. Які узагальнення характерних рис та ідентифікаційних ознак європейської та американської фінансових систем ви знаєте?

Список літератури

1. Артус М. М. Проблеми трактування сутності та функцій категорії «фінанси» / Артус М. М. // *Фінанси України*. – 2007. – № 4. – С. 127–135. URL: http://elib.hduht.edu.ua/bitstream/123456789/1059/1/history_finance.pdf.
2. Банківська система : підручник [для студентів, аспірантів, викладачів екон. спец.] / М. І. Крупка, Є. М. Андрущак, І. В. Барилюк та ін. ; за ред. М. І. Крупки ; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 554, [2] с.
3. Боронос В. Г. Антикризове фінансове управління у підприємстві : підручник / Боронос В. Г., Плікус І. Й., Соколенко Л. Ф. – *Підприємництво, торгівля та біржова діяльність* / за заг. ред. д.е.н., проф. І. М. Сотник, д.е.н., проф. Л. М. Таранюка. – Суми : Університетська книга, 2018. – С. 95–118. URL: <file:///C:/Users/lviv/Downloads/6808472.pdf>.
4. Василенко Л. І. Фінанси : навч. посіб. / Василенко Л. І., Василенко А. В. ; за ред. Л. І. Василенко. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2003. – 199 с.
5. Воробйова О. І. Банківська система країни та її вплив на реальний сектор економіки : монографія / Воробйова О. І. – Сімферополь : Доля, 2008. – 198, [1] с.
6. Економіка підприємства : навчальний посібник / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Є. В. Мішеніна та д-ра екон. наук Є. О. Балацького. – Харків : Диска Плюс, 2015. – 336 с. URL: file:///C:/Users/lviv/Downloads/posob_EP_18.pdf.
7. Європейські студії у фінансах : навч. посіб. / І. О. Школьник, А. Ю. Семенов, В. М. Кремень та ін. ; за заг. ред. І. О. Школьник, А. Ю. Семенова. Суми : Сумський державний університет, 2017. – 214 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/63410/1/Shkolnyk_ievropeiski.pdf.
8. Єфименко Т. І. Актуальні проблеми трансформації фінансово-економічних теорій в умовах глобальних змін. Фінансова глобалізація і євроінтеграція / Єфименко Т. І. ; за ред. О. Г. Білоруса, Т. І. Єфименко ; ДННУ «Акад. фін. упр.». – Київ, 2015. – С. 13–29. URL: http://www.afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=448&num=3.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

---

9. Карпінський Б. А. Фінанси : термінологічний словник / Карпінський Б. А., Шира Т. Б. – Київ : «Видавничий дім «Професіонал», 2007. – 608 с.
10. Колесников О. В. Історія грошей та фінансів : навч. посібник / Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. – 2-ге видання, виправлене та доповнене. – Київ: Центручбової літератури, 2008. – 140 с. URL: file:///C:/Users/lviv/Downloads/Колесников%20О.В.,%20Бойко%20Д.І.,%20Коковіхіна%20О.О.%20Історія%20грошей%20та%20фінансів.pdf.
11. Колесников О. В. Історія грошей та фінансів : навч. посібник / Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О. – Харків : УкрДАЗТ, 2007. – 162 с.
12. Краус Н. М. Інституціональний зріз дихотомії старих і нових інститутів розвитку сфери фінансів в умовах інноватизації / Краус Н. М. // *Finansy Ukrainy*. – 2018. – № 4. – С. 115–126.
13. Кузнецова С. А. Фінанси : навчальний посібник / Кузнецова С. А., Вареник В. М., Вакулич М. М. ; за заг. наук. ред. С. А. Кузнецової. Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2014. – 384 с. URL: https://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/474/1/Фінанси_2014.pdf.
14. Леоненко П. М. Основні етапи розвитку фінансової науки: методологія проблеми / Леоненко П. М., Федосов В. М., Юхименко П. І. // *Фінанси України*. – 2017. – № 4. – С. 55–74. URL: http://finukr.org.ua/docs/FU_17_04_055_uk.pdf.
15. Лопух К. В. Сучасний монетаризм : монографія / Лопух К. В., Фещенко В. М., Юхименко П. І. ; за заг. ред. П. І. Юхименка. – Київ : ЦУЛ, 2015. – 272 с. URL: <http://securities.usmdi.org/PDF/993.pdf>.
16. Небрат В. В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія / Небрат В. В. ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – Київ, 2013. – 584 с. URL: http://ief.org.ua/?page_id=2904&dept=18.
17. Носов О. Ю. Грошові системи: становлення та розвиток : монографія. / Носов О. Ю. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2008. – 549 с.
18. Рисін В. В. Грошово-кредитні системи зарубіжних країн : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Рисін В. В. ; Нац. банк України. – Львів, 2001. – 191 с.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

---

19. Рогач О. І. Система валютна // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Рогач О. І., Анісімова О. Ю. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. – Київ : Знання України, 2004. – / Т. 2. – 812 с.
20. Руденко Ю. М. Фінанси зарубіжних країн : навч. посібник / Руденко Ю. М., Токар В. В. – Київ : КНЕУ, 2010. – 348 с.
21. Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні(теоретичні та історико-економічніаспекти): монографія / Скоморович І. Г. ; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛНУ, 2014. – 518 с.
22. Ставерська Т. О. Історія фінансів : навч. посібник / Ставерська Т. О., Іванюта О. – Харків : Видавець Іванченко І. С., 2013. – 83 с.
23. Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання] / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України» / С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2015. – 332 с. URL: http://dSPACE.puet.edu.ua/bitstream/123456789/6644/1/1407_2015.pdf.
24. Фінанси : підручник / І. О. Лютий, С. Я. Боринець, З. С. Варналій та ін. ; за ред. д.е.н., проф. І. О. Лютого. – Київ : Ліра-К, 2017. – 720 с. URL: <http://lira-k.com.ua/preview/12444.pdf>.
25. Фінанси різних форм бізнесу : навч. посіб. / Н. Г. Пігуль, О. В. Дейнека, Н. А. Дехтяр, О. В. Люта. – Суми : Сумський державний університет, 2017. 337 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/64218/1/Pihul_biznes.pdf.
26. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія : у 3 т. / за ред. Т. І. Єфименко, А. І. Мряковського ; ДННУ «Акад. фін. упр.». –2-ге вид., перероб. і доп. – Київ, 2013. – Т. 1. – 728 с. URL: http://www.vtei.com.ua/konfa/23_05_19/3_64.pdf.
27. Фінансова думка України : у 3 т. / Юхименко П. І. та ін. ; за ред. В. М. Федосова. – Тернопіль : Економічна думка, 2010. – Т. 1.
28. Фінансовий аналіз : навчальний посібник / І. О. Школьник, І. М. Боярко, О. В. Дейнека та ін. ; за заг. ред. І. О. Школьник. – Київ : Центр учбової літератури, 2016. – 368 с. URL: <https://cul.com.ua/preview/fash.pdf>.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

---

29. Чухно А. А. Вибрані праці : у 2 т. / передм. Л. В. Губерського, Т. І. Єфименко ; ДННУ «Акад. фін. упр.». – Київ, 2012. – Т. 1. – 557 с. – Т. 2. – 480 с.
  30. Шикіна Н. А. Фінанси : курс лекцій [для студентів усіх форм навчання всіх спеціальностей] / укл. Н. А. Шикіна. – Одеса : ОДЕУ, ротاپринт, 2008. – 290 с. URL: <https://economics.studio/finansovivoprosi/finansi-kurs-lektsiy-dlya-studentiv-usih-form.html>.
  31. Юхименко П. І. Теорія фінансів : підручник / Юхименко П. І., Федосов В. М., Лазебник Л. Л. та ін. ; за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. – Київ : Центр учбової літератури, 2010. – 576 с.
  32. Introduction to finance: theory and practice: studyguide / I. O. Shkolnyk, M. M. Brychko, O. M. Pakhnenko [et al.]; edited by: I. Shkolnyk, M. Brychko. Sumy : Sumy State University, 2017. – 275 p. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/51799/1/finance.pdf>.
- www.rada.kiev.ua.
www.kmu.gov.ua.
www.minfin.gov.ua.

Предметний покажчик

А

американська модель 238, 240, 242, 243, 244, 245
американська система фінансів 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250
англосаксонська модель 237

Б

банк 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103
банківська операція 143, 145, 147
банківська реформа 150, 156
банківська система 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97.
банківська справа 103, 104, 105
банківські інституції 113, 114, 115, 130, 133, 141
бофони 50, 55
Бреттон-Вудська система 242
Бюджет 245, 247, 248, 251, 254, 258, 259, 260, 261, 262
бюджетна реформа 265
бюджетна система 168, 170, 175, 179, 239, 259, 260
бюджетне право 159
бюджетний кодекс 152, 177, 179
бюджетні відносини 159, 169, 171, 178, 179

Г

гривня 52, 62, 65, 104, 122
гріш 62
гроші 53, 54
55, 56, 57,
59, 60, 61,
64, 65, 70
грошова позика грошова реформа 50, 81, 82, 83
грошова система 50, 62, 64, 95
грошове господарство 72
грошовий обіг 63, 90, 111, 143
грошовий обмін 51
грошовий податок
11, 191

Д

данина 28, 183 депозит 253, 262, 267

державний капіталізм 264
державні доходи 154
дивіденди 118, 139, 141, 143.

Е

емісія грошей 126, 127, 133, 134, 135, 139

З

західноєвропейська модель 233, 238, 272

І

іпотечний кредит 141

історія фінансів 10, 11, 14, 28, 29, 30

К

капітал 120

кооперативне кредитування 265, 267,

кредит 13, 14, 40, 22, 26, 40, 48, 50, 54, 64, 88

кредитна спілка 35, 36, 37, 40, 45, 47, 48.

кредитні відносини 40, 45, 50, 54, 64, 88.

кредитні операції 35, 40, 45, 50, 67

кредитно-банківська система 35, 111

Л

Лихварство 10, 109, 111, 141, 205

М

міжнародна фінансова система 267

монети 29, 30, 34, 51, 52, 57, 58, 60, 107.

О

Обмін 51, 59, 60, 61, 93, 103, 108, 249, 252

оголіполістичний капіталізм 234, 236, 230, 240.

оподаткування 182-185, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 230, 231, 262

П

паперова марка 248, 274.

периферійний капіталізм 267, 269

податки 14, 15, 17, 18, 31, 32, 47, 96, 154, 161, 170, 176, 182

полюддя 190, 193, 194,

процент 105, 281

Р

реформи 198, 197, 250

розподільчі відносини 12

С

соціально-економічні моделі 237, 239, 269,

страхове товариство 214, 215

страховий захист 201, 212, 281

страховий ризик 209, 212

страховий ринок 219, 221, 230

страховий тариф 224, 225

страхові відносини 219
страхування 220, 221, 223, 225, 231, 232, 237, 254, 274.

Т

товарно-грошові відносини 11
торгівля 202

Ф

фонди фінансова криза 259, 260
федеральна рахункова 263
фінансова система 265
фінанси 8, 10, 11, 12, 15, 16, 18, 20, 26, 32, 46, 88, 131, 271, 275, 277, 281
фінансова наука 17, 18, 21, 22, 25
фінансові системи 22, 23, 24, 265, 281

Я

японська модель 233
Ямайська монетарна система 265

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

За заг. редакцією Клепанчук О. Ю.

Навчальний посібник

Редактор *І. М. Лоїк*

Комп'ютерне верстання *Л. М. Семенович*

Обкладинка *В. О. Рогана*

Формат 60×84 ¹/₁₆. Умовн. друк арк. 16,39.
Тираж 100 прим. Зам.

ВИДАВЕЦЬ І ВИГОТОВЛЮВАЧ:

Львівський національний університет
імені Івана Франка